

84(2p=Банк)

Ш 14

С 12171

ХАСАН
ШАВАЕВ

*Мерини
көзлери*

48

✓

ХАСАН ШАВАЕВ

Мерини көзлери

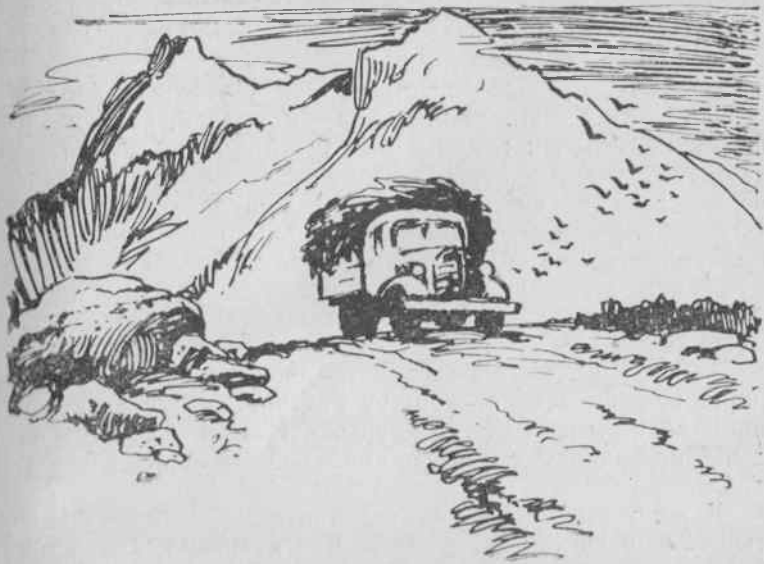
1712171 ✓

Повесть

«ЭЛЬБУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1976

Кобардско-Балкарская Государственная научная
Библиотека имени Н. К. Крупской
гор. Нальчик, ул. Мухомова, 47

Жангыз жашыны ёсгенине кѳууана, кѳрген кѳыйын-лыкѳларын ол унутдуруп тургѳан Ажамны энди кюню кѳарангыды. Ачы жиямукѳлары мудах кѳзлерини кѳабакѳларын чий этгендиле. Хайт деп, ишлеп тургѳан адам, суу кѳылышча, гуппур болуп кѳалгѳанды. Алгѳын кийинчю жыйрыкѳлары жарашмайдыла, уллудула, этеклери жерни сыйпайдыла. Тизгинине, субайлыгына тийрени тишируулары сукѳлануучу Ажам, абызырагѳанды, тозурап, чикилясындан бери чыгѳып, жыякѳларына тюшюп тургѳан чал чачын артха жыяргѳа окѳуна унутханды.

Аны алайлыгѳын Мутай кѳралмайды. «Анам, кѳарт-

лыккыга хорлатып бараса. Сен аз кыйынлыккыны хорлаганса жашауунда, энтда бой салмазгы керексе», — деп кёл этдиралмайды.

Анасыны бу чекге жетгенинен Мутайны хапары жоккыду. Жаш — жашлай, кыарт — кыартлай, хар не да алкынгача турган сунады ол. Мутай быйыл тереклени, гюллени чаккыганларын, чыранланы, бузлары эрип, череклени толкыганларын, тюзледе будай сабанланы ёсгенлерин, кыйырсыз тенгизча, аланы шош желде чайкыалкыганларын, жайлыкылада мал сюрюулени, жангы кёгетлени жетгенлерин, ууртчуклары кызыл алмакыга, чачы таза жибекке ушаган, орамны озса, ариулугкына адамла сукылануучу Лейляны да кёрмегенди.

— Буйрук алай болур эди, — деп кесине кёл этдирге кюреше эсе да, жашауу кыутурган суугыга кетгенине, айы, кюню да батханларына, тенглеринден айырылып, бир бош затча, атылып кыалкыганына жаркыйды Мутай.

Кюню узунуна Ажамкыга шинтиклик этип турган тыпыр таш да жаркыйды анга. Кёл кыйынлыккыга тёзген таш, ауур бушуула сынаган адамча, агыаркыанды. Алай ол таш тынгылауну ийгенлей турады. Тынгылауну ийгенликке, бу юйде хар болкыган затча шагкыатды ол: Мутай бек биринчи атламын аны жаны бла этгенин, артда уа — уруш тютюню бу жаш юйюрге киргенин, жангы юйюнден чыгып, Масхутну кыйын жолкыга атланып кетгенин да, ахырында, аны кыатыны бла жашы ёмюрге эсден кетмезлик затны — туугкыган жерден айырылууну ачыуун сынаганларын да.

Мутай тёшекке тюшгенли уа, Масхутну бла Ажамны ахлулары, жуууклары, эллилери, кыйгы сёзгеча, бери жюрюгенлерине, энди уа ала, жашыны саулугкыун соруп, кыарт ананы жюрюк жарасын кыозкыгамайкык дегенча, келмей тохтап кыалкыганларына да шагкыатды.

Мутайны кёрюрге келсем, мен да олтурама ол ташны

кватына. Аны сыйдам юсюн кьол аязым бла сылай: «Кёпню кёрген зауаллы кесинг»,— дейме. Мутай бла мен жүрек жылыуубуз, тенглигиз, кьарындаш болуш-лугъубуз бла бир кьозу орундан жаратылгъанладан эсе татлы жашагъанбыз. Энди ол антлы тенгим — Мутай, сыртындан тёшекге тюшюп, кирпичлерин кьакъмагъанлай, чырдыгъа аралгъанлай турады.

...Жүрек жылыуун буз гырт суутхан жарлы Ажам. Ахшы умутларындан айырылгъан Мутай...

II

Ол кюн Талиплада кьурманлыкъ боллугъун эшитмеген хазна адам жокъ эди. Талипни кьууанчына барлыкъла, бюгюнню кюнюнде аны алгъыш сёзле бла кёлюн алыргъа суйгенле азымыдыла.

Ингирикде, кёз байланыр заман жете, чакъырылгъанла, кеслерин алагъа кьошуп тебиреген кёзбаула да. Талиплагъа жыйылып башладыла. Ала, Къабартыда эшилген четелени тюрлю-тюрлю ашарыкълардан, сый табакълардан толтуруу, кючден элтедиле. Кьурманлыкъгъа келгенле, Талипни жашы юйге кьайтханлы, бюгюнге дерн да аны кёп кере кёрген эселе да, тенглерини арасында сюелип, арбазда тойгъа кьарап тургъан Чачийни кватына барып, кьучакълап, жыягындан ушпа эте: «Мен эгечинг халал жанынга кьор болсун». «Мен кьарындашынг хар заманда тыянчагъынг болурма». «Энди аллах атангдан, анангдан айырмасын». «Суу биямукъдан тиш тюшгенлей, нечик бош затны юсю бла чалпыгъан эдинг». «Энди аллах кьыйынлыкъ сынатмасын»,— демей, юйге кирмейдиле.

Келгенле юсюне алай басынсала, омакъ, кёзбау сёзлени айтсала, Чачийни жүреги таугъа тенг болады, тегерегинде сюелген жашлагъа бла кьызлагъа кезиу-кезиу

къарап, кесин аланы барындан да насыплы, барындан да бийик сунады. Сёзю да кимден да эркин айтады. Айхай, чам этеме деп, хыликгя сёзлени сызып да къояды. Алай бюгюн, ол не айтса да, кечиледи. Адамла бери аны ючюн, аны къууанчына жыйылгъандыла — ол юйюне сау-эсен къайтханыны къууанчына.

Къурманлыкъгъа Ажам бла Мутай да чакъырылгъандыла. Алай ала алыкъа келмегендиле. Ажам, хар затны да хазыр этип, Талиплагъа тебирерге жашын сакълап турады. Жашы иште бюгюнча кеч хазна къалмаучу эди. Тынгысыз окъуна болуп башлагъанды Ажам анга. Ындыргъа телефон бла сёлешип да кюрешеди, алай телефонну чолпусу назик, узун сызгъырып тургъан болмаса, адам ауаз эшитдирмейди.

— Кет-кет, не кёп къалдынг, жашчыкъ? — деди Ажам, къабакъ эшикден арбазгъа ашыгъыш кирген Мутайны аллына чыгъа, — Талиплагъа барлыгъыбызны алгъаракъ айтып къоймадым да... Бюгюн ол бизге уллу кёллюкюк эте эсе да, алгъын атангы бек татлы тенги болуучу эди, бирге олтуруп, кече белине дери хапар айта, кюле-ойнай туруучу эдиле. Бек иги заман эди ол заман. Не медет!..

— Анам, бусагъат бет-къол жуууп, кийинип, тебиреп къалама, — деди Мутай, Ажамны эскериулерин бёле. — Биз да ишни бошагъаныбызлай, райондан адам келип, жыйылыу этгендиле да, андан кеч къалгъанма.

Талиплагъа Ажамладан кеч келгенле да бар эдиле. Мутайны жашла арбазда тойгъа тартдыла, Ажамны уа, бир орта жашаулу, къара къатангы къатынчыкъ, ол къолунда келтиргенни да кеси ала, аны кирлик отоууну эшигин къолу бла кёргюзтюп, тиширыула болгъан жерге элтди. Барысы да ёрге къобуп, Ажамны тёрге ётдюрюп олтуртдула.

Мутай Чачийини къатына барды:

— Къалайды хал? Эрикмей турамыса?

— Угъай, жашла эригирге заман да бермейдиле. Буфетни бла клубну арасында жюригенден бошамайбыз.

— Да зауукъду да жашау, алай эсе,— деди Мутай.

— Ой, аны несин айтаса. Алан, Мутай, Лейля уа къалай турады?

— Ол дегенинг?

— Оллох-оллох, асыры танымайса? — Мутай тынгылады. Чачий а, сёзюн андан ары бардыра,— Къундет къызына айтама,— деди.

— Да, юйюнде болур, къайры кетерик сунаса.

— Мен бери келгенли, аны кёрюрге аллах бир буюрмады да. Бюгюн а чакъыртхан да этгенем. «Чачий кёрюрге сюеди»,— деп окъуна айтдыргъан эдим. Алай, не медет, келмедн. Бюсюрей болмаз, жаным. Энди мени, тутмакълыкъ сынагъан адамны, ким да не этеди! Ой, къалай зауукъ эди бизни школда заманыбыз. Лейля уа къплени ичлерин кюйдюрюючю эди. Ай, бу палахха тюбемесем а, аны юйюме эртде окъуна жыяр эдим. Менден игигеми барлыкъды? Тюз айтама да, аллах ючюн, Мутай?

— Тюз айтмай а. Бек тюз айтаса.

— Къайгъырмаз, сени кибик тенгле саулукъда, энтда бир аллах айтхан болур... Тюз айтама да, Мутай?

— Бек тюз айтаса, Чачий. Бек тюз.

— Мен аман кишиден туусам, биреуню хатасындан ачыдым эсе да, осал адам болсам, бу къадар халкъ бюгюн бери жыйылырмы эди? Тюз айтама да, Мутай?

— Бек тюз айтаса.

— Алай, Лейляны келмегени бек ачыу тийгенди. Мени атам ким болгъанын, кесни атасыны даражасы нени тутханын а, билирге керекди. Къайгъырмаз, танытырбыз кесибизни. Тейри, ол университетде заочно окъугъанлыкъгъа, мен Нальчикде туруп да окъугъанма. Не этериксе, аман адамланы хаталарындан палахха жолукъдум...

— Чачий, эр киши аз зат сынамайды. Мындан арысында заман андан кыйынлыкдан да сакъласын сени,— деди Мутай.— Алай, Лейляны нек жаныгыяныгы уа ангыламайма, шуёх. Тиширугъа тенг болуп, аны бла демлешмеклик эр кишиге айыпды.

— Энди, Мутайчыкъ, туура айыпны, ыспасны айыра уа билебиз биле,— деди Чачий.— Сен манга акъыл юйретир жеринг жокъду. Мен ата къолунда ёсгенме.

— Сен а не теренге кирдинг, Чачий. Бирсиле да аталарын туурагъан гыржыннга сатмагъан ушайдыла да. Былайда ёксюзлюкню кёзге тутаргъа керек туююл эди.

— Да мен ол сёзлени тюз сен ангылагъан магъанада айтмагъанма. Алай, хар ким кесни даражасын билсе — хатасы жокъду,— деди Чачий.

— Тейри, къарайма да, менден алгъа бир зат къабаса. Тюз мен да аны айтыргъа башлагъанем.

— Къапхан а, бир угъай, эки да этейик. Келчи бери — столгъа,— деп, Чачий Мутайны билегинден тутду.— Керексиз даулашдан эсе, бир затчыкъ тартсакъ иги болур.

— Охо-охо, халкъ бла бирге олтурайыкъ. Къуру экибиз столгъа къапланыпмы турлукъбуз?

— Къой-къой, халкъ къайнайды,— деп Чачий Мутайны зор бла столгъа тюртдю да, стаканны ол «биринден» толтуруп, къолуна берди.

— Не этесе? Быллай бирни...

— Бюгюн аллай тёртню къаплагъан болурма. Дагъыда, жукъ ичгенди деп киши биллик туююлдю.

— Сен не заманда да иги кётюрюученг муну,— деди Мутай.

Чачий, кёкюрегини тургъузуп, пиджагыны туюмелерин тешип, къолан галстугун эркинирек этип, кёзлерин ууа:

— Бу «шуёхну» да кётюрген адам ичеди,— деди.— Башы болгъан, акъылы терен. Тюз айтамамы, Мутай?

— Тюзсе. Бек тюзсе.

— Бир да къарамай тарт. Талипни аракъысы тауусулдукъ сунма. Хар кюнден сени кибик жюз адамгъа ичирсе да угъай, тейри...

Столгъа дагъыда олтурдула жашла. Къобуз тауушну стакан тауушла алышындырдыла.

— Жашла,— деп столну башында, таматаны жеринде олтургъан къарамыйыкъ жаш ёрге къопду.— Бюгюн бизни барыбызны да бек къууанчлы кюнюбюздю. Быллай кюнлерибиз кёп болсунла. Суйген тенгибиз Чачий осал адамланы, оллахий, кир ниетлилени, биреуню эзип, ашаргъа хазыр болуп тургъанланы, кимге не палах этейик, деп айланганланы хаталарындан тутмакълыкъ сынап къайтханды. Аманла къурусунла, Чачий кибикле уа кёп болсунла. Бу аякъны Чачийни адамлыгъы ючюн, барыбыз да къууанырча, ол саулукълу болур ючюн ичерибизни сюеме. Чачийни саулугъу ючюн, барыгъыз да ёрге туруп, ахырына дери тартмасагъыз, унарыкъ туйюлме...

Мутай къарамыйыкъны буйругъун толтуралмады.

— Тейри, иги жаш, алай а биз да эталлыкъбыз,— деди къарамыйыкъ, Мутайны кёзюне къарап.— Бек иги боюнчугъунг барды. Ант этейим, эбизе къошун кибикди. Чачийни сюе эсенг, ахырына дери къаплап къой.

— Муну бошаргъа сёз береме. Бир кесек эс жыйма къой,— деди Мутай.

— Сен аны таусухунчу, олтургъан да этерик туйюлме.

— Къысмазынгы тилейме.

— Чачийни сюе эсенг, ол затны этерик туйюлсе. Аны суймеген а бюгюн бери келирге эркин туйюл эди.

Бир бирле, стаканны башын къол аязларына уруп, Чачийге кёргюзтюп, анга жүрек ачыкълыкъларын, аны ючюн уу ичерге да угъай демезликлерин ангылатдыла.

— Сен бизни тенгибизни суйсенг, алай этерик

туйюл эдинг,— деп чачы да, чабыр саламча, тозурап, жагъасы да асыры кирден мелте болуп тургъан кёккёз жаш къарамыйыкъ жанлы болуп сёлешди.

— Энди кеси къарыууму кесим билмеймеми? — деди Мутай, къарамыйыкъгъа бла кёккёзге кезиу къарай.

— Столну бардыралмай эсенг, олтурчу бери,— деди къарамыйыкъгъа кёккёз.— Ичмесе, бир кёрейим.— Аны сёзлери Мутайгъа ачыу тийдиле:

— Атха нал ургъан кезиуде эшек аягъын кётюргенлей, сен а не этесе? — деди кёккёзге.

— Эшитемнсе дагъыда аны сёзлерин? Ма алайды да халкъгъа къошула юйренмеген. Мен алыкъа Мутайны буфетге кирип, бир тенги бла жюз грамм ичип кёрмегенме.

— Халкъгъа кесин мёлек кёргюзтгенликге, Мутай аракъыны барыбыз тенгли бир иче болур,— деди къарамыйыкъ.

— Ол аракъыгъа къалай жояр ахчасын? Чагъырдан басады!..

— Оза болурмусуз, жашла! — деди Мутай.— Биз бери даулашыргъа келмегенбиз. Биреуню къууанчына сууукълукъ салмагъыз. Алыкъа ашагъан да, ичген да этерикбиз. Сёз къозгъамагъыз керексизге.

— Тейри, элибизде быллай бир адам болмаса, биз кырты болуп къаллыкъ кёре эдим,— деп бнягъы кёккёз, орус халкъ айтыучулай, Мутайны бахчасына таш атаргъа кюрешди.

Алай Мутайны ким болгъанын иги билгенле, аны ариу кёргенле кёккёзню аузун терк тыйдыла — кесин тап жюрютмесе, къурманлыкъдан къысталлыгъын ангылатдыла.

— Къойдукъ, алай эсе,— деди эринлерини аракъы жугъусун жалай тургъан къарамыйыкъ да.— Мутай школда окъугъан заманыбызда да кесин бирсиледен

акъыллы сундурургъа суйюучю эди. Не бек махтаныучу эсе да, узакъгъа бармагъанды. Тракторну уа ёмюрде харф танымагъанла да жюрютедиле.

Мутай, къарамыйыкъны кёзюне къарап:

— Хашим, школда да кесин акъыллы кёргюзтюрге суйюучю эдими дейсе? — деди да, андан сора жукъ айтмай, тынгылады.

III

Бир жол адабиятдан дерс берген устаз — Тамара Салиховна Хашимге къаты буюрду:

— Тамбла атангдан, анангдан бирин келтирмей, школну босагъасын басма!

Тамара Салиховна школда биринчи жыл ишлей эди. Ол университетни бошагъанлыкъгъа, сабий бети, назик агъачы, инчге узун бармакъчыкълары аны школда окъугъан къызладан таматагъа ушатмай эдиле. Ол дерс берип башласа уа, тынгылап турлугъунг келе эди. Аны жумушакъ, ачыкъ ауазы хычыуун эшитиле эди. Аны дерсине тынгылай, адабиятны суймезге кишини да къолундан келмез, дер эдинг.

— Ол аллай бир не зат этгенди? — деп Чачий Хашим жанлы болуп сёлешиди.

— Сен ёкюл бол деп тилемегенбиз,— деди Тамара Салиховна Чачийге.

— Тамара Салиховна, сиз бу экисин алыкъа иги танымайсыз,— деди классда къызладан къайсы эсе да.

— Санга да киши сёз бермегенди,— деп уллу айтды устаз.

— Не хапарлыгъы барды аны? — деди Хашим, кеси кесине мурулдай.

— Керти да алай,— деди Чачий.— Эригиз бармыды? — деп соргъанлыкъгъа...

— Кесинги тый, Чачий! Сен да тамбла ананг бла бирге кел школгъа. Ангыладынгмы?

— Мени анам бери келе айланыргъа бошамайды,— деди Чачий.

Мутай секирип ёрге къопду. Мен да къопдум ёрге.

— Сен устаз бла къаллайла сёлешесе? — деп чамланды Мутай Чачийге.

— Кесинги тый, «профессор»! — деди Чачий.

— Кёзбау! — деп къошду Хашим.

Тамара Салиховна бизни андан ары даулашыргъа къоймады. Чачийни бла Хашимни уа юйлерине ашырды...

Чачийни анасы Кезлеу школгъа келди. Хашимни анасы уа угъай.

Кезлеуно башында — чачакълары тобукъларындан иги да энишге озгъан парча жаулугъу, аякъларында жылтырауукъ бийиктабан къара чурукълары, юсюнде кёк кишмир жыйрыгъы, бармакъларында алтын жүзюклерни, бойнунда да алтын шынжырчыкъ. Эшикден кире келгенлей окъуна хыны сорду ол:

— Кимди мени бери чакъыртхан?

— Бери келигиз, анабыз, мында сёлешейик,— деп Тамара Салиховна устазла отоуун кёргюзтдю.

— Сени кибик къыркъмабашлагъа ана болургъа бошамайма. Сенмисе, мени бери чакъыртхан?

— Хау, менме,— деди Тамара Салиховна.

— Жашым школгъа жүрюген тогъуз жылны ичинде мени аягъым бери биринчи кере басханын билемнсе?

— Угъай, билмейме. Алай келмей тургъаныгъызны уа терс этгенсиз.

— Кёрмейсиз муну, къулакъгъа кириучю кибик, манга акъыл юретирге кюрешеди,— деп чамланды Кезлеу.

— Анабыз, ушагъысыз сёзле айтма, сенича жашаулу адамгъа алай айтыргъа айып туююлмюдю?

— Сени кибиклеге ана болургъа бошамайма, дедим ушайды да!

— Хапарны аз этейик. Жашыгъыз школда кесин адепсиз жюрютеди, дерслерин окъумайды. Аны юсюнден сѣлешир эдик деп чакъыртханма сени.

— Хау, сен ълмегин ансы, иги адепсиз адамладан туугъанды да...— Кезлеу, аузундан сѣз чыгъармай, бир кесек турду. Сора: — Айтдырмай къоймай эсенг, сау Чет гет элде да жокъду мени жашымча.

— Алай эсе, сени бла сѣлешууден хайыр жокъду,— деди Тамара Салиховна. Жолунг — мамукъдан.

...Андан сора Чачий школгъа эки кюн келмей турду. Артда уа, Талипни ата-аналаны жыйылыууна чакъырып, анда аны ууатхан хапарларын эшитдик.

IV

Мутай кече Талиплада кѣп олтурду. Мардасындан оздуруп ичгени татыгъанмы этген болур эди, ким билсин, ол эртденликде тѣшекден эринип къопду. Ёрге кѣтюрюлгенинде, башындан бир ауур зат басханча болду. Эринлери, тамагъы къургъакъсып, сау черек ичи бла барса да къанмазлыкъ сунду. Атасыны заманындан къалгъан къара гоппанны айрандан толтуруп ичгенден сора, бир кесек эс тапды. Эринлерини айран жугъуларынын сюрте, эшикге чыкъды да, бирси кюнледен эсе кечирек къалгъанын ангылап, ишге ашыгъыш тебиреди.

Ажам, хар замандача, Мутайны къабакъ эшикге дерн ашырып чыкъды да, ызындан къарагъанлай турду. Мутайны кенг жауурунлары, орта бою, къарыулу жаш билеклерини эркин кымылдаулары кѣз туурадан узайдыла. Жангыз жашына къадардан игиликни тилей, Ажам юйге кирди.

Жашны ишине, саулугъуна, адепли халына къууана-

ды ана. Ол Мутайны суратын газетледе кѣп кѣргенди. Эртдеден бери правлении аллында тагъылгъан сураты уа? Радио бла махтагъанлары уа? Дагъыда бардыла ана къууаныр затла, жүрек асыула... Тракторуну кюн сайын эртденликде эшитилген мотор тауушу Мутайны жырыды, ол кесини насыбын мангылайыны терлегени бла табады. Сабанлагъа бакъгъанда, машиналаны кюбюрлерин мирзеуден толтуруп, ындыргъа ашыргъанда, эллилерини гыржын бишире тургъанларын кѣргенде, ол насыплы болады.

Лейлягъа тюбеген сагъаты уа анга нени да унутдурады. Мутайны жашауу, насыбы, къууанчы, ахшы умутлары да Лейля боладыла. Аны дуния тутуругъу Лейляды. Жюрегин ачытырыкъ, анга ырахатлыкъ да Лейляны жарыкъ кѣзлеридиле, аны хар заманда эшитилип туруучу, неден да багъалы сѣзлеридиле, кѣзден кетмезлик ахшы сифатыды. Мутайгъа ансыз жашау — къар жапхан индек кибикди. Аллай халгъа Мутай бир кюнню ичинде жетип къалмагъанды. Сюймеклик не болгъанын билгинчи окъуна, Лейлягъа башха адам сѣлешсе, къызгъа бек ачуланганды, алай, анга тенглик этерге, аны бла сѣлеширге базаыналмагъанды. Дерсибизни бирге этейик, деп айтыргъа да базаыналмагъанды. Классда бирси жашланы, къызланы къатларында Лейля бла сѣлешгенди, дерслени юсюнден даулашханды, ойнагъанды-кюлгенди. Экиси энчи къалгъанда уа, аузунда къуууту болгъанча, ол жукъ айталмагъанды, ёмюрюнде аны биринчи кѣргенча, тышгылауну басханлай тургъанды.

Чачий бир жол, класс отоуну босагъасында тохтап, Лейляны аллын тыйды. «Ариучукъ, махтанчакъчыкъ», — деп аны бла сѣз башларгъа кюрешди.

— Ариучукъ болгъанымы, сен айтмасанг да, билеме, — деп къойду Лейля, — кет аллымдан, чыкъма къой.

— Иги тилемесенг, иерик туюлме, — деди Чачий.

— Къалай къарыулу жашса сен!

— Он жылдан бери бюгюнмю билесе аны?

Чачийни сёзлери, жютю бизлеча, Мутайны жюрегине чапчылдыла. Эшикге чыгъаргъа умут этди эсе да, Лейляны классда къалырын суймеди.

Лейля, Чачийни бир жанына тюртюп, тышына чыгъаргъа башлагъанда, «жигит» жаш, аны билегинден тутуп, артха атды да, къарыучугъуна къууанганча, къудакъ артлары къызаргъынчы, кюлдю.

— Айып туююлмюдю, санга алай этерге? — деди Мутай, тёзюмю къуруп.

— «Профессор», аны бла сени уа не ишинг барды? — деди Чачий. Аны эшитгенлей, Лейля кычырыкъдан алып жиляды. «Бетсиз, эссиз, тютюнчю», — деген сёзлени кючден ангылатып айтды.

Мутайны кёзлери жукъ кёрмей къалдыла. «Мен киши туююлме», — деди ол кеси кесине. Сора, эшик таба атлады да, терслигин кюлкюсю бла унутдурургъа кюреше сюелген Чачийни жыягъына уруп, жукъ айтмай, чыгып кетди.

— Ёмюрде аны санга унутмам, — деди Чачий. — Эшитдингми? Ёмюрде да угъай...

Мутай сёз къайтармады. Ол, дерсге да кирмегенлей, школну къатында, таудан энип келген къызлача, субай ёсген акътереклени салкъынына салынган узун шинтикге олтуруп, сагъышлы тынгылап турду.

V

Орта школну бошагъанла, дуняда кеслеринден билимли адам болмагъан сунуп, айланадыла. Ойнагъанмы этесе, элде орта школ къуралгъанлы кёп болмайды. Ала уа школну биринчи бошагъандыла. «Къуш уядан» учханла. Биринчи уа не заманда да ёхтем болады. Жый-

ырма бла юч жаш бла кызы, бары да хазырланадыла бийик окуу юйге кирирге.

Башхалача да болмай, Чачийни гынтдысы элге сыйындайды. Акъжагъачыкъ болуп, Нальчикге эки-юч күнден бир барады. Кесин университетни студентине санайды. Кёп тенглерни бла сёлеширге да аны себепли хазна кюсемейди. «Атам, анам саулукъда, ол боллукъ ишти»,— деп Чачий кесине кёп кере кёл этдиргенди. «Окъургъа умутунг бар эсе, менден айырылма»,— деп Лейлягъа да махтанганды. Лейляны кюлгенин, хыликгя этгенин аңгылагъанда уа:

— Бир да кюлме, Лейля. Бусагъатда университетге кеси кючю бла киши да кирмейди,— деди Чачий.— Ол кеси билимчигине базынган Мутайгъа боллукъну кёрюрге. Къабакъ эшигинден ары окъуна атлаялмаз. Биз а чанчыллыкъбыз, тейри, бек теренине.

— Биз дегенинг? — деп сорду Лейля.

— Экибиз. Сен бла мен. Ёмюрден ахыргъа бир арбазда, бир юйде, бир от жагъада, дагъыда бир... жашарыкъла.

— Айып туююлмюдю, Чачий, аллай сёзлени айтыргъа?!

— Угъай, туююлдю. Талипни жашы тилейди сени. Билемисе. Талипни жашы!

— Мен а Къундетни кызы болгъанымы билемисе?

— Билеме. Къундет — сюрюучю, Талип — колхозну баш бухгалтери. Билеме...

— Мен да билеме аны уа,— деди Лейля.— Сен сюрюучюню кызын башынгамы урлукъса? Иги жаш кибик, акъылынгы башынга жый да, кесинге тенг болаллыкъ адамгъа лакъырда эт. Сен бухгалтерни жашыса, университетни — студенти.

— Жууашырса, ариу кызы. Эртде, кеч болса да, айтханымы этерсе. Менден ёнгелесенг, окъуугъа кириуню юсюнден сагъыш окъуна этме.

— Амалсыз болсам, болушлукъ тилерме...

Лейля кетди. Чачий, балан бармагъы бла бурнун къызгъай, сюелгенлей къалды. Аны саз бети, кенг мангылайы, Суу анасы буугъан адамны бетича, кёгердиле. Эринлери да кёгердиле, санларына сууукъ аяз ургъанча болду. Элде аны даражасы бла ойнарыкъ адам болур, деп эсине келмегенди Чачийни.

Энди уа, кёресе да, бир-эки ай мындан алда Мутай Чачийни жыягъына ургъанды, бюгюн а Лейля аны бла сёз нёгер болургъа тенгсинмейди. «Къайгъырмаз, кесинден игини туугъанлы да киши суймегенди. Бирем-бирем келирсиз аллыма, жалына. Ол заманда мен айтырыкъ да хазырды. «Акъыллыла, «профессорла», нек болуп къалдыгъыз былай? — дерме. Уялтырма, жалындырырма. Кишилик кимде болгъанын кёрюрле», — деп Чачий, кеси кесине сёлеше, клуб таба бурулуп кетди...

Талип бла Кезлеу жангыз жашларына жол ишлегенди, айдан артыкъ болады. Ингир болгъанлай, Кезлеу хазырлагъан затланы да кесини женгил машинасына салып, Талип Нальчикге къууулады. Бир жерде да ханар этмезлик, Чачийни университетге элтип, салып къоярыкъ адам тапханды ол.

Борисни къарт атасыны атасы бла Талипни анасыны анасы бир тукъумдандыла. Талип Борисге тубеген сайын: «Къалай тураса, жарлы ёксюзюм? Кесине керек кюн тапды ёксюзюм, жууугъун да, деп сен манга аз айып эте болмазса. Туугъанлы да болмагъанма жууукъларыма уллу кёллю. Сени университетде дерс бергенинги уа эшите тургъанем. Бу къурурлукъ ишден бошамайса да. Ол аман жашха уа: «Бар, кесинги таныт», — деп айтып тургъанлыгъынга, баш тёбен къарап тургъан болмаса, къымылдаргъа унамайды. Уялчакъ гяурду», — деп ханарын жангыдан башламай къоймайды.

— Къайгъырмаз, Талип, адамны жууугъу керекли кюнюнде табылыргъа керекди, — деучюдю Борис да.

— Ол да алайды. Алай, кесине кереклиде жууугъун излегенден суймегеним жокъду. Энди сен жаш адамса. Манга айып этмезинги тилейме. Юйюмю сатарыкъ эсем да, ол аман жашны быйыл окъургъа салмай къоярыкъ туйюлме. Жаубермезни жангыз текесинлей — андан сора небиз барды? Школда да бек иги окъугъанды. Жыйылыу болса, устазла махтап тургъандыла.

— Иги окъугъан эсе, бир да къоркъма, Талип, кирликди университетге,— деди Борис.— Ой, не айтдыраса, мал дохтур болса, къартлыгъында санга эт ашатып турлукъду.

— Да ары дери да бир иги бла барайыкъ.

— Къарап къарагъынчы, ол кюн да жетер.

— Ары бир сугъулгъу эди ансы, анга да бир аллах айтхан болур.

— Кирир. Билимчиги бар эсе, нек кирмейди?

— Ой, жашым, бусагъатда билими бла киши да кирмейди. Аны билимине ышанып къояргъа жарарыкъ туйюлдю.

Борис, инчге узун бармакълары бла аз чал ургъан къалын чачын артха тарай, чахауандан чыкъгъан кибик, къызаргъан мангылайыны, сыйдам, базыкъ бойнуну, къолтукъ тюплерини терлегенлерин кезиу-кезиу сюрте тургъан Талипни кезюне къарап, былай айтды:

— Сен акъыл этгенге кёре, билими болмаса уа, къалай кирлик эди?

— «Къуру къолгъа къуш къонмаз»,— дейдиле да.

— Ангыламайма?

— Тейри, Борис, бизни элден келип, университетде бир сюрюучюлени сабийлери окъуйдула да, сейир этип къалырса. Ол малчыла он жылны ичинде башлары школдан чыкъмагъанча айлангандыла. Устазланы юйлерине барып да кёргенме, оллахий. Мен а не, ёмрююмде школну босагъасындан жалап бир кере атлагъанма. Аны да: «Чачий хыли этгенди»,— деген эдиле да, урушургъа бар-

гъанем. Жаш иги окъугъаны себепли бармай тургъанма мени школгъа.

Талип, ол сёзлени айтханына ыразы болуп, ёрге туруп, топал бутчукъларын кенг салып, бир кесек сюелди да, ызы бла ары-бери атлады. «Сен сау болсанг, аллах айтханын кёрюрбюз»,— деп къошду Талип.

— Келчи бери, Талип, столгъа жууукъ кел,— деди Борис,— бир зат ауузланайыкъ, сен да ач болурса.

— Бусагъат, тохта...— деп Талип, семиз бармакълары бла кёнчек башына жабыша, эшикге чыгып кетди да, кеп да мычымай къой мыллыкны къолтукъгъа уруп, юч коньяк шешаны да боюнларындан буууп, юйге кирди.

Аланы кёрюп, Борис тамаша болуп къалды. Аузундан сёз чыгъармай, къарагъанлай турду.

— Жашым, сен бу юйге бир быстырбаш келтирген кюн мени этерикни кёрюрсе. Кишиге жетдирмем къыйыныгы. Хар ёгораны да кесими бойнума алама, кёзбау этип айтмаймы, Борис. Къарт къарындашыныгы халал жюрегинден чыкыган сезледиле айтханым.

Ол кезиучюкде эшик къагъылды. Борис эшикни ачды. Экеулен, кеси юйлеринеча, эркин кирдиле.

— Охо, Борисни къонагъы да барды да,— деди юйге алгъа кирген жаш.— Сау келигиз.

— Сау сиз келигиз, бу мени юйюмдю,— деди Талип, Борисни кёзюне къарап, ышаргъан да эте.

— Талип тюз айтады,— деди Борис.— Шагъырей болугъуз, бу мени юйге айланмагъан къарындашымды, бек уллу колхозну тамата бухгалтери. Талип, была мени тенглеримдиле, бирге ишлейбиз. Ма бу Салихди, химиядан окъутады, бу уа — Хусей — орус тилден окъутхан.

— Бек келбетли, бек огъурлу, бек билимли жашла кёрюнедиле, тейри,— деп Талип кёзбау сёзлерин аямады.

— Сау болугъуз, тамата, ариу сёзлеригиз ючюн,— деди Салих.

— Къарындашынга уа коньякла алгъанса, биз келсек, къолубузгъа къалмукъ чайны тутдуруп къоюучуса,— деп Хусей Борисге чам этди.

— Да, къарындашымы бегирек сие болурма, сизден эсе.— Борис ол сёзлени айтханда, Талип ыразы болду, жауурунларын къымылдатып, биягъы къол жаулугъу бла мангылайыны, бойнуну къолтукъ тубюню терлегенлерин сюртюп, Борисни кёзюне къарады. Ызы бла, шинтигин столгъа жууукъ тартып, кесин юлюю этип, жашлагъа сёлешди:

— Бери жууукъ олтуругъуз. Борис ол шайтан отунгу тиргизчи, шишлик этейик. Жаным-тиним — былай татыулу ашагъан,— деди Талип.— Борис газны жандырды. Талип да, жеңгил окъуна этни, ууакъ туурап, табагъа салды.

— Ай юйюнге, тамата, биз тургъанлай, сени шапалыкъ этгенинг ушамайды.

— Угъай, сиз жаш эсегиз да — башсыз. Мен тура, сизге жумуш этерге жарамаз.

...Ол «шуёхдан» эки-юч кере тартханлай, Талип жашлагъа жүрек халаллыгъын бююн да ачды.

— Бу келе тургъан шабат кюн мен къурманлыкъ этемс,— деди Талип.— Бююн бери келгеними хыйсабы да андан эди. Башха ишим болмай, Борисни чакъырыргъа келгенме. Сизни бла шагъырей болгъаныма къууандым, бююнден арысында экигизни да Борисден башха кёрмем. Шабат кюн эртденликде ючюгюз да ма бу юйде болугъуз, кесим келип, алып кетерикме. Бир да, эки да айтмагъыз...

Талип жашланы ауузларындан сёз чыгъарыргъа да къоймады.

Айтханыча да этди. Алай, аны къурманлыгъында ол ючюсюнден сора киши жокъ эди.

— Элде былхымлы, былхымсыз да болур,— деди Талип,— сизни ала бла къатыш этмейим, деп бююн юйге

киши чакъырмагъанма.— Жангыз жашым барды. Ол быйыл он классны бошагъанды, къурманлыкъны анга атагъанма. Энди, аллах буюруп, суюгенни-суюмегенни арасында ол университетге кирсе, ёлсем да, киши жилимасын манга. Бирсилеча, бир осал окъугъан, кылыкъсызлыкъ этген, намысын жюрюте билмеген сабий болса, аны ызындан бир атлам да этерик туююл эдим.

— Сабийни тюз акъыллы болуп ёсгени — насыпды атагъа, анагъа да,— деди Салих, башын ёрге кётюрюп, Талип таба къарай.

— Ой, аллах ыразы болсун, не акъыллы сёз айтдынг,— деп къууанды Талип.— Энди алай — сизни къатыгъызгъа бир тийише, бир затха ушар, деп умут этеме. Жаш, къайдаса, келчи бери! — Талип Чачийни чакъырды.

— Не баштёбен болуп тураса? Жанымы кёзлери жанмагъан эр киши сабий алады. Буюгъуп турма да, жангы устазларынг бла шагъырей бол. Школдагъыла бош эдиле. Санга билим берликле, сени адам этерикле да быладыла,— деди.

Чачий, башын да ёрге кётюрмегенлей, кьонакълагъа намыс этип, сюелип, сын болгъанлай турду.

— Чачий, университетге кирип, атасын, анасын, тенглерин да къууандырсын! — деп Салих алгъыш аякъны кётюрдю.

— Сау бол, жашым. Тенглеринден къууанырыкъ адам барды деп да билмейме, алай бусагъатда бизге уа андан уллу насып керек туююл эди,— деди Талип, Салихге жюрек халаллыгъын ача.— Бюгюнден арт жанында сизни кесими жангыз жашымдан башха кёрлюк туююлме. Хар заманда, кеси юйюгюзгеча, бери келе турма сагъыз, кёзюгюзге къарамам. Бусагъатда, аллахны ахшылыгъындан, гыржын тапмагъан, ырысхысы болмагъан да жокъду. Биреу биреуге юй ишлемейди, машина алып бермейди, алай халал жюрекликни, адамлыкъны тас

этерге, кѳолундан келген болушлукъну, тенгликни бир бирден аяргъа жарамайды. Дунияда жашагъан эки жыйырма бла он жылымы ичинде, кесим билип, адамны жанына тиймегенме, адамны ачитмагъанма, тилеги болуп келгенин мудах ашырмагъанма. Игилигими адамла билмей эселе да, аллах биледи, берекет, ырысхы да береди. Уруш жылланы бир жанында кѳойсам, бир кюн бир затдан жарсымагъанма. Мен бу аякъны, сиз ёмюрюгюзню менича зауукълу ашырыргъызыны тилеп, саулукълу, ырысхылы, бюгюнча, халкъ суйген адамла болуп туруругъузну суйюп, сизни ючюн кётюреме.

Талип ол сёзлени ёрге кѳобуп айтды. Стаканны кѳаплагъанында, кёзчюклери бютюн да гитче болдула. Бурун сыртындан саркъып, эринлерине жетип тохтагъан терлегенлерин, кѳол жаулугъун хуржунундан чыгъарыр заман тапмай, пиджак женги бла сюртдю.

Кезлеу эрини айтханларына ыразы болуп тынгылады. Чачийни университетге кирлигине толу ийнанды. Жашла кетип тебирегенде, Борисни ёлгенлерин, сауларын да санап, аны асыры эркелетгенден, ичине жутханча этди...

VI

Мутай, не бек кыйналып эсе да, тасхасын кишиге билдирирге суймеди. Ишни нёгерлеринден кеч башлагъанына уа уялды.

— Бюгюн нек кечикгенсе? — деди комбайндан ындыргъа будай ташыгъан шофёр.— Бирси жашла ындыргъа экинчи кере кѳайтадыла, мен а, эртденли сени сакълап, былайда саргъалып турама.

Мутай шофёргъа аман, иги да айтмады, кечгинлик да тилемеди.

— Ит кибик юре тур дегенча тынгылайса,— деди шофёр Мутайгъа.

— Айып туююлмюдю санга, ол сёзлени эсинге келтирирге? — деди Мутай.— Къоркъма, «къара алаша» сау болса, мындан ингирге да чыгъарыр сыртынга тузлу суу. Машинагы бурун сюеклерин тургъузайыкъ бусагъат.

Шофёр жаш Мутайны лакъырдасын терс ангылады:

— Махтай кетгендиле да, кёкюрегинги тургъузуп тебирегенсе.— Мутай кюлдю.

— Ой, хажн болгъун, махтасала, сени этеригинг да олду,— деди Мутай.— Башладыкъмы ишни?

— Угъай, эртдеди, алыкъа бираз мычы.

— Хайт де, иги жаш, кетдик...

Шофёр, чырпа чачын папахыны тюбюне жыя, машинасын комбайнны къабыргъасына жууукъ элтип, алгъа тебиреди.

...Шофёрну аты да Мутайды. Колхозгъа болушургъа аны Нальчикден жибергендиле. Бийик ёсюмлю, субай жаш. Машинаны кабинасына олтургъанда, иги да гуппур болмаса, аллына къараялмайды. Тизгинин жыяргъа сюеди, ёхтемди. Чам этеме деп негерини жанына тиерча сёз айтхан адамды.

— Энди бурунларын сюрте билмегенле да машиналагъа уста болуп, кёкюрекчиклерин кётюредиле,— деген эди ол бир жол Мутайгъа. Ол заманда Мутай анга жууабын тапдыргъан эди:

— Къонакъ — къойдан жууаш, деп да айтычудула таулула.

— Доп-доп этерге уа — аппачыкъса.

— Элде ёсгенбиз да, андан болур... Эллилени хылик-гя этгенликге уа, бизни къызларыбызны тилеген хапарынг барды, тёзка,— деди Мутай.

— Охо, орусча да биле кёреме сен. Бардыла къызларыгъызда да сени кибиклени кюсемегенле.

— Эшитгенме бош заманыңгы сабий садны арбазында ашыргъаныңгы.

— Лейлягъамы айтаса? Элигизде адамгъа ушагъан жалан да олду.

Ол сёз Мутайгъа ачыу тийди, зарланды, алай, кесин тыйды да, сабыр айтды:

— Сени сокъур кёзлеринг кёрмегенликге, бизни элде нгиле дагъыда бардыла.

— Андан игигиз а жокъду,— деди шофёр.— Ким биледи, хайт десек, сизни Лейлядан да къоярбыз къуру.

— Не дейсе?! — Мутай андан сора жукъ айталмай къалды...

Къызы алдамазлыкъ жаш туююл эди шофёр. Ол бери келгенли кёп къызы ичин кюйдюргенди. Ала, жашны чырайына кёзлери къарап, махтанчакълыгъын, ушагъысыз чамларын да кечедиле. «Мени сюеди, чырпабаш шофёр»,— деп хар бири да аны кесине жоралайды. Ол а, Лейлядан сора, бирин да жаратмайды... Эртден, ингир да сакълайды ол Лейляны жолун, кокаланады къызгъа. Алай сёз алалмайды.

— Ариу жашса, сылтаубуз жокъду,— деди Лейля шофёргъа.— Къонагъыбызса, сыйлы кёрейик. Сюймекликни юсюнден а сёз айтма. Бизде да бардыла ахшы му-ратла.

— Ахшы муратсыз аллах этмесин сени,— деди жаш.— Айланган, жюрюген жерлеримде сенден башханы сюерге къолумдан келмегенди, сенден ариу дунияда да кёрмегенме.

— Сау бол, омакъ сёзлеринг ючюн, къонакъ жаш.— Лейля кетип тебиреди.

— Этме алай, Лейля. Аман окъуна айт манга, уруш, кесингден кёлюмю къачыр. Мени уа жокъмуду аллай бир насыбым — сенден кёлюм къачарча!..

— Ахшы жаш, мени да барды сюйгеним. Кесимден

артыкъ кѣргеним. Ортагъа кирип, намыслы боллукъ туюлсе.

— Хау, къызны жюз жаш тилеп, биреу алады,— деди шофѳр.

— Къыз да жүзеуленден жалан бирин суюди.

— Къызланы къадарлары жашланы къолларындады.

— Мен а, кеси къадарыма кесим эркинме. Къызланы эркинликлерини юсюнден сен этген оюм энди таурухлада айтылады.

— Лейля, сѣзлеринг ташны эки жарлыкъдыла. Махтанчакъса,— деди шофѳр.

— Сенден юйреннгенме.

— Алыкъа менден кѣп затха юйренirse. Эр кишиге намыслы болургъа, мени айтханымы этерге да юйренirse. Игилик кѣргенлей, саулукълу болгъанлай турурму да суюрсе. Бюгюн айтханларынга сокъуранырса, кечгинлик тилерсе...

— Аман туюш кѣрмегенсе башынга.

— Кесин суюмеген башханы да суюлмайды, ариу къыз.

— Ахшы жаш, орамда сени бла даулашып туругъа заманым жокъду. Энди манга тубемезинги, сѣз айтмазынгы тилейме... — Лейля, алай айтып, кетип тебиреди.

— Кетмезинги тилейме, Лейля,— деди жаш.— Бир кесек сабыр бол. Тилеген этеме. Эшитемисе?!

Лейля, алайдан узайып кетди.

VII

Танг энди алгъындан кечирек атып башлагъанды. Кюн да, аркъангы иги жылытхынчы турмай, элни бир жанында суюелген къаяны артындан чыгъып, экинчи жа-

нында сюелген чынгыл кыаяны сыйдам кыабургъаларын жалай, нигирлик кыонакыбайларына ашыгыады.

Ташыуулда ишлей тургъанла да кюн бла бирге ашыгыадыла. Ала, жыйылыугъа тебирегинчи, тишни башын кыалап бошаргъа кыаст этип, кыыстау кюрешедиле. Мутай, трактору да ауур «ынчхай», тишни кыатына, кеп гебен тартханды. Ташыуулда ишлегенле бюгюн жыйылыугъа кезиуюнде жетерге ашыгыа эселе да, Уллу сыртда кыалгъан эки гебенни келтирмей кетмезлигин негерлерине айтды Мутай. Алай эл бригад, тиш башындан тюше, кыычырды:

— Жашла, ишни тохтатыгыыз, кечбиз! Мутай, кыайрыса? Мен айтханны эшитмеймисе?

Мутай, тракторуну моторун акыыртын ишлете, жууап кыайтарды:

— Шохайып, ол эки гебенни былайгыа тартып кыояйыкы ансы...

— Угыай, Мутай, аллах айтса, тамбла да барды кюн. Жыйылыугъа кеч бола турабыз. Сенеклеригизни адам хыянаты жетмез жерге салыгыыз да, жолгыа атланыгыыз.

Андан сора Мутай бригад таматаны айтханына сёз кыошмады.

...Клубха сау эл жыйылгъанча керюнеди. Эки ёмюрню да шагъатлары — колхозну бек биринчи ишчилери — элли огъурлу кыартлары ал тизгинде олтурадыла. Лейля да, омакы кийинген, кыучакылары ариу гюлледен толгъан сабийчиклени орталарында олтуруп, алагыа не зат эсе да шыбырдайды. Жашчыкыла бла кыызчыкыла да, башчыкылары кезиу-кезиу кыымылдата, жууап кыайтарадыла.

Тёбентин келген кыуллукычула, элли, колхозну оноучулары клубха киргенлеринде, олтургъанла кыарс урдула.

— Бизни бюгюн бек кыууанчы кюнубюздю,— деди

колхозну парткомуну секретары, жыйылыуну ача.— Сабанчыларыбыз бла малчыларыбыз, бешжыллыккыны озган кезиуонде эришип ишлей, уллу хорламла болдургандыла. Партия бла правительство алчыланы да алчыларыны кьол кыйынарнына уллу багъа бичгендиле. Махтаулу адамларыбызгъа кырал саугъала бериуну тийишли кьргендиле. Аны юсюнден республикабызны Баш Советини Президиумуну Председатели тынгылы айтырыккыды да, сьзню анга берейик.

...Ол трибунагъа чыкыгъанлай, олтургъанла асыры шош болгъандан, чибин учхан да эшитилирча эди. Баш Советни Президиумуну Председатели хар сьзюн чегине жетдирип айтады. Ол, колхозну ишине тийишли багъа биче, алчы адамланы махтайды.

— Сизни Мутайча, хар ким да жигер, тюз ниетли ишлесе, жетишимлеригиз бютюн да бийик боллукъ эдиле. Озган юч жылны ичинде Мутайны жыйыны къарагъан будай сабанланы хар гектарындан — 35—38, нартюх бахчаладан 70—80 центнерден аз мирзеу жыйылмагъанды. Дагъыда жигит жашны жыйыны аны кеси багъасын планда белгиленнгенинден иги да алашагъа тюшюргенди, техникагъа этилген кьоранчланы азайтыргъа онг тапханды. Андан юлгю алыргъа керексиз, багъалы колхозчула!

Бир такыйкыаны ичине Лейяны бети кьууаннгандан, жинкча кызарды. Клубну Мутай болгъан жанына къарагъанын ол башхалагъа эслетмезге кюрешди. Мутай а башын энишге тутханлай турду.

Мутай Урунууну Кызыл Байрагыны ордени бла саугъаланнганыны юсюнден СССР-ни Баш Советини Указы окьулгъанда, клубдагъыла бары да ёрге кьобуп, кьарс урдула. «Ызы кыалын болсун!» «Сау жюрют!» «Саулукълу бол!» — деп алгыш этдиле, кьолун тутдула. Чачий а, эки кьолун да хуржунларына сукыгъанлай, дузундан ургъан аракыны ийис тегерегиндегилени тез-

дюрмей, аркбасын да кѣбыргъагъа тиреп, эшикден кирген жерде суюледі.

Ордени Мутайны кѣкюрегине такъдыла. Лейля тѣрт кызычыкыны сахнагъа жиберди. Ала, Мутайгъа гюл кысымла узата, анга аталгъан назмучукъну кѣллерииден айтдыла. Мутайгъа сѣз бергенлериінде, ол партиягъа бла правительствогъа жюрегини теренииден ыспас этди, саугъада жыйынны хар адамыны юлюшю болгъанын белгиледи, мындан арысында бютюн да жигер ишлеригин айтды...

Жыйылыу бошалды да, халкъ клубдан чыкъды. Мутайны тѣрт-беш тенги ортагъа алып барадыла. Ол, ызына къарап, сабийчиклени да кѣолларындан тутуп, клубну арбазындап орамгъа бурулгъан Лейляны кѣрюп, атлашын тохтатды. Лейля таба къалай атлагъанын кеси да сезмеді. Сора, сабийчиклени кѣйнуна кезиу-кезиу алып, эркелетди, кѣубултду.

— Дунияда бу кызычыкъладан ариу, бу жашчыкъладан жигит бир сабий болмаз. Была башхалагъа ушамайдыла,— деди Мутай.— Назмуланы уа къалай ариу окъуйдула. Школгъа жюрюгюнчю окъуна аллай бир затны къалай билалгъансыз?

— Назму айтыргъа бизни Лейля Къундетовна юйретгенди,— деди Лейляны онг кѣолундан тутуп баргъан чырпа чачлы, кѣккѣз кызычыкъ.

— Лейля Къундетовна бизни тепсерге да юйретгенди,— деп махтанды экинчи кызычыкъ да.

— Мен а сенден иги тепсейме,— деди тынгылауну ийни келген кызычыкъ. Аны ёсюмю барысындан да алаша эди. Кыямачыкъ.

— Жырлагъанда уа, ким хорлайды, ы, айтчы? — деди бир кызычыкъ, алаша кызычыкыны айтханы ачыу тийип.

Мутай, аланы даулашханларына къарап турду да, харх этип кюлдю. Лейля да кюлдю. Сора Мутай:

— Лейля Къундетовнаы ким бек сюеди? — деп сорду.

— Мен! — деп сабийле бир аууздан кычырдыла.

— Сен а сюемисе бизни Лейля Къундетованы? — деп ол алаша кызычыкъ Мутайны кёзюне къарады. Мутай анга жууап къайтаралмады. Лейляны кёзюне къарап къалды. Ол а, кесин сабийлеге сёлешген сундура, башын энишге ийди.

— Ма, сүймейсе да, — деди биягъы чечеклик. — Лейля Къундетовна уа санга берирге бюгюнлю гюлле излеп айланганды.

— Сюеме, бек сюеме. Сизни да сюеме, барыгъызны да сюеме, — деди Мутай, кызычыкны ёрге кётюрюп, кесини имбашына олтурта.

— Мени да кётюрчю, — деп сабийле Мутайны тегергине басындыла. Олсагъатда Нальчикден бери — Лейлягъа тюберге келген шофёр Мутайны бла Лейляны алларына чыгып къалды. Билмей тургъанлай жолукъгъаны ючюн шофёр жунчугъан окъуна этди. Алгъа Мутайны, ызы бла Лейляны кьолларын тутду. Лейляны кьолун биринчи кере тута эди. Жаш ол такъыйкыны кеси жашаууну бек къууанчлы кезиуюне санады. Къызны кьолун ыхчындырлыгъы келмеди. Аны кьол жылыуу жюрегин жылытханча кёрюндю. Не медет...

Мутай жашдан саулукъ-эсенлик сорду.

— Жашаргъа кюрешибиз, — деди шофёр. — Огъурлу болсун орденнг да. Алгъын да бюсюремеученг сёлеширге, энди уа бютюн да.

— Биягъынлай тураса, — деди Мутай анга.

— Да ай бла жарымгъа тюрленгенми этерик эдим? Мен адамны ызындан жаншаучуладан туююлма. Болгъанын болушунлай кьолуна тутдуруп кьоюучума.

— Ол эр кишини тересиди. Алай, кесин тюзге санап, сант этиуню кереги жокъду.

Лейля, сабийлени юлерине ашырып, кеси жашла

бла кългъанына уялгъан да эте, тегерекдегиле не айта болурла дегенча, жан жанына къарайды.

— Сен не заманда да кесинги бирсиледен бийикге тутаргъа, негерлеринге акъыл юретирге сююючюсе. Бююн да алай этесе. Мен эртде айтханма: сени кибиклени акъыллары бла жашамаучума.— Шофёр Лейляны кезюне къарап, жукъ айтырыкъ болурму, деген умут бла тынгылады.

Лейля уа жукъ айтмады.

— Къой, тюрт сёзлени. Юйге кел, ант этейим, бек сыйлы къонакъгъа санарыкъма,— Мутай анга ышарды.

— Жокъду заманым,— деди шофёр.— Тынч кечели бол. Мен а, Лейляны юйюне ашырып, жолума атланырыкъма.

— Тейри, иги жаш, кызыларыбызны ашырыргъа кесибизни къолубуздан да келиучюдю,— деди Мутай.— Лейлягъа къайгъы этме да, ашыкъгъанча да кёрюнесе, жолунга тебире — узакъгъа барлыкъ ушайса да. Машина бла экисагъатлыкъ жол.

— Кызыгъызызны манга ышанмагъанлыкъмы этесиз? — деди шофёр.

— Сага ышанмагъанлыкъгъа, биз кызыларыбызгъа ышанабыз. Бютюн да — Лейлягъа.

— Лейля, Мутайгъа ачугъа мени бла тебиреп кълчы,— деди шофёр.

Мутай кюлдю. Лейля уа абызырамады:

— Сау бол, кесим да бараллыкъма.— Мутай, айып этме да, арлакъгъа дери ашыр.

— Юйге келмей эсенг, ахшы жолгъа бар,— деди Мутай шофёргъа.— Бизни унутуп къойма, маржа.

Мутай бла Лейля кетдиле да, шофёр сюелгенлей кълды. Къар юзюлген, ырхы келген тауушла аны къулагъына эшитилдиле. Бир кесекге дери сангырау болгъанча турду. Мутайгъа хорлатханы ачыу тийип, жүреги жер бла тенг болду. Къанатларымы сындыла? Лейляны

ызындан кычырыгъа бек кюрешди — аузун ачалмады.

...Жууукъ, тенг да кѣп жыйылды Ажамны юйюне. Ала Мутайны уллу саугъасына алгъыш этерге келгендиле,— жангыз жашы саулукълу болурун, энтда ишинден къууанырын, суйгенлерин айтыргъа. Ажам къууанды, башы кѣкге жетгенча.

Ажамлагъа Талип бла Кезлеу да келдиле. Талип бу арбазгъа, Масхут кетгенли, биринчи кере кирген эди.

— Ажам, сен манга сѣлешмезге да эркинсе,— деди Талип.— Масхут бла татлы эдик, бир туурагъан гыржынны эки этип ашагъан жашла. Элде ким да сукъланьучу эди бизни тенглигизге. Бюгюн а мен аны юйдегисинден хапар билмейме. Тюзюн айтсам, Ажам, уллу кѣллюлюк этип угъай, бошамагъанлыкъдан келмейме сизге. Кереклинги айтып, Ажам, сен да келмейсе. Терслик сенде да, менде да болур.

Мутай да, баям, мени атасыны тенгине санамайды. Тюбесе, узакъдан башын кымылдатып къойгъан болмаса, къатыма келип, салам бермейди, хапарлашмайды. Аллайгъа уа адамны жюреги къатады. Биз бир бирге алай этерик адамламы эдик?!

— Тюз айтаса, Талип,— деди Ажам, аузун жабып тургъан жаулукъ къанатын сакъал тюбюне тарта.— Ой аурунг, сенден кимни кѣлю къалады. Сен халкъны аллында айланган бир адам.

Ол алай айтханда, Кезлеу парча жаулугъун тапкъысды. Талип, семиз акъ къолларын тобукъларына салып эртденликде тауукъ орундан олсагъатда чыкъгъан хоразча, башын ёрге кѣтюрдю.

— Оллахий, Ажам, ийнан сен анга, бир такъыйкъаны башыма бош болургъа онг тапмайма,— деп Талип кесин ариуларгъа кюрешди.

— Билмеймеми, харип. Барын да билеме,— деди Ажам.

— Сизге аны ючюн келмейме ансы, мен Масхутну юйдегисине къалай уллу кёллю болур эдим? — дегенни айтды Талип.— Эсингдемиди, бир кюн сизге, экинчи кюн бизге жыйылып, заманыбызны къалай зауукълу ашырыучу эдик?

— Хар зат да эсимдеди,— деди Ажам.— Сизни да аллах сыйласын ансы, Мутайны атасыны кюлген тауушу, сёлешген ауазы, сени алашалыгъынга чам этиучюсю, бюгюн да къулагъыма эшитилгенлей турадыла.

«Сени алашалыгъынга»,— деген сёз Талипге хычыуун тиймеди. Ол, жеринде тынч олтуралмай, суу чайкъагъан эски къайыкъча, тынгысыз болду. Алай, тасхасын билдирмезге кюрешип, кесин кюлдюрдю.

— Алаша бойлу адам акъыллы болады, дегенлери кертиди, аллах бирди,— деп Кезлеу сёзге къошулду.— Колхозну председатели да, парткому да, селсовет да юйге келип, бу киши бла оноу этгенлерин кёрсенг, сейир этип къалырса. Ол аман жаш да тюз кесине ушайды. Болмачы жерден бир кесек жунчуду ансы, дунягъа айтылгъан киши боллукъ эди. Бизни элден Нальчикде окъуугъа кёп адам тюшмейди. Мени Чачийим а, кёргененг да, биринчи жыл окъуна барып, орналып къалгъанын. Аллах бирди, киши да болушмагъан эди Чачийге.

— Алайды, алай, харип,— деди да, Ажам тынгылады.

Кезлеуню ётюрюклери, аны жалгъан сёлешгенин билген Талипни тынгылагъаны манга ачыу тийдиле. Жыл санлары келген, улайгъан адамлагъа ичимден айып этдим. «Къой, къой, Чачий окъургъа къалай киргенин билебиз. Аны махтаныр жери жокъду»,— дедим.

— Аллах бирди, Нажмудин, сенден а ол иги окъугъанды,— деди Кезлеу.— Нальчикде окъургъа кирмегенди, деп даулашаллыкъ болмазса да!

— Сиз умут этген окъуугъа киралмагъаныны юсюнден а бек къаты даулашаллыкъма,— дедим.

— Аллах бирди, Нажмудин, бу сёзлеринги эшитсе, Чачий санга кечмез. Мени жангызым кишиден тюрт сёз эшитирге юйренмегенди,— деди Кезлеу.— Аллах бергиед кимге да аллай акъыллыны, атасын, анасын суйген халал баланы.

— Заман кьолугъздан алмасын! — дедим мен.

— Сау бол! — деди Кезлеу, айтханамы тюз болушунлай ангылап.— Андан ёнге адам эндиге дери профессор болур эди. Тау кибик ахлулары университетде ишлейдиле. «Келсин, окъургъа салайыкъ»,— деп хар кюнден айтдырадыла. Чачий а, харип: «Манга кишини болушлугъу керекмейди. Биреую башы бла ишлеучюледен туююлме»,— деп кьояды. Ма алай ёхтем хайырсызды.

Кезлеую биягъы махтанып башлагъаны къанымы бузду. Талип, мени халымы ангылап, сёзню башха жанына буургъа кюрешди. Мындан юч жыл алгъа Талип, асыры терлегенден бети да бауур туююлгеннге ушап, Чачийни бойну уа, кьошундан къарагъанча, созулуп, аман кюню болуп, Нальчик тюбюнде айланганлары эсиме тюшдю...

— Ахшы жолгъа барыгъыз,— деген эди Кезлеу Талипге бла Чачийге, ала Нальчикге тебирегенде.— Э киши, сен уллу кёллю болуучуса. Бу чий сабийни кесине ышанып кьойма. Анда адамыгъыз болгъанын халкыгъа хапар этип айланмагъыз. Иш тамам болса, нохтабау этеригинги ол жашланы эслерине сал.

— Аман къаргъа кибик, ызымдан кычырып турма! — деди Талип.— Энди къалай этеригими сени тенгли биле болмаммы?

— Кет-кет, санга уа сёз айтып не къарыу барды. Жашым, атанга тынчылыкъ берме, кесинг да бар Борисни юйюне, Салихге да тюбе. Ишинги къурагъынчы, аладан айырылма. Ишинги тамамламай ызынга къайтып келсенг, кесими ёлтюрлюкме. Бир аллах кеси сакъласын аллай палахдан.

— Юйге кьайтмазлыкь сен бол, аман кьаргъа,— деди Талип. Кезлеуге ол бюгюнча ачы бир заманда да сёлешмегенди.— Бюгече бир аман тюшле кёргенме да, башым хайран болургъа жетип турады. Ёл да кьал дегенча, сен да жюрегиме биз сугъаса.

— Мен айтхан аллай бир ёте эсе, кьойдум,— деди Кезлеу.— Алай жаш окьургъа кирмей кьалса уа, ёмюрден ахыргъа тырман бла этинги ашагъанлай турлукьма.

— Аман, тыямыса гапангы, огъессе угъаймы?!

— Мындан иги болуп, санга зыраф болмагъаныма аллахха шукур. Къылыкьсызса, татыусузса.

...Борис жангы жуукьларып, сыйлы кьонакъланыча, ариу кёрдю. Сора, ала бла юйде олтуруп, ушакь этерге заман болмагъанын айтды.

— Чачий,— деди ол кетерге тебирей,— иги жаш кибик, экзаменлеге ахшы хазырлан. Быйыл конкурс бек уллуду.

— Энди, Борис, бу аман жаш сени бла турмай болмайды. Билмеген затын да сорур, болушурса,— деди Талип.— Бу иште мен санга юрретирлик затым жокьду. Хар не да тап болса, нохтабауунг — мени бойнумдады.

— Талип, нек айтаса ол айыплы сёзлени?

— «Къуру кьолгъа къуш кьонмайды»,— деди Талип, олтургъан жериден тура. Борис Талипни бетине жютю кьарады. Анга айтырыкь сёзлери, кьалай эсе да кьатышып, аузундан чыкьмай кьалдыла. Талип, Борисни кьаны бузулгъанын эслеп, кёнчек башын эки кьолу бла ёрге тарта, кеси кесин ышартды. Ол заманда Талипни кёзчюклери тереннге кетип, аланы тегереклерин семиз эт тугулла жапдыла.

— Борис, манга этерик игилигинги артха салмазлыгьынгы билеме,— деди Талип, бир кесек эс жыя.— Алай Чачийге болушлукьну башха адамланы юслери бла этерге тюшерик болур. Алагъа ашатыргъа, ичирирге керекди. Нохтабау дегеним олду.

— Сора, жашыңгы университетге ултха бла кийирирге умут этесе?

— Ишим кьуралса, анга да угъай дерик тьююлме, оллахый.

— Бюгюнден арт жанында ол сёзле мени юйюмде айтылмасынла...

— Жанынга тиймезин тилейме, Борис,— деди Талип.— Сен мени терс ангылагъанса.

— Угъай, тейри, къарт къарындаш. Бек тюз ангылап турама.

— Ай юйюнге, бусагъатда бир жашла барсыз да, жукъ айтып къарыу жокъду. От болуп къаласыз. Алай жараймыды? Уллу, гитче деп да болады да. Кесиме кёрюп айтханма, таланнган. Жанынга тиймесин. Энди, бу аман жаш санга, сен аллаха аманат,— деди Талип.— Ахшылыгъыңгы ёмюрде унутмам.

— Чачий университетге кирсе, алгъышыңгы школда аны он жыл окъутханлагъа этерсе,— деп Борис юйден чыкъды.

— Бизге не оноу этип бараса? — деп кычырды Талип аны ызындан. Алай, мычымай, жууабын алды:

— Чачийни чырмамай, окъума кьой...

Талип бла Чачий, бир бирге сёз айтмай, сын болгъанлай турдула. Талип эринлерин чайнайды, топал, семиз бармакълары бла сакъал тибюн сылайды.

— Атам, адам бла сёлеше билмейсе,— деди бюгюнлю тынгылауну басып тургъан Чачий.

— Иш кырты боллукъгъа ушайды,— деп жарсыды Талип, жашыны сёзюн бёле.— Мен жукъ ангылай эсем, иш кыртыды...— Сора тынгылады: «Угъай, кёлсюзлюк этмезге керекме. Борис да, нёгерлери да болушурла. Лохбайлача, азмы кёпгендиле туз гыржынымдан. Уялырла, таланнган».

— Атам, кесим кьыллы къалсам,— деп мурулдады Чачий.

— Не, кесинг кылы кълсанг?

— Киралмам деп къркъама.

— Атангы башынамы айланаса да сора?! Он жылны санга сюрюу кютдюрюп турмагъан ушайма да!

— Бусагъат ызыма кълйтып кетерикме.— Чачий ёпкелегенин сездирди.

— Бош тураса, тебире! — деп кычырды Талип.

— Кетмезликми сунаса? — пиджагын кълтукъгъа уруп, галстугун женгил тюзете, эшик таба атлады Чачий.

— Тохта,— деди Талип.— Уллу гырайт болгъанындан сора да, сабий кибик, ёпкелеучюнгю кълйгъан эт. Мен да, кечеги башымы кълума алып, сени ючюн айланама. Сюйгенни, сюймегенни арасында адам бол деп кюрешеме. Жеринге олтур да, кълдалып окълугъан эт. Юйюнде турсанг, сюйсе, сюймесе да, болушур Борис. Мен башха адам табала эсем да, бир кёрейим. Ол юйюмде кёнген эки жашны да излейим.

— Кълйсы жашлагъа айтаса? — деди Чачий.

— Ма ол Борис бла юйге келгенлеге.

— Алагъа да, Борисгеча, хыны сёлешме, атам. Адамны жанына тиер сёлени айтып жибересе.

— Сени хатангдан аягъыма тенг болмагъанлагъа жалындым.

Кеси айтханлай, кечеги башын кълуна алып, Талип кён айланды. Жашын университетге сукълсала, кёлеге «алтын кълала» ишлеригин ачыкъл сёзю, жаз тили бла да ангылатды.

— Кълйры чанчылып бараса. Бек артда кирирсе. Устазла арыгъандан сора,— деди Талип, экзамен берирге кирирге башлагъан Чачийни аллын тыйып.— Сени бу жекбашлыгъынг кълчачан кълалыкъл боллур?

— Атам, бюгюн физикадан жазгъан этерикбиз. Халкъдан айырылыргъа жарарыкъл туйюлдю.

— Кесинги тый, халкъдан айырылыргъа жарагъанын

бла жарамгаһанын сени тенгли бир биле болмам. Сабыр эт да, бек артда кирирсе. Манга алай айтхандыла, жекбаш.

— Бюгюн физикадан жазган этерикбиз. Ангылаймыса?!

— Сен туугъунчу да ангылагъанма мен ол затланы.

Чачий, атасына терс къарады да, бийик эшикге жууукълашды.

— Къайт бери дейме да! — деп Талип жашыны билегинден артха тартды. Алай, андан ычхынып, Чачий ичине кирип кетди.

— Тохта бир! Бери бир чыкъ да, къан жухлу этерме сени, — деп Талип, жашын жанып, артха бурулду. Алайда сюелгенлеге ушакъ нёгер болургъа кюрешди эсе да, къайгъысын чачалмады.

— Жаш кесине базынмаса, алай таукел кирлик тюйюл эди, — деп жүрегин жапсарыргъа да кюрешди. Алай ол къызыу кюн ичин къалтырауукъ алгъанлай турду.

— Тохта, маржа, алай деп Талип, университетни аллында жыйылып тургъан адамланы араларын жырып, университетге кирип баргъан Салихни ызындан къууулду. — Сабыр бол, айтыргъым барды!

Салих артха туракълады да, Талихнин къолун тутду: — Къайдады, жаш?

— Айта тургъанымлай, мени хорлап ичине ташайгъанды.

— Къоркъма, хар не да тап болур. Бюгюнден бир къутулса, бир затха ушай барлыкъ эди. Хапар алырма, — деп, Салих, Талипден айырылды.

— Кёз-къулакъ бол. Унутмам...

Аны ол сёзлерин эшитгенде, Салих жукъ айтмады.

Тёгерекдегиле Талип таба къарадыла. Ол а, Салих бла кесинден сора киши сёлеширге базынмагъанын кёрюп, ёхтемленди. Эски халжарларыны башында ёсген хыярча, тёгерек къарынчыгъын чюелтди. «Тейри, бу

жашла саулукъда, биз кьоркьгъан зат болмазгъа керекди».

Кѣп турду Талип, университетни арбазын сакълап. Чачийни чыгъып келгенин кѣргенде, узакъдан окъуна кьолун кѣтюрюп, кесин жашына кѣргюзтюрге кюрешди. Терлеген мангылайына тозурагъан чачы жабышып чыкьгъан Чачий, сълхыр болгъанча, жыйылгъанланы кьатларында сюелди. Атасын кѣрмеди.

Талип жашыны халын жаратмады, борбайлары кьыйылдыла, аркъасына сууукъ тер урду.

— Нек тураса алайда сюелип? — деп кьычырды ол. Чачий эшитмеди.

— Ой, сени аллах юйюнгю кьурутсун. Сеи тенгли бир билимим болса, университетинги башын тюбуне бурур эдим, — деди Талип, жашын узакъдан жаный. — Бери кел, дейме да санга.

Чачий, тирмен буштукъча, топал кьолчукъну ойнагъанын кѣрдю да, атасы таба акъырын атлады.

— Не болдунг? — деп сорду Талип, жаш аны кьатына жетгинчи окъуна.

Жууап бермей, жауурунларын жыйырып кьойду Чачий.

— Мен санга ненча айтхан эдим! Бир кесекден кирirse, деген эдим да. Тур энди былайда, картох кьурт кибик, жыйырылып. Къалай билмейсе не алгъанынгы?

— Тамбла белгили боллукъду, атам.

— Къара сълхыргъа!

— Билмеген затынгы айтма халкь чинде.

Ала даулашып бошагъынчы, Борис тышына чыкьды да:

— Чачий, ишинг какды, — деди. — Барып къарагъан-ма, бир зат да этмегенсе.

— Энди уа не хадагъа? — деди Талип.

— Антсызды билген.

— Халкьны айыбы уа?

— Бююн уялмаз ючюн, школда иги окъургъа керек эди, къарындашым.

— Борис, эт бир мадар. Ёмюрде унутмам,— деди Талип.

— Мадар олду.— Къагъытларынгы ал да, профтѣх-училищелени бирлерине бер. Ала да бек иги усталыкъгъа юйретедиле. Сен бу билиминг бла университетге кираллыкъ туююлсе.— Борис Чачийге жютю къарады.

Университетден хайыр чыкъмазлыгъын билгенлей, Талип да, Чачий да ол оноугъа бой салдыла...

Мутай юйге кирди да, мени эскериулерим бѣлюндюле.

— Салам алейкум, ёмюрде босагъабызгъа басмагъан къонакъла келгендиле да бизге,— деп Мутай Талипни бла Кезлеуню къолларын тутду.— Анам, къонакъланы хапаргъа тыйып тургъандан хайыр жокъду.

— Чоюнну кесимден кючлюге салгъанама.— Ажам от жагъа таба къарады.

— Угъай, угъай, бизге бир зат да керек туююлдю,— деп гузаба этди Кезлеу.

— Къыйналмагъыз,— деди Талип да.— Мутайны сау-гъасы бла алгъышларгъа келгенбиз. Уй, оллахий, Масхутну хатеринден бу жашны кесими баламдан башха кѣрмейме. Не игиликге, не ахшылыкъгъа тюберигин да бек сюеме, оллахий.

— Аллах суйсюн жанынгы,— деди Ажам.— Жангыз жашынгдан, бююн мен Мутайдан къууанганча, къууан.

— Манга андан уллу насып къайда! Энди бююн бери келгенибизни дагъыда хыйсабы: колхозну председателине да айтханма, Мутай, ол аман жашны кесини къатына къысып, бир затха юйретирин тилейме.

— Нечикле сѣлешесе, э киши,— деди Кезлеу.— Биз бери кеси тилегибизни айтыргъамы келгенбиз?

— Ай юйюнге, сен адамны айтыргъын да айтдыр-

лыкъ туююлсе. Мутайгъа алгъышыбызны этдик, энди кеси жумушубузну да айтайыкъ.

— Мен сизни ангылагъанма,— деди Мутай.— Чачийни тракторчу этергеми сюесиз?

— Хау, балам,— деди Кезлеу.— Болсун тракторчу. Бусагъатда аланы намыслары бек жюриюдю. Бу жол да эки-юч тракторчуну керой этгендиле, дейдиле.

— Жашыгъызны сиз да Герой этер муратдасыз? — деди Мутай.

— Аллах алай кѳрге эди сени,— деп Кезлеу жойкъулланды.

— Ол бек игиди. Адам хар заманда ахшы муратла бла жашаргъа керекди,— деди Мутай.— Алай, Чачий, ылыкъмай, ол кир ишге барлыкъ болмаз. Хыликгя этиучюдю бизни.

— Тейри, бусагъатда неден да бек тракторчу болургъа тартдырыпды,— деп Талип бойнун алгъаракъ создю. Окъургъа жиберейик, деп да айтханды председатель. Андан эсе, бу кыш сени бла ремонтда кюреше турсун да, бир затха тюзелир. Ахчачыкъ да алыр. Иш хакъ жазылгъанда да, экигизге да кѳз-кѳулакъ бола турурма.

— Мангылай кыйыныма алгъан ахчам да жетеди,— деди Мутай.— Харам ырысхы ашаргъа юйренмегенме.

— «Къаркъ!» деп кычырып турмагъанлыкъгъа, бирсиледен кѳп ахча алыуунгда, орден кѳоллу болууунгда да мени аз кыйыным жокъду,— деди Талип.— Мен — колхозну баш бухгалтери. Битеу ырысхы кѳолумдады.

— Сау бол, Талип, жарлы,— деди Ажам.— Къарыусузгъа болушханнга, аллах да болушады. Ма аны ючюн онгаса сен алай.

— Ай, сенича ангыламайды хар ким да ансы,— деп Талип. биягъы къарынчыгъын чюелтди да, Мутайны кѳзюне къарап, сѳзюн андан ары бардырды.— Къалай

къарайса бизни тилегибизге? Сени бла ишлесе суюме ансы, башхала уа кеслери окъуна тилейдиле.

— Мени бла ишлегени артыкъмыды?

— Артыкъды. Сен да, негерлеринг да иги адамласыз. Сени жыйыныгда ол кеп затха юйренирикди, сизни бла бирге махталлыкды.

— Иги ишлемесе, киши да махтамаз.

— Ишлеген да, тюзелген да, махталгъан да этер, деп аны ючюн кюрешеме.

— Жер да кесине бакъгъанны суюди. Жер кеси бичеди адамны кыйышыны багъасын,— деди Мутай.— Жерни да бардыла кезлери, чомартлыкны, къызгъанчлыкны да биледи ол, жигитлеге халалды, алагъа кез къаратады, чомартлыгын да ачады. Тюзюн айтханда уа, кел салып ишлеген сабанчыды жерни кезлери.

— Акъыллыса, жашым,— деди Талип,— аллах къызгъанмасын насыбынгы. Мутай, ол аман жашны тюз жолгъа салырса, деп умут этеме. Менден болушлукъ керек эсе — аямам.

— Мен эгечинг жанынга къор болсун, балам,— деди Кезлеу.— Айтханыгдан чыкъса, урушхан да эте тур. Аны ючюн жаныбызгъа тиерик туююлдю.

— Чачий ким айтханны да жерге саллыкъ туююлдю,— дедим кюлюмсюреп.

Талип ачыуланды:

— Сен бюгюнлю бу тюрт сёзлеринг бла жаныбыздан этдинг. Экеулен селешген заманда ортагъа киргенден суюмегеним жокъду. Къырдынг да кетдинг ахыры.

— Ачыкъ сёз бош жаныгъызгъа тиеди, Талип,— дедим.— Адам биреуню бармагъыны кесилгенин терк унутады. Кесини ачыгъан жерин а угъай! Биз таныгъан Чачий кеплени жүреклерин кюйдюргенди. Элде ол туююшмеген ким къалды! Тутулгъан а не ючюн этген эди?

— Жаш заманында адам аз затха тубемейди,— деди

Талип, кёкюрекчигин чёкдюре.— Биреуню хатасындан тутмакълыкъ сынады.

— Манга жомакъ айтыргъа кереги жокъду,— дедим.

— Акъыл, эс берлик сунуи, сени дерсинге жюриоген жарлы сабийле,— деп Талип мени сындырып сёлешди.— Сени кибикледиле адамланы бузгъанла.

— Не хыликгя этерге кюрешсенг да, Чачийге жетерге санга кёп керекди,— деди Кезлеу.— Бир кюн кийгенин экинчи кюн киймей, алай ёсген сабийди ол. Айтдырмай къоймай эсенг, сени кибиклени тенгиге тутаргъа да кю-семеучюдю.

— Аны тенглигин бир заманда да излемегенме.

— Сени бу сёзлеринги эшитсе, тобады, кечмез Чачий.

— Бюгюн экинчи кере айтаса, Кезлеу, ол сёзню, Чачийден кворкъуучуладан туююлме. Жашынгы жолгъа сал, юйрет. «Тутмакълыкъны башха адамланы хаталарындан сынагъанды»,— деп Чачийни башын сылайсыз да, кир кьондурмайсыз юсюне...

Мутай, сагъышха кетип, мени, Талипни, Кезлеуню не айтханыбызны ангыламады. Чачийге сюд этилген кюн кёз аллына келип къалды. Анда эшитген сёзлери Чачийни иги адам боллугъуна ишекли этдиле.

Ол кюн Чачий сюдюню сорууларына тюрт жууап эте эди, бетин тюрлендирип, ачыуланьп.

— Хасанов Рашидни эртдеденми таныйса? — деген соруу берилген эди Чачийге.

— Экибиз да бир кюн туугъанбыз,— деди Чачий.

— Соруугъа тюз жууап бер! — деп ачыуланды сюдю.

— Сен манга кычырыргъа эркин туююлсе.

— Соруугъа тийишли жууап бер!

— Мен Хасанов Рашидни таныгъанлы жылгъа жууукъ болады. Бирге окъуйбуз.

— Бирге окъугъанбыз, десенг а,— деди сюдю.— Сен

бусагъатда окъуучу туйюлсе, тутмакълыкъда тураса.
Хасанов Рашид бла алгъын сёз иш болгъанмыса?

— Эсимде туйюлдю.

— Туйюшюгюз неден башланган эди?

— Ол кесин бек къарыулу сунады. «Хар кимге да кёкюрекчигинги тургъузгъанынгы къой ансы, къанынгы терк сууутурма»,— деген эди ол бир жол манга.

— Нек айтхан эди ол алай?

— Биргеме окъугъан жашны аракъы алыргъа жибере эдим да, ол барыргъа унамады. Мен а, керилип, аны жыгъгына жетдирдим.

— «Хар кимге да кёкюрегинги кётюргенни къой»,— деп Хасанов аны ючюмю айтхан эди?

— Хау.

— Хасановха андан сора уа не дертинг бар эди?

— Андан къарыулу болгъанымы кёргюзтюрге суйгенден башха, тюзюн айтсам, жукъ дертим да угъай.

— Сен Хасановну ёлтюрюр мурат бламы ургъаенг?

— Аны юсюнден сагъыш этмегенме.

— Закон сени жууапха тартыргъын да тюшюрмегенми эдинг эсинге?

— Жети жукълап эсимде да жокъ эди ол. Кесими таныгъанлы кишини жууабын кётюралмагъанма.

— Сен ол кюн, Хасанов Рашидни бичакъ бла ургъан кюнюнде, къаллай бир аракъы ичгененг?

— Сау кюн ичгенимми, огъесе бир жолгъамы?

— Сау кюннге къаллай бир аракъы ичген эдинг?

— Эсимде туйюлдю. Тейри, эки шешадан атлагъан болур эди.

— Ким бла ичгененг?

— Киши бла да угъай.

— Нёгеринг ким эди? — дейме.

— Киши да угъай! Кесим жангыз ичгенем, дедим да.

— Общежитге келгенинде да, кефми эдинг?

— Тейри, ётюрюк айтмаучума, иги жылынып эдим.
(Залдагыыла кюлдюле.)

— Сен общежитге келгенинде, Хасанов Рашид къай-
да эди?

— Отоуунда олтуруп, китап окъуй тура эди.

— Нёгери уа бармы эди?

— Угъай.

— Кесинги тенгинги бичакъ бла уруп, жеринде жа-
тып, тынчайып къалай къалалгъан эдинг?

— Жатмай, не этерик эдим да?

— Врачха нек сёлешмеген эдинг?

— Врачха сёлеширик болсам, бичакъ бла да урма-
зем.

— Кесинги терсге санаймыса?

— Не билейим. Ол олтуруп тургъанлай урмазгъа ке-
рек эдим. Тюз аны отоуна кире баргъанымлай: «Ча-
чий, биягъы «щуёхдан» ийисгегенсе»,— деп хыликгя этди
да, ачыуланып, басып жибердим.

— Кесинг тургъан жерге бармай, Хасанов Рашидни
отоуна нек къайтхан эдинг да?

— Эсимде туююлдю.

...Эки кюнню барды сюд. Саулугъу игиге айланган
Рашидни да машинагъа миндирип, шагъатха келтирди-
ле. Чачий аны бетине къарады, уялмады. «Манга тут-
макълыкъ сынатхан сенсе»,— деп анга тиш биледи, жа-
ныды ичинден.

Закон Чачийни жерине жетдирди. Талии, Кезлеу,
аланы къаранчхаларына къарс къакъгъанла да: «Кел-
генинден да аман кюн келлик башына. Тели сабийни
къозутуп, кесине чапдырып, ахырында тутмакълыкъа тю-
шюрсенин кёрдюнгмю. Къан тамарыкъ эки кёзюнден,
ол заманда ёлюп кълса иги боллукъ эди»,— деп Рашид-
ге чамлана, Чачийни алып кетген машинаны ызындан
къарап кълдыла. Тасхаларын билдирмезге не бек кю-
решселе да, жиямукъларын тыялмадыла.

Ырысламай, жангыз жашларына жилягъаны ючюн Кезлеуге Талип дунияны аманын къуйду:

— Сен болгъан жерге да чыкъмаз кырдык. Сен аман чойжухса. Жашауунг хар затны аманнга жоралагъанлай барады. Ох де энди!

— Ачыудан жарыла баргъан жүрегин жарма,— деди башха элден келген, Кезлеуге жууукъ жетген къатын Талипге.— Илипиннге салынган зылды кибик, жаныбыздан этдинг бюгюнлю.

«Ма алай керек эди санга,— деди Талип кеси кесине.— Айланчы аны жууукъларыны төгереклерине. Айтханларын жерге тюшюрмей, бой салып турчу энтда».

Къапхандан ычынган борсукъча, къарынчыгъы, къуйрукъчугъу да бирча кымылдай, будуман болуп, къатынладан айырылып кетди Талип. Аны ызындан къууулгъанла да болдула.

Кезлеу а Талипни жанына тийген къатынны этии ашагъанча этди.

— Кет-кет, э кыыз, кёлюмю чыгъарма кесингден, — деди биягъы къатын Кезлеуге.— Къол таш кибик аны ёпкелегенине жанынг кетмесин да, жангызынгы сагъышын эт.

— Хау, жарлы, хау. Керти айтаса,— деп, бир бирле ол къатын жанлы болдула.

— Рашид къан къусарыкъны анасы бюгюн менлей эте тургъуеди.— деди Кезлеу.— Мамыр юйюме къайгъы салды. Я аллах, сенден тилейме, аны юйюне бир уллу палах бер, къаргъышда болмаса, аты алгъышда сагъышылмазча.

— Аланла, мен терсни кёрюп болмайма,— деди тиширыуладан къайсы эсе да.— Чачийни тутулгъанында Рашидни не терслиги барды? Биреуню бичакъ бла уруп, чегилерин төгюп, дагъыда аны къаргъышдан союп тургъа жарамайды. Аны анасы уа суймеймиди жашын? Эки айдан артыкъ заманы төшекде таралып тургъан

жашын? Тюз адамгъа аманны къуюп туруу ушамагъан затан.

— Билмегенинги жаншама, аллах ючюн,— деди башка къатын.— Мен сени алай этерикме, былай этерикме. бойнуңгу юзерикме деп турса, Чачий аны башынмы сыларыкъ эди. Аллах бирди, тиширыу башым бла кесим окъуна чыгъарыр эдим аны кезюн. Энди Чачий биз танымагъан Чачиймиди? Къагъанакъ кюнюнден бери къолубузда ёсгенди да.

— Туугъанлы да ары — оракъ, бери — чалгъы болуучуса,— деди сёзню алда башлагъан къатын.— Жаньмы аллай адам алады.

— Жаньнгы уа аллах алсын, ахшы къатын. Сенден да сёзсюзюмю болдум мен.

— Бу иште Рашид къалай терсди, аллай бир терсине айландыргъы эди аллах аны.— деп Кезлеу сёзге къошулду.— Эртде, кеч болса да, сени ёлтюрген этерикме, деп тургъан адамгъа ким тёзерикди? Айтчыгъыз аны манга, аллах бла къонагъыгъызма. Ким тёзерикди? Мен да, сен да — бирибиз да угъай, аллах бирди.

Бир жашыракъ эр киши, терк-терк атлап, тиширыулары алларына келди да, Талип, машина тутуп, сакълап тургъанын айтып, аланы ашыкъдырды...

— Тейри, Мутай, биз айтханнга артыкъ ыразы болмазса дейме, ансы, тынгылайса,— деди Талип. Мутай, жукъудан уяниганча, кёзлерин ууду. Сагъышларын унутуп, Талипни айтханына эс буругъа кюрешди.

— Ыразыма. Нек болмайма ыразы? Колхозну председателини бла баш бухгалтерини айтханларына угъай дерге эркин туююлме. Къолумдан келгенни аямам...

— Сени атаңдан бла менден татлы дуняда жан болмаз эди. Сиз экигиз да алай татлы болургъа керексиз.

— Сау бол, Талип. Алай, «Кёп ахча алыуунгда, орден тагъыуунгда мени да барды къыйыным»,— деп энт-

да жалгъан сѣлешсенг, жууукълукъдан айырылырбыз. Манга киши да этмесин кѣзбау.

— Жашым, сен аны айтханына эс бурма. Сант этиучюдо,— деди Кезлеу, Мутайны жапсара.— Айтырын-къайтырын билсе уа, нек жарлы эди башым.

— Аллах бла къонагъынгма, мен сѣлешген заманда, ортагъа кире турма,— деди Талип Кезлеуге.— Мен Мутайны кесиме кѣрюп айтама. Ачыкъ сѣзлерим жанына тиймесинле.

— Кеси ѳлмесин, былай кѣрюннгенликге, мындан халал жан болмаз,— деп Кезлеу Талипни махтады.— Мутайны жюреги къыйналгъан сунуи, кече жукълamaz. Ма алай тели халалды.

— Бюгюнмю таныйма, харип, мен аны? — деп Ажам сѣзге къошулду.— Туугъанлы да алай болуучуду.

— Алайды, алай, сиз билмеген несин айтырыкъма аны,— деди Кезлеу.

— Э киши, кел, кете барайыкъ. Эшигибиз, арбазыбыз да аппа-ачыкълай къалгъандыла.

Талип да, Кезлеу да ѳрге къопдула да, Ажамны юйюв алгъышдан толтуруп, эшикге чыкъдыла. Ажам, Мутай бла бирге мен да, аланы ашыра, къабакъ эшикге дери бардыкъ...

VIII

Къундетлары ол къонакъланы сакълaмай эдиле. Къонакъла келликлерин эшитгенли уа, къайгъысын чачаргъа сѣз нѳгер излейди Нажабат. Жангызды. Къундет — къошда. Лейля да эки ыйыкъгъа Нальчикге кетгенди. Окъургъа. «Жууукъ да, тенг да эшитмесин аны,— деди Нажабат кеси кесине.— Юйюгюзге аман хапар келсин, мени жапымы жер бла тенг этмесегиз...»

Нажабат кимге эсе да къайнатады. Не юйде, не ты-

шында тынчаялмайды. Не кёл этип кюреше эсе да, ишни кыалай боллугъун билмейди. Жуукъну, тенгни Къундетни оюуу хорласа уа? Къундет айтханнга уа сёз кыошуп не кыару. «Сен айтханлай болсун, э киши»,— деп кыоюучуду Нажабат. Тюз да Къундет арбазгъа киргенлей, уллу кызыл хораз, гёзенек башына минип, ачы кыычырды. Сора, кеси кесине ыразы болгъанча, кыанатларын кыакъды.

— Не ачы тауушунг барды, аман кыуш аллыкъ,— деди Къундет.

— Хораз бизни арбаздамы кыычырды? — деп сорду юйден чыгъа келген Нажабат, Къундет бла саламлашырдан алгъа.— Кюндюзгю кюнде не этеди, тамагъы тутуллукъ!

Нажабат отун жаркыаны хоразгъа быргъады. Хораз а учду да, халжар башына кыонду.

— Бу хайырсызны кыоратмай болмайса, э киши,— деди Нажабат атын кыантара тургъан Къундетге.— Юч кюн болады былай этип тургъанлы, агъаз кесер эсе.

— Тынчымысыз? — деди Къундет, Нажабатны сёзюм бёле.

— Да... турабыз.

— Нек мудахса? Не болгъанды?

— Жокъду мудахлыгъым да. Кесинг кыалайса?

— Да турама мен да. Терк келсин, деп айтдыргъансыз да, не болгъанын да билмей, жанымы кыолума алып жетдим. Тынч эсегиз, алай эссизлик нек этесе? Лейля Нальчикден кыайтмагъанмыды?

— Ыйых кюн келип, ызына кетгенди. Тамбла бошарыкъ болур дейме.

Экиси да юйге кирдиле, алай Нажабат, алгъын этиучюсюча, Къундетни тегерегине айланмады, аллына ашарыкъ салмады. Отоуну огъары мойюшюнде чёгюп, урчугъун кыолуна алып тохтады.

Къундет, Нажабатны кёзюне кыарап, сабыр ышарды.

Урушдан къайтхан кюнюнде да, Нажабатны эркетирге жыйылгъанладан къарыу тапмай, аны кёзлери бла эркетип, тюз алай ышаргъан эди. Нажабат а, аланы юлерине ол кюн келгенча, жунчуй эди. «Аллах бир биригизден айырмасын»,— деп алгъыш этгенлеге да, жукъ айтмай, тынгылай эди.

— Не ышартаса кесинги? — деди Нажабат, урчугъун бура.— Ингирде къонакъла келликдиле, алагъа туберге хазырлан.

— Къонакъ — аллахны къонагъыды. Не кёп да келсинле, — деди Къундет.— Сыйлар зат а табарыкъ болурса да?

— Иги гамайтхынчы, иер амалым жокъду. Бек суйген адамларымдыла, алай къурусун кёзлери.

— Алан, бююнча халынгы кёрмегенме. Чамланыпса, айтырынгы артха салмайса.

— Алай кюеди ичим.

— Не ючюн? Кимдиле бизге келликле?

— Талиини жууукълары.

— Ол дегенинг?

— Сени суйген тенгинг... Бухгалтер.

— Неди да, келсинле, хар кюнден да келсинле.

— Не болгъанын артда билirse.

— Жукъ айтмаз ючюнмю чакъыртханса да мени?

— Хау,— деди Нажабат.— Аман кюн келип айлансын башларына.

— Айтма, аузунга жарашмагъан сёзлени.

...Келдиле къонакъла Къундетлагъа. Тёртеулен. Нажабат, не бек чибинледи эсе да, отха-суугъа къармашды. Биринчи кере келген келечилени таулулада сыйлагъан тёре жокъ эсе да, Нажабат аланы къурлай ашырыргъа намыссынды. Ким биледи, Къундетни кёлюнден да кьоркьгъан болур эди.

— Къалайды кьошда жашауугъуз? — деп къонакъланы таматалары Къундетни ушакъгъа кьошду.— Мал

ашыгыыз быйыл кѣп ханар бар эди. Оллахий, бусагъат-
да малчыла бек иги жашайдыла. Къырал намысларын
кѣреди, кереклерин тапдырады.

— Андан тюз сѣз айтмаз эдинг,— дегенни айтды
экинчи къонакъ.

— Къайда да ишлеген адам къыйынын табады,—
деди Къундет.— Малчыны иши да, тышындан къара-
гъанча, тынч туююлдо. Кѣп къыйын салыргъа тюшеди.

— Мен да болгъанма къойчу,— деди тамата къо-
накъ, кѣзлерин жабып тургъан чырпа бѣркюн теше.—
Алай ол заман бла бюгюнню башхалыкълары жер бла
кѣк кибикдиле.

— Къырал халкъны жашауун, ишин тохтаусуз иги-
лендирир ючюн кюрешеди,— деди Къундет.— Сизге дери
ишлеген малчыланы жашаулары бютюн да къыйын бо-
лур эди.

— Не айтсанг да, бусагъатда малчыланы жашаула-
ры игиди. Бек иги, оллахий.

— Да анга ким даулашады да!

— Алайды, алай,— деди тамата къонакъ.— Къундет,
сени ишинги да кѣп махтагъанларын эшитгенме колхоз-
да. Талип да Махтаучуду, оллахий.

— Талип а биле болур колхозда ким иги ишлеге-
нин,— деди бирси къонакъ.— Бек акъыллы адамды, ол-
лахий, хар кимни да къыйынын ангылай билген. Мен
эшитгеннге кѣре, колхозда анга сорулмай иш этил-
мейди.

— Сен айтмасанг Къундет а билмеймиди аны? — де-
ди тамата къонакъ.— Сенден да, менден да игирек би-
леди, тейри.

— Къалай эсе да, бек намысы жюрюген адамды,—
деди бирси къонакъ,— суюгениме аллах берсин аллай
жууукъ.

— Кѣпдюле аны жууукълугъун излегенле,— деди та-
мата къонакъ.— Да башында акъылы болгъан аллай

адамдан къачамыды? Юйю толу ырысхысы, къуллугъу, ёмюрюнде кишиге аманлыкъ излемеген бир тюз адам.

— Не хатасы барды да,— деди Къундет.— Ёмюрюн бек зауукълу ашырып барады, бир затдан да кыйнамай.

— Тейри, башы болмаса, эртде абыныр эди,— деди тамата къонакъ.— Ала да, бере да билген адам. Ол алайда тургъанлы, элде не къадар опоучу алышынып барады.

— Жашаргъа юйренгенди, деп кыйсап а,— деди Къундет.

— Уллу ишди ол — жашай билмеклик,— деди биягъы тамата къонакъ.

— Харам ырысхы, эртде, кеч болса да, сокъурандырады адамны,— деди Къундет.

Къонакъла Талипни юсюнден Къундет айтхан сёзле ни ушатмадыла! «Нек тынгылап кыйдунг?» — дегенча, таматаларыны кёзюне къарадыла. Ол а кёп сагъыш этди, акъыллы сёзле изледи, сора айтды:

— Иги жашагъан адамны биз, таулула, харам ырысхы ашагъан сунуп кыябыз, туугъанлы да башын тутханны киши суймегенди. Зарлыкъ, къарындашларым, зарлыкъ.

— Жокъду сылтау Талипге,— деди Къундет.— Алай не партиядан, не халкъдан уялмагъанла уа бардыла. Аллайлагъа киши да жакъ басмасын.

— Талип мени жууугъумду, деп махтамайма, алай аныча ишлеген, арий-тала билмеген адам кёрмегенме. Ырысхыгъа жан атханладан да тыйюлдю. Халал, тюз ниетли адамды. Аллайлагъа аллах берип кыояды,— деди бююнлю тынгылауну ийип тургъан тёртюнчю конакъ.

Ол, тамагъын ариулай, дагъыда не эсе да айтыргъа башлады. Алай тамата конакъ андан алгъа болду:

— Энди биз жумушубузну айтайыкъ,— деди ол.— Къундет, бек уллу иш бла келгенбиз. «Келечиге — ёллом жокъ»,— дейдиле.

Къонакъланы сёзлерин эшитгенлей, Къундет келгенлеге кезиу-кезиу къарады. Бёркюн тешип, ундурукъгъа быргъады. Хуржунундан тютюн чыгъарып, аны терк къабындырды. Терледи.

— Талип санга жууукъ болургъа сюеди,— тамата къонакъ сёзюн андан ары бардырды.— Кесигиз билгенликден, аны да жангыз жашындан сора жугъу жокъ. Ырысхысы, юю да — аны. Талип бла Кезлеуню кюн жарыкълары жангыз жашларыды, «Жашагъан да аны ючюн этебиз»,— деучюдюле.

— Тюз этедиле,— деди Къундет.— Дунияда жалаан да кеси ючюн жашамакълыкъ — жазыкълыкъды. Гумулжук да ёлтюрмейди кесин.

— Алгъын не хыпый-сыпыйлыкъ болгъан эсе да, Чачий энди тюзелгенди. Хайт деп, тракторчу болуп ишлейди колхозда,— деди тамата къонакъ.— Сокбуранганды сабий заманында этген терсликлерине да. Атасы, анасы айтханны жерге тюшюрмейди бююнлюкде. Кюнден ненча тюбесе, анча тутар къолунгу. Намысны, адетни да биледи.

— Ауузланыгъыз,— деди Къундет, олсагъатда Нажабат столгъа салгъан хумжу хычинлеге узала.— Талипни жашын а колхоз сабраннада махтагъыз. Халкъгъа билдиригиз ким болгъанын.

Къонакъла Къундетни айтханына иги тюшюмеди.

— «Чачий иги къармашады, былайлай турса, жаз башы сабан ишледе тракторну кеси да жюрюталлыкъды»,— деп, тейри, Мутайны аузундан эшитгенме,— деди тамата къонакъ.

— Тракторну угъай, самолётну жюрютсе да, угъаймы дейбиз. Атасы, анасы къууансынла,— деди Къундет.

— Ол иги болса, сизге да игиди,— деди Талинге жууукъ жетген жаш.— Иги киеу адамны кеси жашын-данмы башхады?

Къундет аны айтханына эс бурмады. Эшитмегенча этип къойду. Алай, ичи уа от жанды. Столдан туруп, ары-бери атлады.

— Талинин жууукълугъундан къачхан жерибиз жокъду,— деди ол.— Алай бусагъатда бизни эрге берир къызыбыз жокъду.

— Бек игиси — къыз тиширыу юйден намысы бла кетседе,— деди тамата къонакъ.— Эл ичинде айлана турса, биреу алай, биреу былай дер. Юсюнде болмагъанны да айтырла, тейри. Тыйма, кетме къой.

— Тамата, мени эрге барлыкъ къызым жокъду,— деди биягъы Къундет.— Окъууун бошаса, кесини жюреги тартхан адамгъа барыр. Бюгюн аны юсюнден сёз да айтмагъыз.

— Ёсдюрген сабийи игилик кёрюрюн ким да сюеди. Талип да жангыз жашы бир болмачы жерге тюртюлмезин сюеди ансы... Сиз жууукъ юлюш этсегиз, къууанырыгъын айтханды. Сен сёзню былай чорт салырса деп, эсинде да жокъ эди. Аны юйю ырысхыдан толуча, ол ахшы умутладан толуду бюгюн.

— Не бай да болсун, кёп игиликге да тюбесин. Анга угъайыбыз жокъ,— деди Къундет.— Алай, тамата, сени да аллах сыйласын ансы, жангыз къызыбыздан эрик-генибизни, аны эшикге атаргъа хазыр болгъаныбызны Талинге ким айтханды?

Ол сёзлени эшитген Нажабатха жан кирди.

— Къундет, айтдырмай къоймай эсенг,— деди тамата къонакъ,— Талипин жашына баргъанлай, къызынг эшикге атыллыкъ бош сунаса. Талип сен къачар киши туйюлдо. Аузум барды, деп бош сёзлени айтма.

— Къарайма да, хайт десегиз, туйюшген окъуна этерик болурсуз дейме. Кесин бек ахшы адам сунуп, баш-

жыланы намыслары бла ойнаргъа киши да туююлдю эр-
ши, — деди Къундет. — Талин — Талипди, мен а Къундет-
ме. Лейли кеси къадарына кеси оноу этсин. Мен ышана-
ма анга, тюз жолну барлыгъына...

IX

Таула этегинде кенг ёзен жукъудан уянганды. Аны «стеряген» тылшыуу, жаз башы туманча, жерге жайы-
ланды. Жылы тылшыу сюрдю кыйырында сагъышлы
сюелген Мутайны бетин ана къолуча, хычыуун сылайды.

— Жерин да болур сагъышлары, — деди Мутай. —
Болур кеси тили, кеси оюмлары. Алайды ансы, ол адам-
гъа аялай бир чомартлыгъын, халаллыгъын, жылыуун да
бермез эди. Алай, хар кимге да бирча игилик этгени уа,
тюз туююлдю. Игиге — иги, аманга — аман. Угъай,
угъай! Терс сёлешеме. «Аманны аман бла къуума, къан-
ны къан бла жуума» деучюдюле да. Алай бизни элде уа
кёп зыраф адам барды, бу жерин чомартлыгъы бла
жашагъан. Ала мирзеуно къайда ёсгенин, жерин кый-
матына багъа биче билмегенлей, акъ ётмекден эсирип,
орамны къарышлап айланадыла. Сары, къара мыйык-
лыла болуп. Кимни терлигинден? Барыбызны да тер-
лигибизден, сени, мени, бирсини терлигинден.

Ой, зауаллы кесинг, не къадар затха тёзгенсе. Буса-
гъатда да тёзесе, — деп Мутай, сюрдюден алыкъа къар
ийиси кетмеген топракъ тугулну къолуна алып ийисге-
ди. — Къуллугъунг алайды. Сенде, бизде да къадар бир
кибикди. Тёз, хар заманда чомартлай, халаллай тур.
Ояду, адамла сенден излеген. — Гыржынны кыйматын
ангылагъан адамла.

— Быйыл мен Шохайыпха да туююлме ыра-
зы, — деди Мутай кеси кесине. — Ол иги адамды, бри-
гадагъа кёп жылланы таматалыкъ этеди. Тейри, намы-

сы жүрюмеген, иште кыйыны болмагъан киши да туююлду. Алай, ашыкыгъанча кёрюнеди ол. Ашыкыгъан. Ма аны ол ишиди мени къанымы къайнатхан. Шохайыпны, правленнге чакъырып: жаз башына терк хазырланмайсыз, тракторланы январь айны ахырына жангыртып бошаргъа керексиз, тёбентин келген таматала ол затда бизни ишибизни махтаргъа керекдиле, дегенни айтып къыздырып жибергенлерин ангылайма. Сора ол да келип, бизни къыздырып, ашыкыдырып, болгъанны хылымылы этгенден не хайыр...

Сабаннга чыгъар заман жетгинчи, хар затны да тынгылы этерикбиз, дерге нек жарамайды, аузуна къууут къуйгъанча, тынгылап турмагъанлай. Бир бирде болжалдан алгъа тамамланган ишни хайырындан хата-сы кёп болгъанын нек ангыламайды ол. Бирсиле да. Ма бир-бир тракторла тюз иш башланганлай, «жётел» этип, ауур «ынчхап», алгъа барыргъа унамай тохтайдыла. Ол а женгил этилген ишни хайыры. Механизаторла уа, техниканы жаз башына заманындан алгъа «хазырлагъанларына» къууанып, кышны узуну гелефейлери да хуна оя, ол «шүёхдан» да иги тартып, адамыча жылынып, зырафына айланадыла.

Ол сагъышла Мутайны башын басханлай турдула. «Кесиме жетмеген зат бла кюрешеме,— деп да айтды Мутай.— Угъай, нек жетмейди манга? Сау жаны болгъан адам ушайма да. Хар не да иги болса, барыбызгъа да иги, барыбызгъа да хайырлы...»

Мутай, кеси кесиме жаншагъанымы адам эшитдими, дегенча, тегерегине суху къарады. Киши кёрмеди ол. Сора, терк-терк атлай, колхозну техникасы тургъап жерге барды.

Ары колхозну председатели Магомет, аны бла Шохайып да келдиле.

— Ой, санга кър болсунла, ол бирси жекбашла,—

деди Шохайып Мутайны кьолун тута.— Мутай бла Магомет да жарыкь саламлашды.

— Халкыны манга нек кьор этесе? — деди Мутай Шохайыпха.

— Адамлыклары жокьду да андан. Эки кюнден сабаннга чыгъарыгъыбызны ангыламайдыла да андан. Тракторларыгъызгъа жангыдан къарагъыз, деп мен ненча кере айтханма.

— Тауукъ ашыкьгъанлыкьгъа, танг заманындан алгъа атмайды,— деди Мутай.— Жашланы барысы да тюнене мында эдиле. Бюгюн да келликдиле. Биз сабаннга чыгъаргъа ашыкьгъанлыкьгъа, тракторланы къарар жерлерни кендю. Чачийлары жюрютюрюк тракторну корбикасын тюнене жангыдан чачып жыйгъанбыз.

— Эгечден туугъан, бу жол а айтырынгы, къайтырынгы да билмединг дейме,— деп Шохайып Мутайгъа келкьалды этип селешди.— Иги жаш, мени тауукьгъа сен болмасанг бир киши да ушатмагъанды. Адам айтырын, къайтырын билирге керекди.

— Оллох-оллох, Шохайып, Мутайны сёзю не аман ётдю,— деди Магомет.— Былайда сени жанынга тиерча сёз айтылмагъанды.

— Ой, бу жашны бир бек сюеме да, не аз да тюрт сёз ычхындырса, жюрегим кыйналады,— деди Шохайып.— Башхалагъа уа алай туююлме.

— Шохайып, айып этмезинги тилейме,— деди Мутай.— Аны айтама, Чачийлары жюрютюрюк трактор алыкъа ишге хазыр туююлдю...

— Сёзю ташны эки атдыргъан Чачий, кезиуянде нек этмегенди ишни,— деди Шохайып.

— Анда терслик жокьду,— деди Мутай.— Алыкъа Чачийни техникадан ангылауу азды. Анса да танг къармашханды. Терслик биздеди. Сенде, менде, колхозну правленинде. Ашыкьгъан бек этебиз. «Ашыкьгъан суу тенгизге жетмез», деучюдюле да таулула.

— Ой, сау квалгъын, Мутай, залим киши болуп тура-са да,— деди Магомет.— Бююнча таукел сѣлешип, бир да кѳрмегенме сени.

— «Тынгылауукъ тын бузар»,— деп эшитмегенми-се? — деп, Шохайып председателни кѳзюне къарады.

— Угъай, ала Мутайны юсюнден айтылыргъа жарарыкъ сѳзле туююдюле.

— Мени тюз ангылагъыз! Лакъырда этип айтама. Жанынга тиймесин, Мутай.

— Жаныма тийип а, Шохайып, сени мен бююнмю таныйма.

— Санга тутхан жюрегими аллах кесиме берсин,— деп Шохайып онг кѳолун Мутайны имбашына салды.

— Кюн былайлай турса, тамбла къалып, бирси кюн сабаннга чыгъаргъады акъыл,— деди Магомет Мутайны кѳзюне къарап.— Нѳгерлеринг бла сѳлеш, иги жаш кибики. Хайт дегиз, быйыл да бирсилеге юлгю болур ючюн кюрешигиз.

— Ёлюн да уллу кѳллюлюк а этмез,— деди Шохайып сѳзге кѳшула.— Хар ким да Мутайча ишлесе уа...

— Мени бирсиледен озгъан жерим жокъду,— деди Мутай.— Нѳгерлерим кѳолайлы адамладыла. Ишни алгъа бардыргъан аладыла.

— Да хау, жангыз терекден тау болмаз дегенлей, кѳуру кесинг къыллы квалсанг а, хоча болмаз эди чот,— деди Магомет.— Алай адамланы да ишге тизе билир ючюн фахму, хунер керекди. Сени фахмунг, хунеринг да барды, намысынг да жюрюйдю. Хайт де.

Магомет бу кѳуллукъда ишлегенли тѳрт жыл болады. Туугъан да мында этгенди. Бу элде. Аны атасы — Махмут районда аты айтылгъан малчы болгъанды. Ол кѳойладан тѳлю, жюн алыуда хазна адамгъа хорлатмагъанды.

Магометни уа, онунчу классны бошагъанлай, колхоз-

да комсомол организацияны секретарына айырдыла. Ол заманда окъуна белгили эди аны узакъгъа барлыгъы. Халкъны аллында сѣлешсе, аузу от чагъар эди, эринчек-лени, таматалыкъларына да бет этмей, сѣгер эди. Колхозда иш акъсагъан жерге жашланы бла къызланы жиберип, халны иги жанына тюзетирге кюрешир эди — элде комсомолну намысын, жаш тѣлюню жууаплылыгъын кѣтюрюр ючюн кюрешир эди.

— Жашым, таматалагъа ачыкъ сѣлешип, кѣзлерине шипжи боласа, — дер эди Махмут. — Иги туююлду ол. Бюгюнюнде алай башласанг, абындырырла. Мен кеси жашауумда аллай ишлеге кѣп тубегенме, жашым. Бир тюрлю хатасыз бек ахшы жашла жоюлун кетгендиле. Къайтмазгъа жиберилгендиле.

Махмут терен сагъышха кетди. Озгъан жылла аны кѣз аллына келдиле. Сора ол жашына хапар айтды:

— Халкъ колхоз къурайбыз, деп айланган жыл эди. Къара халкъ аны магъанасын билмей кѣп заманны дауур этгенлей айланды. Колхозгъа кирирге хазна адам сюймей эди. Тейри, кулакла да кѣплени жолдан чыгъаргъан эдиле. «Телибашла, сизни малчыкъларыгъызны, жерчигизни, юй хапчугугъузну, къатынларыгъызны да ортагъа саллыкъдыла. Тели болмагъыз, колхозгъа къажау сюелигиз», — деп бизни кѣзута эдиле кулакла.

Алай элли оноучулары, тѣбентип келген къуллукъчула да колхозну магъанасын ангылатадыла, ол хайырлы боллугъуна ийнандырадыла. Мен не заманда да хатчор болуучу эдим. Кел, бар деген да болмагъанлай, жыйылып тургъан халкъны аллына чыгъып, былай айтдым:

— Мен колхоз болургъа ыразыма. Тамбладан оздурмагъанлай, колхозгъа: эки ѳгюз, бир къунажин, бир сабан агъач, бир алаша ѳтюрлюкме. Андан кѣбюм болса да аярыкъ туююл эдим.

— Кесинге уа не затны кьояса? — деп кьычырды бизни хоншубузда жашагъан Дахир деген киши.

— Кесиме уа төрт санымы, дагъыда сабийлени анасын. Бир гылжа бла эшек да кьояма.

— Кёп турмай, къаракъашынгы да берирсе колхозгъа, — деди биягъы.

— Мени къаракъаш ийнегим жокъду. Букъдургъан этген сунмагъыз? — дедим.

Мен алай айтханда, кёп адам кюлдю. Сора биягъы киши:

— Къатынчыгъынгы юсюнден айтама. Къаракъаш къатынчыгъынгы, — деп кьычырды.

— Аллах чамлансын санга, начас, — дедим. — Ёмюрюнде садакъа жыйгъандан кьутулмагъанса. Бюгюн а Совет пласт къарнынгы тойдургъанын унутаса, жамау кёнчегинги тешдиргенин да унутаса, къарауаш. Кимди сени терс жолгъа тюртген? Эр эсенг, халкъны аллына чыкъ да айт аны. «Аман адамны айнытсанг эрининги, бурнунгу къан этер», — дегендиле бурунгулула.

Мен алай айтхандан сора, Дахир аузун кьысды. Мени ызымдан колхозгъа кёпле жазылдыла. Болса да, андан арысында жашауубузну юсюнден а тохтамай сагъыш этеме. Ананг да ыразы болмады мени ол ишиме. «Халкъдан алгъа неге деп чабаса. Башынга бир хайыр тюшер жерде бармазэнг алгъа, — деди ананг. — Колхоз иги болса, ёмюрден ахыргъа къаныбыздан тоймай келгенле аны сизге жетдирмез эдиле. Маллары да таугъа сюрюп, кеслерин кьысын тургъанлары кёремисе аланы...»

— Аллайланы колхозгъа аллыкъ туююлдюле, — дедим ананга.

— Унасала уа бек ыразы болуп аллыкъ эдиле, аллах бирди. Ырысхы эсе алада, къарыу да алада кёп. Ким да, сенича, телимиди.

— Райондан келгенле, сенден, менден тели туююл-

дюле. Колхоз аман болса, аллай бир къазауат этип кюрешмез эдиле ала.

— Хау, сени ырысхынгы ортагъа салып ашасала, аланы уа къарынлары аурурукъ туююлдю.

Анаиг бла андан ары даулашмадым. Ол да эригип тохтады.

Ишни тамашасы уа экинчи кюн болду. Эртденликде ёгюзлени халжарда тапсанг къойма. Таугъа, тёшге барып, ёгюзлени излеп кёп айландым. Тапмадым, уму-туму юзюп тохтадым.

Махмут ёгюзлерин колхозгъа бермез ючюн кесип думп этгенди,— деген хапар элге жайылды. Ишни алай болмагъанына уа кишини ийнандыралмадым.

Мени правленнге чакъырдыла. Баргъанымда, Дахир да анда олтуруп.

— Биз санга кимден да бек ышана эдик,— деди сельсоветни таматасы Апшак.— Нек этдинг алай? Халкъны аллында чыгып, сёлешип, колхозгъа киреме деп, махташып, ахырында уа бизге мах деп бердинг да. Сабийлени алдагъанча этдинг бизни. Сени хатаишдан кесип ыразылыкълары бла колхозгъа жазылгъанла окъуна малларып бермей тохтагъандыла. Сен колхозгъа да, Совет властха да, бизге да жаулукъ этдинг.

— Аллах бла, Совет плас бла да ант этеме, ёгюзле кече халжардан думп болуп чыккъандыла,— дедим.

Дахир, кесип кюлдюрдю. Сора секирип ёрге турду да, жарылгъан къургъакъ эринлерин тили бла жалады, къара жабагъыдан этилген, къыйырлары къулакъларын жабып тургъан къалпагъын ёргерек кётюрюп, тууар сангкъылчагъыча, жыйырылгъан мангылайын ачды, тырнакъ тюплери къара мешхутдан толу бармакълары бла кёзлерини хыккилерин ариулай, айтды:

— Махмут, ол антынг бла мени алдаргъа боллукъса. Быланы уа — халкъгъа оноу этген (ол къолу бла Апшакны, элли бирси оноучуларып кёргозтдю) адамланы

уа алдаяллыкъ туююлсе. Эл тынчайгъанлай, атынга да минип, ёгюзлени да аллынга этип, ёрге айланган сен туююлменг? Кесинги бек тауушлукъ адамгъа санайса, айтчы анга ётюрюкдю деп.

— Кёзлеринги ачып сёлеш. Кёзлеринги кыссанг, башчыгъынг ёлген киштикни башына ушайды,— дедим.

— Керти айтханым ётдюю?

— Ётюрюк айтаса, итден туугъан,— дедим.— Сен жашагъан эл тую болмай да иги турады. Ёмюрде да болмагъанды адамлыгъынг, тонгузса сен, тонгуздан туугъан тонгуз!

— Кесинг кибик кишини алай чёкдюрюп сёлеширге эркин туююлсе,— деди Аппак.

— Мен аныча болгъандан эсе, бир кюн жашамайым дунияда,— дедим.

— Сенден аманга санамайма кесими, эслеп сёлеш,— деди Дахир.

Анга тенг болуп сёлешгениме — жаным кыйналды, жүрегим сынды.

— Бизге туююн айтыргъа суюмей эсенг, жеринги бек терк тапдырайыкъ,— деди Аппак.— Анда айтдырыла санга ишни тюз болушунлай.

— Ёмюрюмде жалгъан сёлешмегенме, Аппак.— Сен мени танымагъан киши туююлсе. Энди эл хыликгъасы Дахирге ийинанып, жалгъан дауну нек этесиз? — дедим.

— Терсни бла туюню власть кеси айырыр..

Мени тутмакъгъа урдула.

— Буююннге дери аны мен нек эшитмегенме? — деди Магомет.

— Туюлюк хорлагъан эди. Кёп турмай юйге жиберген эдиле мени.

— Дахир а не болду артда?

— Аман сагъатлы болсун, къаядан кетип ёлген эди..

— Атам, ол башха заман эди,— деди Магомет. Энди, хатасыз, киши кишини жояллыкъ туююлдю. Къоркъ-

ма, атам, мен мардасыз сёз айтмайма. Терсликлерин ачыкъ айтханым жанларына тие эсе уа... билмейме, анга уа къалай багъа бичерге да.

— Дуня жашауундан менича къартладан эсе, сизни уллу болур ангылауугъуз. Алай асыры женгиллик адамны игиликге элтмез. Жашсыз, къаныгъыз къайнагъан заманыгъыз, дёрденчигигиз да бар. Бек алгъа сабырлыкъ керекди, адам кеси кесини сёзюне багъа биче билмесе иги туююлдю.

Махмут, сагъыш этип турду да, дагъыда:

— Къарт атангы айтханын башынга жый. Хайт де, халкъ бла бирге бол. Кесинги негерлерингден акъыллы, билимли кёргозтюрге юйренме. Ала адамгъа ыспассызлыкъ келтирген илишанладыла...

Х

Магомет ёрге турду да, шинтикни, юсю кызыл ысхарла бла сырылгъан, столгъа жууукъ тартды. Кёзлерине тюшоп тургъан, бал бетли жумушакъ чачын сол къолу бла артха сылады. Сора къол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, бурун сыртыны, мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Эки-юч ачхыч тагъылгъан шынжырчыкъны къолуна алып, ачхычланы шынжырдан чыгъара, дагъыда артха тагъа, кесин жубата, жерге къарагъанлай турду.

Ол эшик таба атлады. Алай тышына чыкъмады. Башын ёрге кётюрюп, колхозну председателини кёзюне къарап, айтды:

— Ышанмайсыз бизге. Жаш тёлуюю жукъгъа да санамайсыз. Комсомол тутхан ишини белин бюкмей бир заманда да къоймагъанды.

Павел Корчагинни нек унутасыз? Комсомолгъа орденле бошуна берилмегенлерин нек унутасыз? Туугъан-

лы да бек кыйын кырулушлагъа кырал комсомолну жибергенин нек унутасыз?

— Бусагъатда бир жашла барсыз да, сёз айтып онг жокъду,— деди колхозну председатели Харун, тютюн къабындыра,— биз комсомолчулабыз деп, кёкюреклеригизни туюуп тохтайсыз. Мен энтда да кыайтарып айтама,— деди Харун. Ол ёрге туруп, быдырыны юсю бла энишге кючден узалып, кёлек этеклерин кёнчек башына сугъаргъа кюрешеди,— колхозну жалан да жамычы туюбюне сыйыныр чакълы сюрдюсю барды. Аны да сабийлени кёлларына берип, аузубузну ачып къалай турлукъбуз. Мирзеу аз жыйылса, кырал план толмаса, мени бетим кызарлыкъды, менме ол ишле ючюн жууаплы. Сизни ишигиз, жашауугъуз ючюн да жууаплы менме. Ангыладынгмы, Магомет?!

— Харун, сен колхозну председатели болгъанынга киши даулашмайды. Сюрдюлерибизни азлыгъын да билебиз. Алай, кесинг билгенликден, бусагъатда бизден сора жерге кыарарча, комсомол жыйын кыурамагъан мюлк жокъду. Чапаев атлы колхозда былтыр комсомолчуланы жыйыны нартюх бахчаланы хар гектарындан жюз центнерге жууукъ мирзеу алгъанды. Республикада ол чекге жетген аладан сора бармыды?

— Сен кесинги алагъа нек тенг этесе? Ол комсомолчула сабаплада эртдеден ишлейдиле, жерге багъаргъа уста болгъандыла. Техниканы хайырланыргъа да уста болгъандыла. Ол затны юсюнден сагъыш этерге керексе, Магомет. Бизде уа кимден кыуарарыкъса комсомолчу жыйын?

— Бардыла, бизде да жигит жашла,— Магомет механизатор жашланы санады, трактор курсланы быйыл бошап келлик элли жашланы атларын да айтды...

— Угъай, Магомет. Мени жангылтма. Тууар териден уллу болмагъан сюрдюбюзню сабийлени кёлларына бераллыкъ туююлма.— Комсомолчуладан чалгычы

жыйын кѳура. Анга угъайым жокѳду. Алай, ол заманда да жыйыннга башчыгъа таматаладан бирлерин салыргъа керек боллукѳду.

— Харун, тюнене клубха нек баргъаненг? — деп сорду Магомет.

— Тойгъа-оюннга кѳараргъа.

— Жашланы, кѳызланы тепсерге, жырларгъа ким юйретгенди? Шаукам жайлыкѳгъа жол ишлерге уа аланы ким юйретген эди? Комсомол фермада ишлегенлени сют алыуда уллу хорламгъа ким жетдиргенди?

— Таматаладан юйренгендиле ала. Бизден. Билемисе?

— Билеме, Харун. Ахшы адетлеге, ишлерге да сизден юйренгенбиз. Энди сабанлагъа багъаргъа да юйретигиз. Биз да кѳыйыныбызгъа багъа бичилсе сюебиз. Ишибиз кѳзге кѳрюнсе сюебиз.

— Быйыл планларыбыз уллудула, Магомет. Жерин халин билгенле кѳарасынла анга. Бусагъатда комсомолчу жыйын кѳуларча онгубуз жокѳду. Ашыкѳмагъыз, жерге, элге да оноуну сиз этер заман да келир...

Магомет кетип тебиреди.

Харун, башын ары-бери чайкѳады да, аз ышарып, кюмюш тишлерин ачды. Магометни уа жибермеди.

— Жашларыбыз отсуз, от,— деди Харун.— Алай, артда эртде ууаныклай болуп кѳалмагъыз. Чийсиз алыкѳа. Ишлерге юйренмегенсиз, хар затны да бир кюню ичинде этип кѳояргъа умут этесиз. Жашлыкѳдан этесиз.

Биз а жашлыкѳ, сабийлик да сынамадыкѳ. Сакѳал, мыйыкѳ ургъунчу окѳуна ишге сюелгенбиз. Кѳыйын кюнле артда кѳалып, колхозубуз да байыгъып, кѳанат кѳагъып тебирегенибизлей а немецли фашистле тынчлыкѳ уясына от салдыла. Чакѳгъан терекни бутакѳлары кесилгенча, болдула ахшы муратла. Кѳп тенглерибиз душманнга кѳкюрек тирей, урушну биринчи кюнлеринде окѳуна ана кѳолуча, огъурлу жерибиз ючюн жап берди-

ле. Фашист топла, ата жерибизни бёрю кьойну талагъанча, хуртдак этдиле.

Колхозну тишируулагъа кьоюп, урушха биз да кетдик. Жерибизни кёп къан жууду эсе да, душман бизни бюгалмады. Совет солдатла хорлам ючюн неден да багъалы затларып — жанларып да аямадыла. Жаннган отха кирдиле, душман танкланы тюплерине кеслерип атып, аланы кюйдюрдюле. Душманнга уа бой салмадыла. Ленинни осуятын толтура, жигитликни юлгюсюн кёргюздюле дунягъа.

Къайтдыкь артха, тенглерибизни кёбюсюн уруш аулакълада кьоюп. Алыкъа къан ийиси кетмеген жерибизде дагъыда ёсюп башлады мирзеу. Терекле да чакъдыла. Дунягъа сабий тууну кьууанчы, жайлыкъла мал сюрюуледен, ындырла мирзеуледен тола башлангананы кьууанчы бир кесек къанат бердиле. Ёлгенле, саула ючюн да ишлерге керек эдик биз.

Бир бёлек жылдан Кавказгъа да къайтдыкь. «Харун, колхозгъа председатель бол, урушха дери да ишлегенсе ол къуллукъда, хални, халкъны да билесе», — дедиле эллиерим. Угъай демедим, халкъны тилегине. Кёрсесе, алты-жети жыл болады мен бу ишде жубанганлы, къолумдан келгенни этеме. Къолундан келмегенни уа ат да, ёгюз да тартмайды.

Сен къолгъа иги ишни алгъанса, Магомет. Хайт де. Атанг Махмут да бек суйген адамымды. Туугъанлы да колхозну ауурлугъу аны бойнунда болгъанлай келгенди. Кьойчулагъа башчылыкь этгенлей тургъанды. Энди къарт болгъанды харип.

Темир терек киши да туююлдю дуняда. Мен да болганма къарт. Энди колхозгъа, бизге да оноу этерик сизсиз.

Бюгюн мен айтханла жанынга тиймесинле. Комсомол жыйын кьурауну быйыл кьояйыкь. Жашла да ишлеген жерлеринде турсунла. Кюз артында уа сен да, мен да,

партком да кенгеширбиз да, адамланы да сайларбыз, техникагъа да къарарбыз, сора Терк бойнунда сюрдюбюзню комсомолчу жыйыннга берирбиз. Сюрген да кесигиз этигиз, суу да салыгъыз, къарагъан да этигиз, тирлигин да жыйыгъыз. Тарды жерибиз. Аз жерден кѣп хайыр алыр ючюн кюреширге керексиз. Кесинг айтханлай, комсомол кѣп ишни белин бюкгенди...

Магомет тынгылагъанлай турду. Мангылайыны терлегенлерин къол аязы бла сюртдю, желкесин къашыды. «Харуннга уллу нек сѣлешдим. Менде адамлыкъ жокъду»,— деп кеси кесине шыбырдады. Ол Харундан кечгинлик тилерге да базынмады. Башын ёрге кѣтюрюп, аны кѣзюне къараялмады. Бети къызарып, аркъасы суусалам болуп, эки къулагъы жукъ эшитмегенлей турду.

Аны ол халин ангылагъан Харун да, жашны жунчутмайым дей болур эди, жукъ айтмады. Магомет а, шош ёрге турду да, эшикге чыгып кетди.

XI

Кезлеу олтургъан жери такъырлыкъ этгенча, диваны бир ол, бир а бу къыйырына чѣге, аузу от чагъа сѣлешеди. Талип а сахнада тепсерге хазырланган айыучукъча, юй тюбюнде ары бла бери айланады.

— Ма алай керек эди санга,— деди Кезлеу Талипге.— Мен къуллукъчума деп махтанып башласанг, дуния кеси къолунгда сунаса. Сен башсызса, кишилигинги бирсилеге таныта билген адам болсанг эди, жамаукѣнчекден туугъан Кыныу бюгюн бизге алай этерик туйюл эди. Сени башынг жокъду. Киши эсенг, сени сындыргъаннга кесийги танытырса. Ангыласын Кыныу бизни ким болгъаныбызны. Ол мени аллыма жалынып келирча этмесенг, ёмюрде кѣзюнге къарамам. Жангыз балам ѣлмесин, сен мени адамымса демем.

— Жандырма, жана тургъан жүрегими,— деди Талип.— Сен айтмасанг да билеме мен, ол ёреаякъ Кыныугъа не этеригими. Жаным сау болса, тилин къапдырма. Ёлсем а, аны насыбы.

— Аузунгу жуу, эй киши,— деди Кезлеу.— Сени аягъынг ташха тиймесин ансы, Кыныу тукъуму бла кырылсын.

— Аягъыбызгъа жетмегенлени башыбызгъа тенг этерге кюрешген кесибизбиз терс,— деди Талип.— Хата сендеди. «Ол аман жаш, Лейля ючюн ёледи, эт бир мадар»,— дединг да турдунг. Башымда къазан къайнатдынг. Этмезлигимн этдирдинг. Энди эл не айтыр бизге. «Кыныу кызын Талипини жашына берирге унамагъанды»,— дерле суймегенлерим. Кёл кенгдирирле. Ай мен итле ашарыкъ, алгъадан сагъыш этмедим да. Келечиле не айланмай, кызыны серметирге керек эдик. Ишни болуру бир болса уа тургъа эди, ит юргенча юре. Жууукълукъ алмагъанын кёрюр эдим ол заманда.

— Эй, киши, алай этерге энтда да кеч туююлдю. Аллах бирди, тюз оноу эте тураса.

— Ишни башлагъанбыз, артха турмайыкъ, ...киргенден ары этек кётюрмейик. Ол аман жаш бла сен сёлеш. Мен жукъ айтсам, чибинин кьоруулагъан алаша кибик, башын кымылдатып тургъан болмаса, аузундан сёз чыгъармайды.

— Ол мени кьолумда болсун. Алай, элтген къайры этерикбиз? Юйге келтирсек, ол аманла къайгъы этерле. Кызыны сыйырабыз, деп тохтасала, бютюн да бедишлик болурбуз. Эгечинге билдир, Кёпделеннге къачырсынла.

— Анда да барды магъана,— деп Талип Кезлеуни кёзюне къарады.— Анда магъана барды...

— Кечди, жат, тынчай,— деди Кезлеу эрине.— Этме аллай бир къайгъы. Аллах бирди, алай этип турсанг, жүрек ауруу табып къалырса. Сени аллай бир къайгъы этдиргенлени башларын аман палах басар эсе. Тынчай...

Чачий, төшегинден танг тюбюнден белги бере кё-
тюрюлдю. Алай, кёзлерин ачалмады. Эснеп, аузун кенг-
нге ачды. Дагъыда төшекге ауду да, юсюн да жапмай,
кьвалкып тебиреди. Кезлеуно челек, табакъ тауушу
Чачийни жапгыдан уятды.

— Жанчыкь, суйген-суймеген арасында ишге кеч
болма.— деди Кезлеу.— Тур, балам. Ишинге ол аман Му-
тайдан алгъа сюелиучю бол. Сен хорларыкьны ангылап,
ачыудан ёлсюн. Энди андан артха кьвалсанг, атангы жю-
реги жарыллыкьды.

Чачий, эки быстыр чарыкьны аякъларына кьаплады
да, ич кийимлери бла эшикге чыкьды. Жаз башыны
сууукъ аязы аны бетине кьаты урду. Энди чапракъ чы-
гъарып башлагъан терек бутакъла, танг жарыгъына са-
лам бергенча, энишге ийиледиле. Танг аязы, халжар ба-
шында кьышдан кьалгъан мулхарны арбазгъа кьуйду.
Дагъыда аны арбаздан тили бла жалагъанча этди. Ол
терекге тагъылып тургъан гадураны да атды жерге. Ча-
чий, барып, аны ёрге алды да, артха — юй ышыгъына
кьайтды. Сора кёзлерин жарты-кьурту ача, бойнун ёрге
созду да, бир бирлерин ашыра думп болуп баргъан жул-
дузлагъа кьарагъанлай турду...

Ол кесине не затла эсе да жаншай, юйге киргенин-
де, Талип да ишге тебиреп тура эди. Юйде бир бирине
сёз айтхан адам болмады. Чачий, атасын бюгюнча мудах
болуп, огъурсуз бет алып да кёрмегенди. Талип, мушул-
дагъан тауушу төгерекге эшитиле, эки чуругъун кючден
кийип, ёрге кьонду. Столгъа олтуруп, Кезлеу хазырла-
гъан ашны да ашамалды ол. Къарынчыгъы да эшик жа-
быгъа чырмаша, тышына чыкьды.

Кезлеу аны артха кьайтырыкь сунуп сакълады. Алай,
ол келмей кёп кьалгъанда уа: «Барчы, атанга къара,
ашы суууйду»,— деп жашын жибереди.

Чачий атасын арбазда кёрмеди. Кенг ачылып тургъан

къара къабакъ эшикден орамгъа бойнун созун да къарады, алай эслемеди Чачий Талипин.

— Бюгюн атагъа не болгъанды? — деп сорду Чачий юйге кирген анасына.

— Эл багъасы кишини намысы бла ойнагъандыла, къарауашла, — деди Кезлеу. — Бары да сени ётсюзлюгюнгден. Кёзюнг-къашынг керекли туююл, халкъда аты айтылгъан атанг, сёзюн сатмай бермеген ананг, сен нек ушамагъанса алагъа? Жашчыкъ, къор болайым жанынга, мен бир зат айтырыкъма да, аны этмей амалынг жокъду.

— Айт апам, айт. Нек этмейме жумушунгу.

— Артда, кёз жарыгъым. Артда. Тебире, кечсе ишге...

Чачий баргъанда Мутай да, бирси жашла да урлукъ ташыгъан машинаны сакълап тура эдиле.

— Келдингми Чачий, — деди Мутай, ол саламлашхан да этгинчи.

— Тюенене жигит болгъанса шуёх. Саулай да колхозда жерге сизден кёп урлукъ салгъан болмагъанды. Жыйныбызны атын айтдыргъансыз. Аперим!

— Алыкъа сиз Чачийни кишилигин иги билмейсиз, — деди Бахау. — Ол энди кёргюзтюрюкдю оюнланы. — Жашла кюлдюле.

— Кёл салса, адамны къолундан келмезлик не барды, — деди Мутай. — Барыгъыз да иги башлагъансыз ишигизни. Жылны ахырына дерн бу кюйден барсакъ, бизни жыйынны киши да хорламаз.

— Сен тап юйренгенсе, ишлеген башхала этип, махтауну уа кесинге алыргъа, — деп Чачий Мутайны имбашына къатылып, ол сёзлени ойнап айтхан сундурду.

Аны эшитгенлей жашла сын болуп къалдыла. Чачий а аланы кёзлерине кезиу-кезиу къарап, ышарыргъа кюрешди.

— Сен къыллы биз къалайыкъ, — деди Бахау. — Кёре-

мисе сен аны, ишлегенине эки кюн болмагъанлай гынтдысын. Сенде уа бар кѳреме да.

— Ойнап айтханды, кѳюгъуз хапарны,— деди Мутай.

— Оллахий, ойнап айтханма,— деди Чачий да.— Кечигиз.

— Сен аман чойжухса,— деди биягъы Бахау, трактору таба атлай.— Аллай оюнчукъла керек тѳююдюле бизге.

— Бирсиледен артыкъ нек чибиллединг сен? — деди Чачий.

— Алай чибиллетирме, алай да иги жаш, жайлыкъда чибинден къачхан тууарча секиртирме.

— Болду, кѳюгъуз,— деди Мутай.— Хар ким ишигизге тохтагъыз, урлукъ да жетди.

— Алан, Мутай, анга къалай тѳезерксе,— деди Бахау.— Танг атмай къаныбызны бузгъанын кѳрдюнгмю?

— Кѳтюрме манга дѳрденинги,— деди Чачий.— Кесингден къарыусузгъа, телиге санама бирсилени да. Тейри, айтышыргъа къалсакъ а...

— Тый аузунгу, мени мындан бек кѳзутма,— деди Бахау.

— Бахау, тилейме, кѳѳй къайгъыны,— деди Мутай.— Биригиз тѳезюгъуз юйюнге. Сабийле кибик эте турасыз...

Машинадан урлукъ къотарылгъынчы, жашла тракторларыны моторларына от алдырып, ишге хазыр болдула. Алгъа Бахау, аны ызындан Чачийлары атландыла. Мутай а сюрдю таба барды да, он бармагъы бла жерни къазып, урлукъ къалай тѳюшгенин кѳрдю. Бир къауум партох бюртиюкню къолуна алды, дагъыда алапы биягъы жерлерине чанчып, юслерине жумушакъ топракыны къуйду да, нѳгерлерини ишлерине ыразы бола, «темир» атына минип, алгъа тебиреди...

Талип ишде киши бла сѳлешмеди, саламлашхан да этмеди. Эшикден анга жумуш бла келгенге да къаш

түюп турган болмаса, бойнун буруп да кырамады. «Не болганды «Топушайга?» (Талипни чам аты алайды) — деп кыш-муш болдула аны биргесине ишленге.

— Кезлеу кеси отоуна кыоярга унаган болмаз,— деп чам этди жашладан бирлери.

— Да кыойса да башы бла этмез эди, ол мен керген Топушай,— деди бирси жаш.

— Атын айтма юйюнге ант кирген, эшитдиресе.

— Эшитдиргениме уа кыарап тур бусагыат.— Ол Талипни кабинетине кирди: — Бетинг да кетиц, былай аман болуп нек тураса Талип? — деди.— Оллахий, сен бек ауруп тураса. Бизден букдурма ауругъанынгы. Доктур чакырайыкк. Алай түююл эсе, юйге кет, сени ишинги биз тынгылы этербиз».

— Чыгып кет, мындан! — Не сюелесе?!

— Тоба-тоба, Талип, кесинг кибик кишиге алай кылай кычыраса. Юйде Кезлеуге кычыргъанча.

— Мен айтханы ангылаймыса? Чырмама мени, барып, жеринге олтуруп, ишлеп башла.

— Талип, айып этме, бир зат сорлукъма. Тюзюн айтырыкк эсенг?

— Не керекди сизге?

— Сен огъурсуз адаммыса?

— Санга не керекди дейме да?

— Кезлеуню ачыуун бизге жетдирген хапарынг барды, ол кертимиди?

— Бар-бар, иги жаш, андан бек озма.

Жаш кетди, кабинетде Талип кеси кыалды. Ол штоку табаныча, батыу мангылайын стол юсюнде бири бирини юсюне салынып турган кыолларына жюклеп, тынгылады.

Алай, телефонну кыонгуроу тауушу аны сагышларынын белдю. Элгендирген окыуна этди. Талип телефоннга тынгылады.

— Тюенене ненча гектаргъа урлукъ салгъанларын билдирмегендиле манга,— деди колхозну председатели Магомет.— Къалайды жашланы ишлери, хапарынг бармыды?

— Барды хапарым. Хапарым болмай а Магомет. Бусагъат мен санга барайым.— Ол терк окъуна бухгалтерияны ишчилери болгъан отоугъа кирди да, тюенене къаллай бир жерге урлукъ салыннганын, алда ким баргъанын да билип, экинчи этажгъа кётюрюлдю. Магометден эркинлик тилеп, аны кабинетине кирди.

— Биягъы жаш къауум алдады,— деди Талип.— Мутайны жыйыны тюенене он беш гектаргъа урлукъ салгъанды.

Талип андан ары айтырыкъ сёзюи бир кесек заманга тыйды. Айтырыгъын айтыргъа алгъа арсар болду эсе да махтанмай къоймады: — Жыйында уа алчылыкъны ол бизни аман жаш бла нёгери алгъандыла. «Бир адамгъа да хорлатырыкъ туююлме,— дегенди хайырсыз.— Мутайгъа окъуна хорлатырыкъ туююлме»,— дегенди...

— Ичгенин къоймаса этгенин къусдурлукъду Чачий,— деди Магомет.

— Бусагъатда аузуна да салмайды. Оллахий, ма бу ораза ай бла ант этейим.

— Ораза бла уа не ишинг барды? — деди Магомет.

— Оллахий, тутмайма ораза уа. Ол аман къатын кюрешиучюдю ансы. Мен ёмюрюмде бир кюн да тутмагъанма ораза.

— Жашны къолгъа алыгъыз Талип,— деди Магомет.— Тюенене ингирде кеф болуп, клубда къайгъы къозгъагъан хапары бар эди. Не иги ишлесе да аллай къылыгъы болгъан адамны махтаргъа эркин туююлбюз. Ангыладынгмы Талип?

— Оллахий, бу ораза ай бла ант этеме, тюенене уа

ичиш туйюл эди. Юсюнде болмагъанны айтып, санга ким тил этген болур?

— Манга тил этмегендиле. Болгъан ишти юсюнден айтхан этгендиле.

— Аллахны аты бла ант этеме, тюенене ичин болмагъанына. Бек тапчыкъ келиш жатхан эди.

— Аллах бла, ораза бла ант этиуюнго да кьой да, жашынгы тюз жолгъа сал.

— Охо, айттайым, урушайым, оллахий, аллах бла ант этеме, сени уа бек сюеди, атынгы татлыкъсынмай сакъынмаз. «Жаш адам болгъанлыкъгъа, Магометни Нальчикде не уллу къуллукъчуну орнуна салсанг да ишлерикди,—деучюдо.—Къалай акъыллыды Магомет»,—деп санга сукъланганлай турур. Магомет, ол ахшы атангы, анангы жанлары бла тилейме, сен да уруша тур, узагъы туйюлсе. Жангызымды, алай, аллахны аты бла ант этеме, сен уруп, аны кёзюн чыгъаргъанлыгъынга аузуму ачыш сёз айтырыкъ туйюлме. Кимни да сени кибиклеридиле жууугъуна акъыл, эс берген да.

— Талип, аны кьой да, барып жашлагъа берлик сау-гъабызны хазыр этигиз,—деди Магомет.—Къызыл байракъчыкъны унутмагъыз, бусагъат партком да, сен да, мен да ары барлыкъбыз.

Жылны башында парткомну бла правленни оноуларына кёре, урлукъ салгъан заманда кюнлюк мардасын бир бла жарымгъа дери толтургъан жыйыннга кюн сайын берирге деп тохташдырылгъан ахча саугъаны, къызыл байракъчыкъны да хазыр этди Талип. Алай ахчадан хар кимге жетеригин энчи саллыгъын бла салмазлыгъын Магометге сормагъанына армау болуп тынгылады. Телефон бла сёлеширге умут этди. Болса да, базынмады. Ерге турду да, тобукълары атлауучлагъа ышыла, экинчи этажгъа терк жетди да, Магометге жу-мушун айтды.

— Угъай, анда тындырыбыз ол жумушну,— деди Магомет.

— Болсун, болсун, сен айтхан,— деп Талип ызына къайтды.

Магометлары тегерекге айлана, колхозну жаз башы сабан ишлеринден хапар ала, Мутайны жыйыны болгъан жерге тюш азыкны кезиуюне жетдиле. Ала къабыргъалары урушха дери къаланган, башы уа жангыдан жабылгъан сабан юйню къатына келип, машинадан тюшдюле. Парткомну секретары Юсюп, негерлеринден айырылды да, сабан юйню тегерегине айланып чыкъды. Ол аны къабыргъаларын къол аязы бла сылады да башын энишге ийип ахтынды..

Юсюпге эки жыйырма бла он жыл болады, бу колхозну парткомуну секретарына айырылгъанлы уа эки-юч ай. Ары дери хоншу элни орта школунда устаз болуп ишлей эди. Уруш бошалгъанлы да ол сабийлени историйадан окъутуп тургъанды. Туугъан элинде партия организацияны жамауат ишине тири къатыша, коммунистлени политика билимлерин кетюрюуге кеп кыйын салгъанды.

Быйыл а, райкомгъа чакъырып: «Магомет башчылыкъ этген колхозгъа партком этип жиберибиз»,— дегенлеринде уа, кеп сагъыш этген эсе да, «Сиз айтхан»,— деп жолгъа атланганды..

Иши алышынганлай, Юсюп кийимлерин да алышындырды. Кенгбухчакъ кенчегин, галстугун да тешип, гелефей кенчек бла узунбаш сахтиян чурукъла кийди. Къалпакъ а анга бютюн да ушады.

Юсюп, сабан юйню аллына етдю да, къалпакъ тюбюнден къарагъан къалын къара къашларын ерге кетюрдю. Бир кесекден къалпагъын мангылайына тартды да, къулакъ артында жибекча жылтырагъан чал чачын онг къолу бла сылады. Сора сол къолу бла къалпагъындан тута, энишгерек ийилип, сабан юйню ичине кирди да,

төгерекеге ышанлап къарады. «Ожакъ алгъын да былай-дамы эди? — деп Юсюп кеси кесине сорду. — Былайда эди. Жангылмагъанма. Кёп жылланы къазан къайнатхан ожакъ. Зулмулукъну да сынагъан ожакъ...»

Ожакъдан тютюн чыкъмаса, сууугъанды таулуну отжагъасы. Бу ожакъдан да тургъанды кёп жылланы тютюн чыкъмай. Алай андан жигитлени жүрек жылыулары бир кюнде да кетмегенди. Юсюпню бармакъ ызлары, къан тамгъалары бюгюн да сакъланадыла аны къабыргъаларында. Юсюп, алагъа къарап, озгъан кюнлени эсине тюшюреди.

...Душман элге жууукълашханда, таматалагъа къошулуп, Юсюп юйден чыгъып кетди. Аны къарт атасы бла анасы жангыз жашларыны ызындан къарап къалдыла. Ала Юсюпге узакъ ёмюр тилей, арбазда сюелгенлей турдула. Намаз этгенлеринде да, танг аласына биринчи тюбегенде да, кече тёшекке киргенде да: «Юсюпню душман огъундан сакъла», — деп аллахдан тилей эдиле. Энди, къартлыкъларында аланы кюн, ай жарыкълары да Юсюп эди, насыплары да ол.

Алыкъа бетине сакъал-мыйыкъ урмагъан эл устаз, къарт атасын бла анасын, окъуучуларын да душман малтарыкъ жерде къоюп баргъанына жарсыды, комсомол жүрегине сууукъ аяз ургъанча болду. Алай, бюгюн къарт, жаш да кесини кюнюн башкес фашистлеге буругъа кереклисини эсиден бир такыйкъаны да кетермейди. Елгенле, саулай инжигенле ючюн да ол дерт жетдиррге керек эди. Аллай жерде уа эссизлик, тели батырлыкъ, ёхтемлик да керек туйюл эди. Юсюплары ма аны ючюн бара эдиле элни къоюп, къартланы, сабийлени да къоюп.

Юсюплары Суу акъгъан дорбуннга жете, партизан къауумгъа тюбедиле. Тюбедиле да, къалайда тохташырыкъларыны юсюнден оноулашдыла. «Юйню гитчеси

болгъандан эсе, итни кючюгю болгъан игиди», — деучюлле таулула, — деди къайсы эсе да Юсюнге. — Иги жаш кибик, биз эшеклени жюклерин тюшюргюнчю, отун къура да, от тиргиз. Адамла суукъдан жунчупдула».

Ол таматаны айтханын терк толтурду...

Кюнле оздула. Партизанла тургъан жерлерин кеп кере алышындырдыла. Кеси ёмюрюнде тамата адамгъа жууап этмеген Юсюп, бир жол партизан къауумну таматасына былай айтды:

— Мен бери отун этерге келмегенме. Отун этерге юйде да къоя эдиле мени. Нек этесиз былай? Жукъ айтмагъанлыкъгъа, бек жаныма тийип турады. Оллахий, келюм бла айтама.

— Хар ким да къолундан келгенни этерге керекди, — деди тамата Юсюпню кёзюне къарап. — Бююнлюкде уллу да, гитче да къолундан келгенни этмей жарамаз.

— Алан, отун этгенден башха жукъгъа жарамазлыгъымы ким айтханды сизге? Этмегиз алай, мен да адамма.

— Юсюп, мен ангыламагъан хапар бла кюрешесе, — деди тамата. — Нени юсюнденди келкъалдынг?

— Сау айны кёзюнде отун, от этгенден башха жумушну ышанмайсыз. Ким айтханды мени тасхагъа баралмазлыгъымы. Ол итлени уяларына от салалмазлыгъымы, ол сатхыч итлени юйлерин кюйдюралмазлыгъымы? Этмегиз алай...

Тамата тынгылап турду да, сагъышлы айтды:

— Сени сансыз этип тургъан сунма Юсюп, уллу ишлени тындырыргъа санга да жетгенди кезиу. Биз кесинг бла да селешмегенлей, негер да къошун, сени бююн элге жиберирге оноулашханбыз. Къыйынды борчугъуз. Бек къыйын. Ол сатхыч итле, элли мажал адамларын душманни къолуна берген хапарлары барды. Аланы тиллерин бирем-бирем кесерге керекди.

...Ингир къарангысына Юсюплары экеулен болуп элге

тебиредиле. Элде алагъа хапар берлик адам бар эди. Таукел жүрекли, душманны этин ашаргъа угъай демезлик Юсюп, жолгъа атланганлай, кесин тели сагъышлагъа хорлата башлады. Ким эсе да аны бойнун буруп, солургъа къоймагъанча кёрюндю. Бир бирде нёгерини айтханын эшитмей, атны жүгенин кеси аллына бошлагъанлай барды.

Немецли фашистлени хаталарындан жашсыз, къарындашсыз, атасыз, анасыз да къалгъанланы кёз аллына келтирген заманда уа, Юсюпню жүреги от жанып, душманнга палах салыр ючюн отха кирирге да угъай демей эди. Ол таукеллик эди аны башындан тели сагъышлары чачаргъа болушхан.

Къоркъа эсе да, Юсюп халин нёгерине билдирмеди. Хапар айтыргъа кюрешди.

— Сабыр бол,— деп Юсюпню нёгери артха туракълады.— Неди ол таууш? Эшитемесе?

— Угъай, мен эшитген жокъду,— деди Юсюп.

— Барды, не бар эсе да,— деп Юсюпню нёгери шыбырдап селешди. Ол заманда Юсюп артха туракълады. Аны нёгери уа атындан тюшдю да, жүгенин къыйырын Юсюпге узатып, кеси акъырын атлай, ол таууш чыкгъан жанына атлады. Бир бирде ол энишге чёгюп да тынгылайды тегерекге. Юсюп а, артха бла алгъа кезиу къарай, нёгерин тынгысыз болуп сакълайды.

— Былайда бир аман арба алаша айланыучуду да ол хужулукъду,—деп, тамата атына минип, Юсюпню аллында тебиреди...

Ала кечени бир кезиуюне элге жууукълашдыла. Со-ра атланы къалын агъачны ичинде бир белгили жерге тагъып, жолсуз жолла бла элге саркъдыла.

Элде арталлы да чыракъ жарык жокъ эди. Тауушлары чыгъарыргъа душман огъундан къоркъгъанча, ит юрюп да кёрюмейди. Ол шошлукъда Юсюплары аз да шыбырт тауушлары саулай элге эшитилген суна эдиле.

Тамата Юсюню, къязыклары чирип, жалгъандан тиреуюч этилип тургъан чалышы къатында къойду да, кеси шош атлай, тегерегине ышанлап къарай, арбазгъа кирди. Алай эшикни къагъаргъа базынмай, аркъасын къабыргъагъа тирей, юй артха къутулду. Терезени къагъардан алгъа тегерегине дагъыда къарады да, жукъ кёрмегенден сора, юйню арт жанында терезе къанганы къакъды.

Юйде адам къымылдап кёрюмеди. Ол дагъыда къакъды. Ызы бла уа къулагъын терезеге жууукъ тутуп тынгылады.

— Эй киши, ким эсе да терезени къагъады,— деген тиширыу ауаз эшитилди.

— Жат жеринге, хапарны аз эт,— деди эр киши. Ол заманда Юсюню нёгери терезени дагъыда къакъды.

— Кимди ол? — деген эр киши ауаз эшитилди юйдеп.

— Менме, кърккъамагъыз, менме,— деди тышындагъы. Аны ауазындан таныгъан киши, терезени къангаларын акъыртын ачды да, башын эшикге къаратды. Ол къронакъны къролун къаты тутду да:

— Къайдан чыкъдың бу заманда? — деп сорду.

— Да келгенме, не хапар элде?

— Сени къуандырыр хапар айтырыкъ туююлме. Элде кеп адамны тутхандыла,— деп бир къауумланы атларын санады.— Экеулени Нальчикге элтгендиле, кългъанлары уа правлен тюбюнде подвалгъа урулупдула.

— Аланы пенча адам сакълай болур!

— Эки сатхыч бла бир немича сюеледиле. Жашланы кърутхарыр онг барды. Ол иш бек терк этилмесе, аланы да Нальчикге сюрюрге боллукъдула. Аллай хапар жюрюйдю.

— Къалай этебиз да сора?

— Ючеу-тёртеу болсакъ, бегеуюллени бууарыкъбыз. Бусагъатда, асыры кърккъгъандан, немичаланы тюпле-

рине суу кирипди. Сиз ол афичарларын урлагъанлы уа, жел кюн баргъан ит кибик, жерлеринде туралмайдыла. Уллу къайгъыгъа къалыпдыла. «Партизан» деген сёз-ню эшитселе, шайтанлы болуп къаладыла...

Къонакъ, хар затны къалай этериклерин айтхандан сора, шош атлай, артха бурулду. Алай юйдеги: «Кетме, тохта алай»,— деди да, сау от гыржынны чыгъарып анга берди. Дагъыда:

— Улоуунг бармыды? — деп сорду.

— Хау, барды. Мен кесим туююлме. Юсюп бирге-меди.

— Алай эсе игиди, юйде жарты къапчыкъ ун барды да, ала бар, бизге да бир аллах айтхан болур.

— Къой сабийлени аууз къабынларын кеслерине.

— Эл болгъан жерде биз ачдан ёлмек. Ала бар, жашла кыйнала болурла.

— Къоярменг?

— Угъай, угъай,— деди ол алтынча жылтырагъан жарты къапчыкъ сары нартох унну терезеден тышына узата...

Партизанлагъа сагъын этерге да жокъ эди заман. Хар сагъат, такъыйкъа да багъалыды алагъа. Тутмакъ-да тургъан жашланы къутхарыргъа керекдиле ала. Элден хапар келгенлей, төрт-беш жашны жолгъа ашыгъышлы атланганлары да аны ючюндю.

Юсюп да келеди, кесинден таматаладан артха къалмай, нёгерлерини айтханларына къулакъ салып тынгылай. Бюгюн аны жүрегинде батырлыкъ эсленеди. Бир тюрлю хаталары болмагъан жашланы тутмакъгъа ургъан душман аны къанын къайнатады.

...Жашла сабан юйге жетип тохтадыла. Атланы алай-да такъдыла да, ким не зат этеригини юсюнден энтда да бир кере оноулашдыла. Юсюп хуна, чалы ауаналары бла барып, тутмакъда тургъан жашланы ненча адам

сакълагъанын билирге барады. Ол иги кесек заманны турду алайда. Артда жангылмаз ючюн, хални билирге керек эди Юсюп.

...Экеулен эдиле ала. Немиц кийимлери болгъан эки киши. Бири узун, экинчиси уа алашаракъ. Къар къатыш жауун аланы жупчутханды. Фашист бегеуолле имбашларын жыйырып, кёк шинеллерини жагъаларын ёрге этип, шокларын кёкюреклерине къаты къысып, бири ары жанына, бири уа бери жанына кезиу-кезиу атлайдыла. Юсюп артха къайтды да, тутмакъны къатында жалан да экеу сюелгенин билдирди. Жашла шош келдиле алайгъа. Хар ким кесини ишин этерге керекди энди. Юсюп бауурланып, душман бегеуоллени бирлерини къатына жууукълашды да, ол ары айланганлай секирип имбашына минди. Юсюп аны имбашына кючден минди да, бегеуол эс жыйгъынчы эки къолу бла жухундан къаты къысды. Фашист солдат Юсюпден къутулургъа кюрешди, алай олсагъатда жашладан къайсы эсе да аны киндик тюбюне тобукъну жетдирди. Ол заманда Юсюп немецлини жагъасындап тутуп, силдеди да, тюпге бир къылыкъсыз урду.

Ол бирси жашла да этдиле кеслерини ишлерин...

— Хайдагъыз, хайдагъыз,— деген тауушла тутмакъда тургъан жашланы къууандырдыла. Ала, бир бирни тюрте, тышына чыкъдыла да, партизанланы ызларындан сабан юй таба къачдыла.

Узун немецли жукъудан уянганча, кёзлерин кючден ачды. Жауун суу аны бетин жууду да, эс жыйдырды. Ол тегерегин къарман, шкогун тапмады. Негерини атын айтып, къаты къычырды. Алай анга киши жууап этмедди.

Аны къычырыгъы, штабны къатында сюелген къалауургъа элия чартлагъан тауушуча, эшитилди. Шок атылды, аны ызындап ракет тегерекни жарытды. Душман солдатла, къайгъыгъа къалып, тутмакъла тургъан

түп юйню къатына жетдиле. Узун немецли: «Партизан! Партизан!» — деп эки-юч кере къайтарып айтды.

Думп болуп, төгереке къуюлдула душман солдатла. Ракета атып, болгаранны жарыкъ этедиле. Аладан бири жашланы къутулуп баргъанларың эседи. Къычырды да ол бирсилени да кесини ызындан тизип, сюргиюню ичи бла жашланы ызларындан тюшдю.

Сюргю, кёп ёмюрлени чомартлыгъын халкъгъа берген, сууукъгъа, жылыгъа, кыйынлыкъгъа, зауукълукъгъа да бирча тёзген жер, бюгюн душманны аякъ ызындан жийиргенгенча, кълтырайды. Ала партизанланы жеталмагъанларына чамланадыла, автоматладан от чачдыла.

— Бусагъат жетебиз итлени! — деп къычырды немецли солдатланы таматалары.— Төгереклеринден алыгъыз!

Туугъанлы да бу жерледе ёсген, бу жерлени хар атламын да уста билген жашла, атлагъа экеу-экеу болуп миндиле да душмандан узайдыла. Алай олсагъатда Юсюпланы атларына душман огъу тийди да, къашха ауур ынчхап, жыгъылды.

Жашла къашханы тюбюнден кючден чыгъып, къачып тебиредиле. Ала (ючеулен эдиле жашла) бир неча атлам этгенлей, орусча сёлеширге кюрешген немецли:

— Къолларыгъызыни кётюрюнюз! Сауутларыгъызыны атыгъыз! — деп къычырды.

Юсюплары от ачдыла. Алай душман аланы төгереклеринден алып солургъа да кёймады.

Фашистле жашланы элтип, сабан юйню ичине урдула. Финар чыракълары бла юйню ичин жарытдыла. Юслерини, башларыны жауун сууун къакъдыла. Аладан бирлери, кеслерича не зат эсе да айтды да, тишлерин къаты къысып, Юсюп таба жууукълашды да, шкок къалагъы бла тюз бетине урду. Ол төгerek айлана барып, ожакъны ичине бауурланды. Ожакъны къабыргъала-

рын тырнакъларгъа кюрешди. Алай ёрге къобаргъа къаруу жетмедди.

Сабан юй тенгиз толкъуну ургъан къайыкъча, чайкъалды. Сора юй башы тубюне болду.

Юсюп, кёкюрегин жууа тургъан шаудан суууча, таза къанын сюрталмады. Жылы къан аны алыкъа ана сютюню татыуу кетмеген эринлерин жуууп, теренден солуй тургъан кёкюрегине саркъды. Юсюп бир кесек эс жыйды да, фашистлени кёзлерине огъурсуз къарады.

Немецлиле Юсюпню хыликгя этип, бютюн да уллу таууш этип кюлдюле. Аланы таматалары кесине бир кесек сабырлыкъ алды да, не зат эсе да айтып къычырды. Олсагъат окъуна аны нёгерлери кюлгенлерин тохтатдыла.

Офицер Юсюпге «жан аурута» барып, ёрге тургъузду. Юсюпню тобукълары къалтырадыла, кёзлери къарангы этди. Немецли хуржунундан ариу бюкленип тургъан чиммакъ къол жаулугъун чыгъарды да, Юсюпню мангылайыны къанын сюртдю. Сюртдю да, къол жаулугъун сабан юйню мюйюшюне атды.

— Сизде терслик болмагъанын билеме,— деди немецли.— Уллу Германиягъа къажар суюелирге къолугъуздан келмезлигин да билесиз. Алай сизни жангылтан адам барды. Ол ким эсе да, сизни иги жашауугъузну бузады. Аны ким болгъанын, къайда тургъанын айтсагъыз, Уллу Герман сизни башыгъызгъа эркин этерикди, зауукъ жашау да берликди. Кесигизни жашауугъузну юсюнден сагъыш этигиз.

Жашла, ауузларындан сёз чыгъармай, суюелдиле.

— Хар зат да ариулукъ бла болса суюебиз,— деди биягъы офицер,— неге керекди къан тегерге. Партизанлаы къайда болгъанларын айтсагъыз, бусагъат юйюгюзге жиберип къоярыкъбыз.— Жылы оююгюзге.

Къаялача, тынгылайдыла жашла.

— Уллу Герман кавказ халкъына хурмет этеди. Аны

большевиклени боюнсаларындан кьутултургъа сюеди. Ангыладыгъызмы?! — деп фашист кесни тыялмай кычырды. Дагъыда эс жыйды да, сабыр сёлешди:

— Билеме, бизни жашла сени жанынга бир кесек тийгендиле,— деп Юсюню чачын сылады.— Мен айтханны этсенг, ала сенден кечгинлик тилерле. Керексизге аякъ тиреп турмагъыз.

Биягъы тынгылауну басадыла жашла.

— Насыпсызла! — деди офицер.— Жашаудан ангылаулары болмагъан насыпсызла! Суймей сёлеширсиз.— Немецли керохун кьабындан чыгъарды. Чыгъарды да Юсюню аузуна тиреди. Керохну жуху кьан жугъу болду.

— Сёлешемисе? Огъесе, ёмюрден ахыргъа аузунгдан сёз чыкъмазча этейимми? — Керохну кьан жугъу быргъысындан чыкъгъан огъурсуз окъ, уу жилинча сызгъырып, Юсюню кьулакъ жаны бла озуп, кьабыргъаны букъу этдирди. Ол тауушну тышында атылгъан шкок таууш алышындырды. Арбазда сюелген фашист, тууарча ёкюрюп, ауду. Юйню ичиндеги фашистле мыллыктарын эшикге атдыла да башлары алып кьачып тебидиле... Алай аланы бирлери да сау кьутулмады.

Партизанла уа танг жарыгъыны ийнагъына баш ура, таугъа кетдиле...

Юсюп, ол сагъышладан кьутулгъанына кьууанганча, терк-терк атлай, Магомет бла Талип болгъан жерге жетди. Жашла да тюш азыкъгъа тохтадыла. Магомет хар механизаторну кьатына кезиу-кезиу барып, кьоллары тутду. Юсюп бла Талип да алай этдиле.

— Олтуругъуз кьангагъа, биз кёргенден сиз да кёрююз,— деди Мутай. Колхозну оноучулары олтурдула кьангагъа...

— Не кереклигиз барды,— деп сорду Магомет механизаторлагъа.

— Бир кереклибиз да жокъду,— деди Мутай.

— Неск жокъду кереклибиз,— деди Чачий.— Бу эртден бла урлукъну кеч келтиргендиле, ол кемчилик туюлюмюдю? Хар кюнден саугъа берип туругъа айтхан эдиле колхозну къуллукъчулары, юч кюн болады биз сабанга чыкъгъанлы, къайдады саугъа? Ол кемчилик туюлюмюдю?

— Апангдан туугъанлы юч кюн ишлегенсе да, болмачы тырманла бла жаныбыздан тойдурдунг,— деди жашладан къайсы эсе да.

— Сени бла сёлешмейме,— деди биягъы Чачий.— Мен иги ишлей эсем, намысым да жүрюсюн, хакъымы да берсинле.

— Чачий тюздю,— деди Магомет.— Терслик биздеди.— Ол заманда, Талип, жашына бла гёгерегиндеги леге кезиу-кезиу къарады, Магомет Чачийни махтагъанына къууанды.

— Биз малчы къошлада айлана кетгенбиз да, сизге кезиуюнде эс бурургъа онг болмагъанды,— деди Магомет.— Терслигибизни бойнунбузгъа алабыз. Озгъан юч кюнде сабанлада этилген ишге къарагъанбыз. Бусагъатда алчылыкъ сиздеди.— Магомет сёзю Юсюнге берди.

— Иги ишлейсиз, сау болугъуз,— деди Юсюн.— Жылны ахырына дери алчы болгъанлай турлугъугъузгъа ийнанабыз. Колхозну партия организациясы бла правлени кёчюучю къызыл байракъчыкъны сизни жыйыннга берирге оноу этгендиле. Андан сора да бююн аха саугъагъызыны да аллыкъсыз.

Юсюн къызыл байракъчыкъны элтди да Мутайны тракторуна такъды. Чачийден къалгъанла къарс урдула. Ол а, бети тюрленип, эринлерин чайнап, сюелгенлей турду. Не зат эсе да айтыргъа башлап, аузун эки-юч кере ачды. Безгеги тутхан адамча, сакъал тюбю къалтырай айтды:

— Тейри, айтдырмай къоймай эсегиз, байракъ а

бизни тракторгъа тагъылыргъа керек эди. Тюенене да, бирси кюн да биз Мутайладан эсе кѣп жерге урлукъ салгъанбыз. Сора байракъ Мутайны тракторуна тагъылыргъа нек керек эди?

— Мутай жыйынны таматасыды,— деди Юсюп.— Байракъ Мутайны кесине угъай, саулай да жыйыннга бериледи.

— Сора Мутай алгъан орден да битеу жыйынгамы берилгенди? — деди Чачий.

— Ол орден бла уа не ишинг барды? — деди механизатор жашладан къайсы эсе да.— Къой, жарата эсенг, бу къыйматсыз сѣзлеринги. Тѣрт-беш жылны ичинде бизни жыйында къайгъысы чыккыган адам болмагъанды. Сен а бу юч кюнде окъуна не къадар дауур этип бараса.

— Сен кесинги менден акъыллы сунганынги къойгъан эт,— деди Чачий ол жашха.

— Былай кѣрюннгенликге мен бек татыусуз адамма, кюнлени биринде тѣзююм тауусулур да, палахха къалырбыз. Андан эсе кесинги тый,— деди биягъы жаш Чачийге.

— Чачий, терсбоюнлукъ этиуюнго къой,— деди Магомет да.— Кесинги тап жюрют.— Бююнлю жашыны сѣлешгенине къууанып тургъан Талип да:

— Жаш, аузунгу тый. Жанынги алырма, Магомет тургъанлай сѣз айтып эшитсем,— деди.— Магометге хар заманда тынгылаучу бол.— Магомет а:

— Мутай айтханнга тынгылаучу бол,— деди Чачийге.— Ол айтханны этсенг, жангылмазса...

Тракторланы тауушлары кенг ѳзенни толтурдула...

Кыныу кьошда кьобуучу заманында уянды. Ол, терк окьуна кийинди да, арбазгъа чыкъды. Сора жапмагъа барып, жеринден олсагъатда кьобуп, тили бла жамызын жалай тургъан ийнекни къатына барды да, аны сыртын сылады. Ийнек жухун Кыныу таба узатды да, анга кесини бойнуп къашытды. Кыныу, арбазда быкъыгъа тагъылып тургъан акъ челекни алды да, ийнекни тюбюне чёкдю...

Ол кезиуде Кыныуну къатыны Нажабат, эшикге чыкъды да, тауукъ орунну эшигин ачды. Тауукъла уллу кызыл кытайны ызындан арбазгъа кьуюлдула. Нажабат а, юйден тереп къапжал табакъ бла бир партиюню чыгъарып, тауукълагъа чачды.

Жаз башыны кюн тыякълары тегерекни жылыта, тау башладан ёзеннге тигеледиле. Ол Кыныуланы арбазны да, алтын бетге алдырды. Кыныу ийнекни сюрюуге кьошхандан сора, кып-кызыл кьонгуржух бузоуну бла салпыкъулакъны аллына этип, Аманагъачны ичи бла Уллу сыртха ёрледи.

Эртденли Кыныуну жашауунда кеси да эслемеген бир зат болгъанды. Ол аны эсине тюшюрюп, Уллу сыртны башында элге къарап, сагъышылы олтурады. «Талип кызымы жашына тилейди деп къатындан тил тутханым сейирди мени,— деди Кыныу кеси кесине.— Эртденли аузуму ачып сёз айтмагъанма мен анга. Кёлюмден кьоркьуп этмеген эсе, ол да тил тутханлай тургъанды харни. Тиширыула жарлы халкъдыла. Кёп кыйынлыкъгъа тездедиле. Жюзле бла сапалгъан таулу тиширыула сабийлерни, аладан туугъанланы ёсдюре, эрлерини урушдан къайтырларын бююн да сакълайдыла, ашдарынсууларын тапханлыкъгъа бетлерине къан кирмей жашайдыла...»

Кыныу кёп сагъыш этди ол затланы юсюнден. Элде

аллай тиширыуланы сыфатларын бирем-бирем кез аллына келтирди. «Ма кёремисе, Ажамны,— деди биягы Кыныу.— Къаллай жаш болуучу эди аны эри. Тыпыры кзурурукъ, кёсю кыйып, Масхутну да ким ёлтюрген болур эди. Анга къол кётюрюрге базынган мынафыкъ дуняда не аманлыкъдан да артха турлукъ туююлду. Эринден жыйырмажыллыгында айырылган, бюгюнда, ахшы умутлары арбазны толтура, ингир сайын орамны сакълай болур Ажам. Школну къатына барып, анда ишлегенлени арасында да излей болур ол эрин. Жангыз жашы Мутайны кёзлеринде, къашларында, ышаргъанында, атлагъан атламында да излейди Ажам эрин. Тиширыу кёп кыйынлыкъ сынагъанды дуняда».

Кыныу ёрге турду да, отлагъанын тохтатып, эртденлик кюннге тынгылап тургъан атыны къатына барды, аны кишенден бошлап, башына нохта салып, аллына тюшюп, айланч жолла бла элге тигеледи.

— Э киши, не кёп къалдынг? — деди Нажабат «тилин» ача.

— Да, алай, сыртда олтуруп къалып кетдим,— деди Кыныу. Ол къатыныны кёлюн алыргъа омакъ, жумушакъ сёзле излегенча, бир кесек тынгылады.— Нек мудахса, ауругъанынг ишми барды?

— Угъай, мудах туююлме,— деди Нажабат.

— Мен бюгюн къошха кетмей болмайма. Жашлагъа азыкъ элтмей онгум жокъду. Тузубуз да жокъду къошда,— деди Кыныу.— Лейля келгинчи, хайт деп тур. Бу ыйыкъда къой къыркып башларыкъбыз да бу эки-юч кюнде малланы Суу къошулгъаннга сюрлюкбюз. Келирме юйге, хапар алырма.

— Э киши, жаз башы кюнле сууукълу, жылылы болуп, бек алдауукъ болуучулла, жылы кийин, уллу кёллюлюк этме,— деди Нажабат.— Сакъ бол кесинге, бизге къайгы этме.

Кыныу артмакъланы къанжыгъагъа къысды да, атны

башындан тутуп, орамгъа чыкъды. Нажабат эрини ызындан къабакъ эшикге дери барды. Орамгъа чыкъмады. Кыныу атха минип, орамны ёрге тебирегенде уа, ызындан къарап: «Аллах ахшы жол берсин,— деди ичинден.— Сау айлан».

Талип болгъан жерге кирмезге умут этди Кыныу. Алай, ол Магометни кабинети таба ёрлеп бара тургъанлай, Талип аллындан чыгып къалды.

— Салам алейкум,— деди Кыныу Талипге къол уза-та. Ол а Кыныуну кёзюне да бир къарады да, сора терк окъуна эс жыйып, Кыныуну къолун тутуп, саламын алды.

— Сау кел, Кыныу,— деди Талип.— Нек эсе да тёлюню юсюнден толу хапар билдирмегенсиз алыкъа.

— Тейри, билдиргенме Талип,— деди Кыныу. — Сен мында жогъенг, отчётну жашлада къоюп кетгенме. Тёлю быйыл да аман туююлду.

— Жашла нек айтмагъандыла да манга? — деди Талип.

— Аны уа билмейме.

— Не бош болгъанса?

— Да алай, бир ууакъ жумушла бла тигелегенме. Бюгюн кетерикме.

Ала бир бирден айырылдыла. Кыныу колхозну председателини кабинетине кирди. Магомет олтургъан жеринден туруп, Кыныуну аллына келип, жарыкъ саламлашды.

— Кел, сау кел Кыныу, олтур,— деп Магомет аны къатына шиитикни жууукъ салды.— Къалай турасыз, бу жаууулада къыйналамысыз?

— Сен кёргенлейди халибиз,— деди Кыныу.— Жокъду хатабыз, аллах айтса. Туз, ун элтирге керек эди къошха. Бюгюн ары таба машина айланлыкъ болмазмы?

— Бусагъатда Суу къошулгъаннга машина тебирей

турады. Алайдан ары жетдирир тузунгу, унунгу да,— деди Магомет. Сора ол телефон бла сёлешип, Талипни кесине чакъырды да:

— Терк окъуна Кыныугъа туз, ун да жазып, Суу къошулгъаннга баргъан машина тебирегинчи анга жюклерча этигиз,— деди.

Талип чыгып кетди. Кыныу да Талипни ызындан кетди.

— Сиз сейирлик адамласыз,— деди Талип, Кыныу аны кабинетине киргинчи окъуна.— Ун, туз деп председателге чабып айланмасагъыз болмаймыды. Аллай ишчикле бизни къолубуздан да келедиле.— Талип ол сёлени айта туруп Кыныуну кёзюне къарамады, столуну къюбюрчеклерин ачаргъа-жабаргъа къюрешгенлей турду. Не зат эсе да излеген сундурду кесин. Кыныугъа олтур деп да айтмады.

— Мен председателге машинаны юсюнден сагъынныргъа киргенем,— деди Кыныу.

Талип кирип тюгюча сюелген къашларын бирге тюйгенлей турду. Тузгъа бла уннга къагъыт жазды да, Кыныуну къолуна узата айтды:

— Терк бол, машинаны сакълатып турма. Бюгюн ол ары эки-юч кере къайтырыкъды.

— Не тырман этерге къалдынг, Талип. Мен санга сабий болмагъан ушайма да,— деди Кыныу Талипни столуна жууукъ келип. Кычыра, тырман эте биз да билебиз.

— Сизге алай этмей жарарыкъ тюйюлдю. Ариу айта кетгенме да бойнума минип тебирегенсиз.

— Къой-къой, аллах ючюн, башымы аурутма, болмагъан боюнну ким да несине минерикди.

— Ашыкъмагъыз, танытырма кесими.

— Эртдеден танийбыз Талип,— деди Кыныу.

— Алыкъа иги танымайсыз. Кёплени чапдырырма аллыма. Жерге къаратырма кёплени.

— Оллох-оллох, кырыш кыоярыкыма десенг а.

— Былайда эсемен кибик сюелип турма да, жолунга тебире, машинаны сакылатма. Бош кыайырыласа, мен кыайырылсам аман болур. Бар жолунга, мени ишимден чырмама.

Кыныуну бети кыызарды, агъарды. Кюле тургъан кезлери Талипге жютю кыарадыла. Кыалын эринлери ышарыргыа кюрешдиле эселе да, кыалтырагъанларын тыялмадыла. Кыныу узун аякларыны юслеринде кючден сюелип, армау болгъанлай турду.

Талип а ёрге кыопду да, топал кыолчуклары бла биягы кенчек башын ёрге тарта, эшикге чыккыды...

Бир кесекден Кыныу да кетди жолуна.

хш

Кесин не кеп хазырлады эсе да, Кезлеуню Чачийге айтыргыы бир эди. Кезлеу аккыл этгенден, элде аланы айтханларындан киши да баш тартмазгыа керек эди. Алай болгъандан арт жанында уа, не да этип, кишиликни кёргюзтюрге, онглулуккыну ачыккыларгыа. Ма олду Кезлеуню бюгюнигы сагышы.

Энди аны жашына айып табарыккы адам да жоккы элде. Чачий ишин Мутайдан аман толтурмайды.— Аты айтылып тургъан Мутайдан.

Талип да ол оюмдады. Алай, бир бирде аны башха сагышла башын тели этерге жетдиредиле. «Суугыа кетген таш кыармагъанлай болурму ишибиз»,— деп Талип, кеси-кеси бла ушаккы этген кезиуле боладыла. Базынмагъанлыккы этеди ала этген муратны толоруна. «Чачий ичгенин кыоймаса, атын махтап айталмаккы». Магометни ол сёзлеридиле Талипни тели этген.

Ингирли бери да Талипни юйде киши бла селешмей тургъаны да аны ючюндю. «Тонгуз болгъуенг сен кыл-

боюн,— деп ол жашыны кезюне къарап, кеси кесине жаншайды.— Сени амалтын мен кёрмеген не кълалды. Мени тукъумумда болмагъанды быллай адам. Ана жууукъларына ушагъанды итден туугъан. Ол сылхырланы тюз бурунларындан тюшюп кълалгъанды...»

Кезлеу аш юйден бери чыгъады. Алай Талипге сёз айтыргъа базынмай, кълан кълумачдан этилген ал ботасына эки кълун сюрте, дагъыда артха кълайтады. Чачий да эл тюбюне жайылыргъа умут этип, эшикге эки кере да жууукълашды. Тюнене атасыны айтханы эсине тюшген болур эди, дагъыда артха кълайтып жерине олтурду да, телевизорну салып, аны таба бурулду.

— Сен, кесинги тап жюрютмесенг, ичгенинги кълумасанг, юйюмден кетип кълал,— деп сюелген эди тюнене Талип Чачийни юсюне.— Атангы къланын ичерик, ичмей болмай эсенг, юйюнде олтуруп ич, эки атылгъынчы. Сени амалтын колхозну председатели манга халкъ тургъанлай кълутургъанды, ёмюрде эшитмегенлерими айтханды. Не хатады ол манга. Дагъыда сени ариуларгъа кюрешгенме. Сени хатангдан кълачадыла аягъыбызгъа жетмегенле бизден...

Талип бир кесек сабырлыкъл алды, жангыз жашына алай сёлешгенине сокълуранганмы этди, арбазгъа чыкълды да, тышындан жашына былай айтып сёлешди:

— Чачий, иги жаш кибик, челекни бери чыгъларчы. Ийнекни сауаргъа унутуп турабыз.— Жаш атасыны айтханын этди.

— Кетип кълалма Чачий,— деди Талип,— бузоуну башындан тут...

Алай, бюгюн да тутупду Талип. «Кыныу манга жууап кек этерик эди». Талипни жүрегин жарып тургълан олду. Къланынын бла жашын тонгуз терисинлей кёргюзтген да олду.

Биягълы Кезлеу, онг кълуу бла ал ботасыны этегине

жабыша, Талип бла Чачий болгъан юйге кирди да, сёз башлады:

— Жашчыкъ, нек мудахса? Бекми арыгъанса, бала?

— Бош, алай,— деп къойду Чачий анасына.

— Суу жылытханма, эки аягъынгы, башынгы да жуу да, туйюлген санларынга солуулукъ алдырчы,— деди Кезлеу жашына.— Берлакъ келчи, мен жууайым.

— Къарнынгы аурутма,— деди Талип къатынына.— Къарнынгы аурутма.

— Не хыликгяла сёлешесе, аллах ючю,— деди Кезлеу эрине.— Бир аمانынга къалып башлагъанса.— Кезлеу батырчыкъ болду.

Жап аузунгу,— деди Талип олтургъан жеринден ёрге къоба.— Тойгъанма жажымдан.

— Сен тойдургъанса бизни жаныбыздан,— деди Кезлеу.— Жашчыкъ, турчу, эки аягъынгы жуума къой.

— Сени ол кока сёзлерингдиле бююн мени башымы жерге къаратхан. Халкъны ызымдан кюлдюрген. Кесине жуума къой эки аягъын.

— Алан, э киши, сен сейирсе,— деди Кезлеу эрине жууукъ барып.— Сен кесинг бююн да жуумайса да эки аягъынгы. Мен къагъанакъ сабийге болушханлыкъгъа, не гыр-гыр этерге къалдынг.

— Не айтдынг? — деди Талип. Ол Кезлеуно къатына жууукъ келип, тубюнден ёрге къарады.— Къайтарчы сёзчюклеринги?

— Бу болмачы сёзле, тырмапла бла эрикдиргенсиз,— деди тынгылауну басып тургъан Чачий.— Ёмюрде этмегеншизин этип, энди бир бирге чабып тебирегенсиз. Юйге кирлигим иш да келмейди.

Талип, къатыныны къатындан артха кетди да, диваннга олтурду.

— Барыгъыз да акъыллыласыз, мен а — тели,— деди Талип.— Юйде нек болады дауур? Сизни хатагъыздан. Сизни акъылсызлыгыгъыздан. Ангыладыгъызмы?!

Кезлеу Чачийни аш юйге чакъырды да, эки аягъын, башын жуудуртуп, жашы бла хапарын башлады:

— Жашчыкъ, бир жаныдан атаңг тюздю. Мен аны бла жашагъанлы, бу жолдан бек жүреги сынган ишге тюбемегенди. Туугъанлы, аны аузундан чыккъанны киши жерге салмагъанды. Бюгюн а кёресе, ол Кыныу къарауашны окъуна бизге этгенин.

— Ол аман эсе, къарауаш эсе башыгъызгъа тенг этерге нек кюрешесиз? — деди Чачий. Кезлеу жашындан аллай сёзю сакъламай эди. Андан болур, тили ту- тулду.

— Сени хатангдан,— деп кычырды ол сёзлени эшит- ген Талип.— Сени хатангдан, англаймыса?!

— Кычырма,— деп сөлешди Кезлеу аш юйден.— Къой кесибизни сөлешме. Жашым, кызыны суйген сен, жаңгыз жаныңгы ыразы этебиз деп, келечи жибергенбиз. Энди, Кыныулары бизден амандыла деп да ачыуумдан айта- ма. Амандыла десем а ётюрюкмюдю? Мени бир кюйюзю- мю багъасы неси барды аны юйюнде? Сени атаңг стол артында олтурады. Элге оноу этеди, Кыныу а, къош ийис этип, кыйырда жатады.

— Сени жашыңг трактор ийис этеди, Кыныуну кы- зы уа стол артында олтурады! — деп кычырды тыш юйден биягъы Талип.

— Ол а сени хатангданды,— деди Кезлеу эрине.— Сени аягъыңга жетмегенле сабийлерин окъургъа сал- гъан заманда, болгъанны къоранчын этип, Нальчик тю- бюнде айланып къайтханса. Сен болмай, кесим кылылы къалсам, жангызымы окъургъа саллыкъ эдим. Аллах бирди, битеу мюлкюмю салсам да, жашчыкъ инженерге окъурча этерем. Сёлешип башласанг, жерни кёкге чы- гъараса, къолунгдан а жукъ келмейди. Адаммыса сен.

— Тый гаянгы,— деди Талип,— кеч туююлдю энтда да, элт да сал окъургъа, профессор эт жашыңгы!

— Къоюгъуз даурну,— деди Чачий. Къайгъы этме-
гиз мени ючюн. Сизсиз да ёлтюрмем кесими.

— Не уллу киши болгъанса,— деди Талип жашына
мыныракъ болуп.

— Жашчыкъ, атанга жууап этиучю болма. Мен да
ачыуумдан сёлешеме ансы, эр кишини аузуна чапхан
иги туююлдо,— деди Кезлеу. Ол, ёрге туруп, аш юйню
эшигин ары гам къысды да, жерине олтурду.

— Оноу этейик жашым. Биз да сени ючюн деп жа-
шайбыз дунияда. Жаныбыз саулукъда сени къууанчы-
нгы кёрейик деп, кече, кюн да тилегибиз олду.

Бирси кече Кыныулагъа баргъанланы сёзлерин эшит-
генсе. Къатларына да къоймайдыла деп келгендиле. Ты-
нгылап къояргъа жарарыкъ туююлдо. Къызны къачы-
рыргъа керекди.— Кезлеу ол сёзлени айтып, ёрге къоп-
ду да, отда чоюнну башын ачып, къарады. Чолпу бла
шорпаны булгъады да, чоюнну башын жабып, шинтигин
Чачийге жууукъ тартып олтурду.

— Ма алайды жашчыкъ,— деп Кезлеу онг къолу бла
Чачийни башын сылады.— Оноу эт. Тенглеринг бла сёл-
леш. Кёп адамгъа айтып айланма. Кесинг бек ышанган
эки-юч жашха билдирсенг боллукъду. Узакъгъа созаргъа
жарарыкъ туююлдо.

Сыртындан диваннга тюшюп, эки аягъын да шинтик-
ге салып, «Коммунизмге жол» газетни кезиулю номерин
окъуй тургъан Талип, ток ургъанча, секирип ёрге къоп-
ду. Ол кёзлерин ууду, ызы бла газетни ючюнчю бетин
тап бюклеп, эки кёзюн «Бёрю сыфатлы адамла» деген
фельетондан айырмагъанлай, биягъы диваннга олтурду
да, фельетонну жаппа-жангыдан окъуп башлады:

«Ол ингирде аллай зулмулукъгъа тюберикме деп За-
хираны жети жукълап тюшюнде да жокъ эди. Къууанч-
лы сагъышлары жаш къызгъа къушкъанат бере, кюн-
дюзча жарыкъ орамны бара эди. Захира биринчи чет-
вертде этген ишини кёрюмдюсюне къууана эди. Бююн

устазланы жыйылыуунда директор Захираны махтап сөлешкенди. «Захира Алимовна школда биринчи жыл ишлей эсе да, сабийлеге терен билим берирге, аланы ариу кылыккыгъа юйретирге кьолундан келлигин кьоргозткенди. Ол окъутхан класслада биринчи четвертде математикадан аман белги алгъан сабий болмагъанды»,— деген эди школну директору.

Захира уллу орамдан кеслерини юйлери таба баргъан жолгъа бурулгъанлай, бир уллу къарелди аны таба ашыгъышлы атлады. Захираны жюреги чанчды. Кычырыргъа аузун ачханлыккыгъа, тауушу чыкъмады.

Ол къарелди къуш тауукъпу алгъанлай, кызны кьютюрюп, бир кьолу бла аузундан къаты кысып, жолдан бир жанына секирди. Ол кызны хуна артында тургъан женгил машинаны ичине сукъду да: «Хайдагъыз, турмагъыз»,— деп шыбырдан сөлешди.

Акъсыл машина, элни ара орамы бла думи болуп, энишге айланды...

Ариу айтадыла машинадагъыла кызгъа. Къор-садагъа боладыла. Дунияда андан насыпны адам болмазлыккыгъын ангылатадыла. Алай, кыз бир зат да энитмейди, эшитирге да суймейди. Жилийды, таралады.

— Жилияма кьоюгъуз,— деди машинаны ал жанында олтургъан жаш,— эрге баргъан кыз жияргъа керекди. Ол адетди.

«Чичханнга ёлюм, киштикге оюн» дегенлей эди Захираны хали. Ол жияй эди, бозадан эсирген кишиле уа безирей эдиле, кюле эдиле...

Ол бьрю сыфатлы адамланы закон тийишли жерлерине жетдиргенди».

Фельетон ол сьзле бла бошала эди.

Талип, ёрге кьоплу да, аш юйню эшигин ачып, къатыны бла жашы болгъан жерге кирди. Ол экиси ушакъларын тохтатдыла да, не айтырыкъ болур дегенча, ауузларын ачып, Талипни кьезюне къарадыла.

Талип, юй тубюнде ары-бери айлана кетди да:

— Къатын, бери келчи,— деп кеси тыш юйге чыкъды.— Къатын, башыбызны отха сугъа турабыз. Отха, ангылаймыса?

— Не болгъанды?! — деп Кезлеуню жаны кетип сорду эринден.

— Палахха къала эдик, андан озсакъ.

— Нек айтмайса, не палах болгъанын? — деп Кезлеу Талипни башындан энишге къарап сорду.

— Ол къыз урлау дегенни эсинге да келтirme. Ангыладынгмы, эсинге да тюшюрме. Бу сыхыргъа да айтып, ангылатхан эт. Ариулукъ бла этерге кюрешейик ол ишибизни.

— Адамдан жукъ затмы эшитгенсе? Нек сокъурандынг?

— Къыз урлагъанлары ючюн Къашхатауда төрт-беш адамгъа сюд этилгенди. Ангыладынгмы?

— Кет-кет, аллах ючюн. Ким эсе да сени серлендирген этгенди. Ёреаякъ Кынууну къызын жашынга къачыргъанлыкъгъа, сени дуниядан къурутмагъыелле. Хыликгя хапар.

— Хыликгя хапар туююдю ол. Болгъан ишди,— деди Талип.— Аллахха, адамгъа да ийнанмагъан гажисе сен, бери къарачы.— Талип Кезлеуге газетни кёргюзтдю.

— Кет-кет ары, хоу сени казгетингди дейди къайгъым. Мында жазылгъанланы барысы да тюзмю сунаса,— деп Кезлеу газетни угу-жугулай, башын-тубюне айландырып къараргъа кюрешди.

— Айыу кюзгюге къарагъанлай этдинг,— деди Талип къатыныны къолундан газетни ала.— Айт, жашха ангылат, башымы отха сукъмагъыз. Бу оюн иш болмагъанын билгенме.— Кезлеу не зат эсе да айтыргъа тебиреди. Ол заманда Талип:

— Болду, сёз къошма. Манга алыкъа жашаргъа-ашаргъа да керекди,— деди.

Кюн, тау артына жууукълашханда, багъыр бет алды. Бийик тѣппеле, алтын суу ичирилгенча, жылтырадыла. Ала бирде тейри кылычны тюрсюнюне ушадыла.

Къызыулукъ сынтылгъа айланганлай, жол жанларында «бошбел» хансла тирилдиле. Суусап болгъан бахчаны сугъаргъанча, жан кирди алагъа.

Кѣп турмай, сюрюу да ѳзеннге тигеледи. Ийнекле, элли кыйырына киргенлей окъуна, ѳкюрюп, бузоуларын жокълап башладыла. Орам сют, кырдык ийисден толду. Анда-мында юйлерини къатына чыгъып, малларыны алларына къарагъан тиширыула, юслеринде майкаларындан бла чубур кѣнчекчиклеринден сора жукълары болмагъан жарыкъ кѣллю жашчыкъла, жаланаякъ кызычыкъла кѣрюндюле. Ала къолларында чычкынланы ары-бери ойнатып, ийнеклерин юйлерине тыйдыла. Кимникиле эселе да, кезнуонде орунга жыйылмагъан эки-юч бузоу, «эсиргенлерин» кѣргюзте, ойнакълап, алларыны алларына чабып, эмип башладыла.

Ажам да чыкъды сюрююню аллына. Ол ийнеклери арбазгъа къайтхандан сора да турду алайда иги кесек сюелип. Ийнеклени желинлери сютден толуча, къууанчдан толуду аны жюреги. Жашыны саулугъуна, кишилигине, дунияны тынчлыгъына къууанады ана жюреги. Жангызыны юйдегили боллугъун эшитгенли уа бютюн да къууанч сагъатлыды Ажам. Бусагъатда да къушкъанат битип аны ючюн сюеледи ол.

Эртдеден жарата эди Ажам Кыныуну кызын. Алай, аны юсюнден жашына, жууугъуна, тенгине бир заманда да сагъынмагъанды. «Атасыз ѳсгенди жашым. Къара ишчиди. Биз жукъ сагъынып, Кынуулары унамасала, жангызымы къанатлары сынарла, ѳксюзлюкню жангъдан сынар»,— деп сагъышланыучу эди Ажам.

Андан тургъанды жүрегинде болгъанны тышына чыгъармай. «Жашым, кюнню узунуна юйде жангызлай атылып турмайым. Келтир манга бир сёз нёгер»,— деп айтыргъа кёп кере кезлегенди. Болса да, айталмагъанды ол сёзлени. Базынмагъанлыкъдан угъай, уялгъандан. Къатынны-къызны юсюнден ала бир заманда да ушакъ этмегендиле. Ол затны юйде башха адам да сагъынмагъанды.

Мен тюнене школдан келе, Ажамгъа къайтып, Мутай Лейляны суйгенин, ол да Мутайдан башханы жаратмагъанын айтханымда, Ажам олтургъан шинтигинден ёрге туруп, юй тубюнде ары бла бери барып, олтурургъа дагъыда жер излегенинде, айтхан сёзюме сокъурандым. «Ойнагъан этеме, бош айтама»,— деп жапсарлыгъым келди. Алай, ол менден алгъа болду:

— Жашым, Нажмудин, кёлюнг бламы айтаса?

— Алай болурун суймеймисе? — дедим Ажамгъа.

— Балам, къайда аллай насып. Кюсемезле ала бизни. Бек ыразы боллугъем бир жерге байланса. Мен да къарт болгъанма. Энди алгъынча къарыуум жокъду. Жашчыкыны кереклисине алгъынча иги къараялмайма. Ётюрюкден не хайыр, юйдегили болса бек ыразы боллугъем...

Мени Ажамгъа киши да этмеген эди келечи. Мутай бла да кенгешмей, бу хапарны Ажамгъа айтып жибергениме сокъурандым. Эссизликми этдим деп, кеси кесиме урушдум. Ажам хапарны терениракъ билирге суйюп, бир-бир ызындан соруула берип турду:

— Сизден сора элде ол хапарны адам билемиди?

— Билмейди киши да. Алыкъа иш барыугъа-алыугъа да жетген болмаз дейме. Алай экиси да бир бирлерин жаратханларына сёз жокъду. Къалса бизден къаллыкъды ансы...

— Жашым, сёлеш Мутай бла. Бу ишге ананг бек ыразыды де. Уялчакъды. Уялмасын, уллу иште айып

жокъду.— Ажам юзмелтин, урчугъун къолуна алды. Дагъыда аланы мор кишмир жыйрыгыны этегине салып, энди уа не айтырыкъса дегенча, кёзюме къарап тынгылады. Мен жукъ айтмадым. Саламлашып, кетерге тебиредим.

— Тохта, кетме, балам,— деди ол.— Ишден келесе, ач болурса, бусагъат.— Ажам аш юйге кирди.

— Угъай, ач туююлма, къыйналма.

— Бир да къуруй эсе да айран иче бар,— деп Масхутну заманындан тургъан къара гоппанны айрандан толтуруп, къолума узатды. Айранны экиден бирин ичип, гоппанны эрнин къол аязым бла сылап, стол юсюне салдым. Сора Ажам бла саламлашып, тышына чыкъдым.

— Мен айтханны унутуп къойма Нажмудин,— деп къычырды Ажам ызымдан.— Мени ыразы этерик эсенг, жашчыкъгъа бой салдыр...

Бюгюн Ажамны бетине къызыл нюр берген ма ол ханарладыла. Киеу нёгерни аллын сакълагъан сунады кесин.

Ажам, сюрюу аланы юйлерини къатындан узайгъандан сора да, сюелгенлей турду. Орамны ары-бери озгъанла бла саламлашханда да билдиреди жарыкъ кёллюлюгюн. Ышармай сёлешмейди ол киши бла да...

Ажам, олтургъан жеринден ёрге къопхан адамча, энишгерек ийилип, этеклерин къакъды да арбаз таба акъырын атлады. Ол башын гёзенекни тешигинден ары сугъуп, бузоууну мангылайын жалай тургъан къонгурну артха кыстап, нохтасын башына салып, жапманы туюбюне элтип такъды.

Олсагъатда юйге Мутай да кирди. Ол Ажамны къатына барып:

— Не кюрешесе, анам? — деди.

— Да кюрешгеним жокъду.— Ажам, эртдеден кёрмей тургъанча, жашыны кёзюне къарап тансыкълады.

Юйге кирип кьолун-бетин жууду да, кьолуна челек алып, тышына чыкьды. Ол бузоу орунну эшигин ачып, бузоуну тышына бошлады да босагьадан чыкьгьан жерде тургьан алаша шинтикчикни элтип, ийнекни тюбюне олтурду.

— Жигит жашма деп махтанганлыкьгьа уа, кьарт кишичик кибик, шинтикге олтурмай ийнекни сауалмай кьереме,— деп Ажам лакьырда эте, ийнек тамышхандан сора бузоуну бойнундан тутуп артха тартды.

— Алай хомух а сунма, анам,— деп Мутай шинтикни бир жанына салып, ийнекни саууп башлады. Ажам кюлдю...

Ажам сёзню неден башларгьа билмей турду. «Атасы болса, бу оноу манга жетмез эди,— деди ана кеси кесине.— Жарлы кюнюне, жашыны кьатын алгьанын кьёрсе, башы таулагьа тенг болур эди. Жыл саны тамам жашы бла тенглей думп болгьан жарлы сен...»

«Нажмудин айтхан кертиди,— деди Ажам кеси кесине.— Кертиди. Алай бу «кьатын алама»,— деп манга уялмай кьалай айтырыкьды. Кет-кет, не бек махтасакь да бусагьатда тёлюде намыс жокьду. Алгьын заманда, атагьа-анагьа кьатын алыгьыз деп сюелгенни кьой да, кьатын алгьандан сора да бугьуп, айла бла айлануучу эдиле. Қим биледи, ол заманда адамла кьарангылыкьдан эте болур эдиле. Алай, не билимли болсанг да, намыс а игиди. Намыс болмагьан жерде, насып болмайды».

— Анам, бир хапар айтайымы санга.

— Жашым, билеме не айтырыгьынгы. Тюнене Нажмудин мында эди.

— Сора уа?

— Да жашым, мен ол айтханнга ыразыма. Кьарт болгьанма, жаным саулай, кьууанчынгы кьёрюрге сюеме. Юйде кесинг атылып кьалсанг, кьабырым эки жарыллыкьды.

Мутай терледи. Къулакълары анасыны сёзлерин жарты-къурту эшите, баштёбен болгъанлай турду. Сора арлакъгъа атлап, газетлени къолуна алып, ала бла жубаныргъа кюрешди.

— Уллу иште айып жокъду,— деп къайтарды Ажам.— Экибиз да кенгешейик, бирге оноу этейик. Оноу этерге атангы жокъ къарындашлары, анангы жокъ къарындашлары. Бизде насып болса, аланы бирлери сау болур эди. Ичине оюлдукъ Герман жутду барын да.

— Анам, не оноуну хапарын айтаса? — деди Мутай.

— Менден жашырып этеригинг жокъду. Барын да билеме балам, айт хапарынгы, тынгылайым.— Ажам жаулугъун диван къулакъгъа атды. Чындайларын да тешип, бир жанына салды да, багъыр тазчыкъны бла къумгъанны кесине жууукъ тартып, абдез ала, жашына къулакъ салды.

— Нек тынгылайса, жашчыкъ? Айт, уялма.

— Анам, санга да сормай этгенме ишни,— деди Мутай.— Партиягъа кирирге заявление бергенме. Тамбла коммунистлени жыйылыуларында мени партиягъа аллыкъдыла. Ыразымыса ол ишиме? — Ажам, жумушун тохтатып, жашыны кёзюне къарады. Мутай, энишге ийилип, къумгъанны алып, анасыны къолларын-аякъларын жуудурду да, жан жаулукъну алып, Ажамны аякъларын сюртдю.

— Атанг да партия эди жашым,— деди Ажам.— Бек намысы жюриуген партия эди кеси да. Ол къатышмай жыйылыу окъуна этмеучю эдиле. Алай, сен жюриуталырмайса ол ишни? Стол артында олтургъанынг затынг жокъ. Жанынг ыразылай. Халкъгъа оноу этген адамланы арасында, айыплы болмазгъа кюреш. Жашым, халкъны ахшы адамлары болалла партия. Къырал санга намыс эте эсе, сен да ангыла...

— Коммунистлени барысы да — мен таныгъан адамла...

Мутай ёрге кьопханда, олтургъанланы барысы да аны кёзюне къарадыла. Жаш да турду жукъ айтмай, тынгылагъанлай. Бир кесекден а, акъылын башына жы-яргъа кюрешди. Юсюп коммунистлеге къарап: — Мутайгъа сорлугъу болгъан бармыды? — деди.

Аз заманга юйню ичин шошлукъ алды.

— Да не сорлукъса, Мутайны барыбыз да бек иги таныйбыз, кьолубузда ёсген сабийди,— деп сёлешди, эшикден кирген жерде мюйюште олтургъан Кыныу.— Кесинг айт да кьой, не айтырыкъ эсенг да.

— Уставха бузукълукъ этип жарамаз, жашау жолун айтсын коммунистлеге,— деди Шохайып.

Мутай Юсюпню кёзюне къарады. Партком а столдан бир кьагъытны кьолуна алды да, башын ёрге кётюрюп коммунистлеге къарап:

— Ыразы эсегиз, Мутайны юсюнден мен айтайым,— деди.— Сабанчыланы Мутай 1942 жылда туугъанды. Онунчу классны 1959 жылда бошагъанды. Андан бери колхозда ишлейди. Комсомол комитетни члениди. Атасы Масхут Уллу Ата журт урушну кезиуонде Сталинградны душмандан кьорулай жан бергенди...

Коммунистле, кезиу-кезиу туруп, аны юсюнден айтадыла. Ол а бир зат да эшитмейди. Мутай бюгюннге дери атасыны юйге къайтырыгъына ийнана эди. Андан умутну юзмей сакълай эди. «Энди уа болмады ишибиз. Юсюп атамы къайда, къачан ёлгенин да билип турады. Алай нек жашыргъандыла бюгюннге дери аны бизден. Иги этгендиле жашыргъанларын. Бюгюн айтмасала да иги боллукъ эди. Ахшы умутларыбыз бла жашап турлукъ эдик. Бу ишни анама билдиргенден аллах сакъласын. Ол атамы кийимлерин хар кюнден тышына жайып, дагъыда тап бюклеп, кюбюрге жыйгъанлай жашайды. Ол атам аланы энтда да кийип аллында сюеллик сунады. Кюбюр бла жылла бир болуп саргъалтхан акъ келеклени жагъаларын, женглерин кьолу бла сылай,

алада атамы жылыуун излейди. Манга эслетмезге кюрешип, ол кийимлени жыгъына басып, бешик жыр айтханча, кеси «жырлагъанына» кеси «эжиу» эте, кёп кюнлени ашыргъанды. Мен аллай кезиуюнде анамы тобукларына къапланып:

— Нек жилийса анам? — деп сорсам:

— Жилиямайма жашым, жырлагъан этеме,— деп жапсары эди мени.

— Бу уа неди? — деп бармагъым бла минчакълача тёнгереп бурун жанларына тюшген жилимукъланы кёрюптсем а:

— Бош-бош, балам, атам-анам эсиме тюшдюле,— дер эди.— Бар, ойна. Мени бла тенг болуп юйде олтуруп турма. Тишируланы къатларында кёп турсанг, къызбай болуп къаллыкъса. Сора артда «Къызбай» деп хар ким санга кюлюп айланлыкъдыла.

Мен эшикге чыгъып кетип, эшикни жеписинден къарап, тынгылаучу эдим анама. Ол а биягъы быстырланы кёкюрегине, жыгъына къаты къысып, таушун чыгъарып жилир эди. Уллу болгъанлы, ангылагъанма, жилигъандан сора адамны жүреги бир кесек басылады.

«Эринги бош сакълайса. Аны Сталинград тийресинде душман огъу эртде жойгъанды. Къабырын да табарыкъ туююлсе. Кёл этип, жашаргъа кюреш»,— деселе бирле анама, кёзлери бююн да мутхуз кёрюрле аны, суу къылышча гуппур болур да къалыр насыпсыз.

Ким билдиреди аны анга...»

Коммунистле бирча къол кётюрюп, Мутайны партиягъа алдыла. Мутай аланы сёлешгенлерин эшитмеди, къол кётюргенлерин да кёрмеди. Бир заманда Кыныу ёрге къобуп, Мутайны къатына келип:

— Огъурлу кюнде, жашым,— деди.— Бююнча эсим-деди атанг партиягъа кирген кюнде да, ма былай келип, къолун тутханым. Тенгле болуучу эдик. Энди аны орнуна да сен жаша.

Мутай, Кыныу келип, юсюне алай сюелгенде, жунчуп, ёрге окбуна кьобалмады. Олтургъанлай турду. Кыныу аны имбашына кьатылып:

— Хайт де! — дегенде, Мутай эс жыйып, секирип ёрге кьопду. Алай Кыныугъа: «Айып этме», — демеди.

Магомет, Юсюп, Шохайып да тутдула Мутайны кьолун. Ала жашха кеслерини алгыш сёзлерин айтдыла...

«Атангы да алгышлагъан эдим. Тенгле болуучу эдик. Хайт де...» Кыныуну ол сёзлери Мутайны башындан кетмегенлей турдула. Жолда бара туруп да, юйге жетип тёшекке киргенде да, кьулагъына эшитилгенлей турдула.

«Кыныу атамы тенги болгъаныны юсюнден анам бир заманда да манга сёз айтмагъанды, — деди Мутай кеси кесине. — Айтдырмай кьоймай эсенг, Кыныу нек жокъларыкъ туююл эди мени?!»

— Бери кел, аш ашамай нек жатдынг? — деп кьычырды Ажам аш юйден. — Келчи бери, бир хапар да айт. Партия билетинги да кёргозт.

— Ач туююлме анам, кьыйналма. Солуюкъ.

Ажам мияла табакъгъа эки хычин салып, бир кьолунда да аякъ бла айраны, жашыны кьатына келип, табакъны, айранны да шинтик юсюне салып, аны Мутайгъа жууукъ тарта, кеси тёшек кьыйырына олтурду. — Къалай болдунг, айтмайса хапар?

— Иги болду хар зат да анам. Партиягъа алдыла Сен айтханлай, энди жюрюталгъан этсек.

— Охо-охо, алай а болсун.

Ажам, хычинни кьолу бла жыртып, жашыны кьолуна туттурду. Ол а ёрге кётюрюлюп, ундурукъда олтургъанлай ашады.

— Айран да ич, жашчыкъ. Ол букъу басып тургъан ёпкелеринги бир кьандыр...

Ажам табакъны алып кетгенден сора, Мутай, сыртындан тюшюп, эки кьолун да желкесине салып, атасы-

ны кьолан кюйюзню юсюнде тагьылгъан суратына кьарагъанлай турду. Ёмюрюнде ауазын эшитмеген атасы бла ушакъ этерге термилди. Бюгюн атасыны тенглери кесине берген намысны юсюнден хапар айтыргъы келди.

Сурат а турду, кёз кьакъмай, тынгылагъанлай. Бир халын тюрлендирмеди сурат. Бир кесекден юйню, суратны да кьара тютюн басды. Масхут ёмюрлюк ташланы, арну чакъгъан кырдыкны да кюйдюрген уруш отундан кючден чыгъып келгенча кёрюндю жашха. Масхутну сыфаты адам танымазча эди. Аны эки кёзю бла акъ тишлери ушатадыла адамгъа. Бети уа кьара кьашларындан да кьара болгъанды. Теренден солуй, тили бла кьургъакъсыгъан эринлерин жалай, кьара кючю ёлюмге бой салмай атлайды. Юсю зыккыл. Башында бёркю жокъ.

Бир дуппурчукъну юсюне кючден чыгъып, эки аягъыны юсюне сюелирге кюрешип, тегерегине кьарады. Ол негерлерин жокълады. Кёрмеди киши. Жер а кюеди тютюн этип. Будаё сабаннга ёртен тюшгенча. Кьара кесеу болдула жашил талала. Темирден ишленген машинала да жанадыла, нарат агъашча.

Масхут, аякъ юсюне туралмай, тентиреп башлады. Лумазгъа, ёлюмге бой салмазгъа кюрешди ол. Мутай, кычырыкъ этерге аздан кьалып, эки кьолу бла бетин жапды. Жаш атасыны ёлген сагъатын кёрюрге базырмады. Ахшы муратларыны юзюлюрлерин суймеди.

Жаш турду бетин жапханлай. Ол бетин ачса, биягъы жаханымни кёрлюк сунду. Аны ючюн ачмады Мутай кёзлерин.

Сурат а тура эди андан эки кёзюн алмай. Жаш жюреки инжилгенинде кесини бир уллу терслигин англагъанча, аны жапсарыгъа сёз излегенча. Алай, кымылдамадыла ышара тургъан эринле. Кьолун узатып, жашыны башын сылап: «Кёлсюзлюк этме, сен эр кишисе»,— демеди. Турду кьабыргъада сын болгъанлай.

Жаш суратха, чыракъ жарыгына да къараргъа суй-меди. Башын жуургъан тюбюне сукъду да, аугъа тюшген чабакъча, тынгысыз богъанлай турду кёзюне жукъу кирмей.

xv

Мутай Лейлягъа тюбегенинде ингир къарангысын ай жарытханча болду. Мутай артха туракълай, дагъы-да акъыртын атлай, арлакъгъа барып тохтады. Лейля, ариу сюрмеленнген къангачыкъладан сабий садны ар-базына ишленнген буруудан бери чыкъмай, сюелди. Мутай артха къайтды да, Лейлягъа жууугъуракъ келип, онг къолу бла буруугъа тыянды. Жау жугъу кёлегини жагъасын тюзетирге кюрешип, сёзню неден башларгъа билмей, кесин булжутду. Лейля да къарамады Мутайны кёзюне. Ёмюрде кёрмеген адамы аллын тыйгъанча, жунчуду. Бети мыдыхха тутханча, кызды.

— Нальчикде не кёп кълалдынг? — деди Мутай. Сёз башлагъанына къууанып, башын ёрге кётюрдю ол.

— Да эки ыйыкъчыкъ тургъанма да...

— Мен сени кёрмегенли, эки айдан да озгъанды.

Лейля жукъ айтмады.

— Боламыды аллай бир? — деди Мутай.

— Папам ёлмесин, билмейме. Мен сени кёрмегенли уа, алай кёп болмайды. Ма озгъан базар кюн юйге келгенем да, сени правлен таба озуп баргъанынгы эс-легенем.

— Нек сёлешмегенсиз да?

— Узакъ эди арабыз.

— Ингиригиз ахшы болсун! Не тапчыкъ сюелесиз,— деди юйю таба озуп баргъан Шамшият.

«Аман къаргъа кирик кълайдан чыкъды бу»,— деди Мутай кеси кесине.

— Не узакъда болсанг да, сени ызынгдан кычырмай кьоймаз эдим,— деди Мутай Шамшият аланы кьатларындан узайгъандан сора.

— Кычырырса сен а. Бусагъатда кьатым бла озуп бара тургъанлай окъуна кюдден тохтагъанса.

— Ишинг болуп чырмарма деп, кьоркьгъан эдим.

— Мен ишни бошاپ баргъанымы кьрмейми элинг.— деп кюдю Лейля.— Билемисе, тюнене кече мени папам сени кьалай махтагъанын.

«Сабыр жаш, акъыллы жаш. Бюгече кесин да партиягъа алгъанбыз». Алгъышлайма, партиягъа киргенинг бла.

Сау бол Лейля. Кыныу да сау болсун,— деди Мутай.— Кызын тилегеними билип, махтай болур эди.

— Алай бир кьууан,— деп Лейля буруучукъну эшикчигин хыны этип, терк-терк атлап юлерине кетип тебиди. Мутай а, не айтыргъа билмей, тили тутулуп, кьолларын ууа ары-бери тепчий иги кесек сюелди да:

— Оллахий, ойнап айтханма,— деп Лейляны ызындан чапды.— Оллахий ойнайма деп... Тохта алай, ётюрюк... айт... ханма. Сабыр бол, тилейме.

— Мен энди сени бла сёлеширик тьююлме,— деди Лейля. Мутай таба да бурулмай.— Папам сени ючюн ёлгенми сунаса?

— Ойнап айтханма. Мен телиме, сёлеше билмеучюме. Туугъанлы да алайма. Алай айтханым ючюн, сен а билмеймисе...

— «Къыныу кызын тилегеними билип, махтай болур».— Къачан тилегенсе?..

— Ойнагъан этгенме, кеч, Лейля!

— Ойнап да айтма алай.

Лейля бла Мутай бир бир кёзлерине къарап турдула. Лейля кюдю. Мутайгъа жан кирди. Ол да кюдю.

— Турмайыкъ былайда сюелип, кечбиз,— деди Лейля.

— Ашырайым Лейля? — Юйююзге дери...

Кел-кел, кьоркъма.— Мутай Лейляны билегинне тийди. Лейля аны ючюн Мутайгъа сѣз айтмады эсе да, бир жаныракъ кетип, жолну ёрге айланды. Мутай да аны бла бирге.

Алгъа сѣз башларгъа Лейля къыз намысына уяла, Мутай да не айтыргъа билмей атлайдыла. Мутай излейди кѣп ариу, Лейлягъа хычыуун тиерик сѣзлени. Тюшмейди бир зат да эсине.

— Мутай, кѣп турмай, къарындашчыкъларым аскерден келликдиле,— деди Лейла, башын ёрге кѣтюрмей.

— Хоу бир да! — Мутайгъа жан кирди.— Бошاپмы келелле?

— Хау. Атам бек уллу къурманлыкъ этерге айтып турады.

— Чакъырсагъыз бек ыразы болуп келирме,— деди Мутай.— Жамалчыкъны бла Кямалчыкъны къууанчларында уа аякъ бюгерге да угъай демем, оллахий. Кеслерини да къайсылары таматады?

— Жамал деучюдю анам. Морякчыкълалла экиси да. Бир жерде тургъандыла.

— Онунчуну бошагъанмелле Лейля?

— Унутханмы этгенсе, он классны тауусхандан сора, школну къурулушунда ишлеп тургъан эдиле да. «Эгиз къарындашла», деп аланы махтап газетге ургъанларын асыры унутаса.

— Керти айтаса. Тюздю. Эсимден кетген эди мени уа.

— Мен юйге жетдим, сау бол ашыргъанынг ючюн,— деди Лейля Мутайгъа.

— Тынч кечели бол, Лейля.— Къыз арбазгъа кирди. Мутай а узакъдан къарап турду анга.

Лейля эшикни ачып юйге киргенден сора да турду Мутай алайда. «Тынч кечели бол, Лейля. Эшитемисе?» — Мутай кеси кесине шыбырдай, артха бурулду.

Бир табакъны да къолтугъуна кыысып, обур учуп келип тюшгенча, бнягъы Шамшият шырт деп Мутайны аллына тюбеп къалды.

— Э жаш, Мутаймыса аллахынг ючюн? — деп сорду ол.

— Менме, Шамшият.

— Не айланаса, замансыз заманда? Ол — жарлы ананг шайтанлы бола болур да. Кел, юйге жууукъ бол, Сыйлайыкъ. Сюйсенг а берирге кыыз да табарыкъбыз. Юйлеринде намыслары бла тургъан, тукъумдан-жукъдан чыкъгъан кыызла. Ырысхылары да болгъан кыызла.

— Сау бол, Шамшият, сау бол.— Мутай Шамшиятдан узайып кетди.

«Тохта, танг бир атсын, сени Лейлянга исси къапдырма. Сен баштёбенни уа, тохта бир»,— деди Шамшият.

Шамшият къара шинли, узун субай тиширыуду. Эрши адамды дерик тюйюлдю киши да. Белниден ёргеси, энишгеси да къол бла ишленгенчады. Аузу сары алтын. Ышармай сёлешмез адам бла. Жыл саны эки жыйырма бла оннга жууукълашханлыкъгъа, бетинде жыйырылгъан жери жокъ. Чачын боягъанмы этеди, огъесе, кесими алайды — киши билмейди, къарылгъач къанатыча, къап-къара, жылтырагъанлай турур.

Кечеден тангнга жер этегине жетип къайтхан тиширыуду деп хапар жюриюдю Шамшиятны юсюнден. Бек сюйген жерлери: Тбилиси, Баку, Москва, Рига... Гюняхы кесини болсун, Шамшият сыйлы хапчукну къолгъа этер ючюн кеси намысын да кыызгъанмаучуду дейдиле эллилери. Аны эри, колхозда шофёр болуп ишлеген Ахмат да, биледи дейдиле. Алай, ол къатыны юсюне къуйгъан ырысхыгъа кёзю къарап, киштик кёзюн кыысып ашагъанлай этип къояды.

Эки жетген кызы Шамшиятны. Таматасы Зайнаф, элде тюкенчиди, кичиси Асият а, бир жерде да ишле-

мейди. Он бармагъы, аузу да алтындан толгъан бир. Бир кюн кийгенин экинчи кюн юсюне киймеген. Кючбюсюреу, элде кесинден ариу, бай къыз жокъ суннган. Былай тышындан къарагъан, тейри, ашагъаны ичине татыгъан адамды дерча аллай къызды Асият. Анасыча, субай санлы туююлдю ол. Анасы аны бутларына жарарча башлы чурукъла тапмагъандан сора ёлчеуюн алып, тикдирген этгенди деп хапар айтхан эди тамата эгечи Зайнаф.

— Папам сау айлансын, жашла базыкъбутлагъа термилип, танглары аман бла атады дейдиле,— деп Асият тамата эгечине аз махтанмагъанды. Ол сёзлени тенг кызы Лейлягъа да кёп айтханды.

Зайнаф Асиятны алай айтханын эшитген заманда уа тынгылап къоючуладан туююлдю:

— Э кыз, орамда кёп айланычу болма ансы халкъны жашына ауруу саллыкъса,— дер ол.

— Аурууум къарынларына. Алагъа хаппа-хазыр этип турама кесими, онг жанларын буруп бир келсинле бери. Элде жашланы бирине да бармазем, папам ёлмесин.

— Къой, этме алай, Асият,— дер Зайнаф.— Ала да адамла, жанларын кыйнама.

— Бир да, эки да айтма Зайнаф,— деп Асият эгечини серлендиргенин ангыламай даулашыр...

Шамшият, бюгече кёп турду жукъламай. Эртденликде Ажамгъа айтырыкъ сёзлерин бирге жыйышдырып, не бла башлап, не бла бошарыгъын да башына алды.

Кече этген сагъышларын жетдирген да этди Ажамгъа.

— Юйдемисе, Ажам?!— деп кычыргъан эди Шамшият къабакъ эшикден ары кирмей.

— Юйдеме, кимсе?— деп сёлешди Ажам, Шамшиятны ауазындан танымай.

— Менме, э кыыз. Шамшиятма.— Ол кѡабакъ эшикни ачып, башын арбазгѡа кѡаратды.

— Ий жарлы, Шамшият, не узакъда тохтагъанса? Кел-кел, жууукъ бол. Кѡайдан чыкъдынг, аурунг?

— Да былай, тюкеннге тигелегенем да, эртдеден бери да кѡрмегеннге, бир хапар ала кетейим деп бу рулгъанма.

— Кел-кел, э кыыз, былайгѡа олтур, нечик иги этдинг аллахчю. Аллах ыразы болсун жанынга. Кѡрюрге суйюп окъуна тура эдим жангызым ѳлмесин.

— Аллах бирди, мен да таңсыкъдан кѡайтханма. Кѡалай тураса, саулугъунг игимиди?

— Турама, аякъ юсюме кибикме бусагъатда.— Ажам отха-суугѡа кѡармашды.

— Э кыыз, энди кесинг шапалыкъ этип айланмай, келин алсанг да боллукъ эди. Алай, бир кызыны тилеген хапарыгъызыны эшитгенме да, тюз жюрегим жарылып окъуна турады. Бизни аталарыбыз, аналарыбыз алгъындан бир-бир бла иги бола келгендиле да аманлыкъ кѡрюрюгюзню суймейме, сен ѳлмегин.

— Аллах суйсюн, Шамшият жарлы.

— Жарлы да экибизни душманыбыз болсун Ажам, жашынга кыыз сайлай а билмегенсе. Чырайына эл сукъланнган жангызынга кимни тилейсе? Хаулени. Ма бу сен кѡрген кѡзлерим кѡармалсынла тюнене ахшам кѡарангысында ариу экисини да бир бирге гам болуп тургъанларын кѡрмедиди эселе. Кыыз сайлай билмейсиз сиз!

— Кимни хапарын айтаса, э кыыз?

— Ма сени келинлигинги. Ажам, хариц, кыыз сайлай билмегенсе жашынга.

— Алыкѡа кыыз, кѡатын да сайламагъанбыз Шамшият. Алай, сен а не кызыны юсюнден айтханынгы билмейме.

— Кыныу кызы Лейляны юсюнден айтама. Бу

озгъан кече, ол сабийчккле тургъан юйню къатында, орамны озгъанланы да сан этмей, Лейля бла Мутай бир бирге гам болуп тургъанларын кѳргенме. Аллах бирди, Мутай туююл эсе да билмейме. Алай, анга уа ушатханем. Охо, ол окъуна болсун. Юйюнге келгинчи алай этдире тургъан, келгенден сора уа, къалай боллукъду? Сагъыш этчи бир.

Ажам мугур болду, башын энишге тутуп, терен ахтынды. «Аман бла айланнгын танг атмай. Аман танг атсын, башынга, мени жюрегими былай чанчдырма-санг. Алай айтханым ючюн, Шамшият мени скойюп келгенди бу хапарны айтыргъа». — Ажам ол сагъышла-ны этди.

— Азмылла элде иги къызла, — деп Шамшият тюне-не ингирде Мутайгъа айтхан хапарын къайтарды. — Бийче къызлача, юлеринде намыслары бла тургъанла, ырысхыдан юлери толу. Аллах бирди, мени къызлары-мы къуру алтынлары окъуна болур он минг сом багъа-сы. Аллах бирди, хар бирине бешишер кюйюз хазыр эт-генме. Башха затларын айтмай окъуна къояйым.

«Кет-кет, къызларынглай кѳрюннгюн аллахынга — байталла кибик. Нек махтайды бу къызларын манга...» деп да айтмады Ажам. Тиймеди Шамшиятны жанына.

— Да бусагъатда ата-ана айтханнга къарап юйдеги-ли болгъанла аздыла. Бир жанындан ол тюздю, — деди Ажам. — Кеси жыгъылгъан сабий жилиямайды.

— Аллах бирди, сен не да айт, мени жашым болса, анга кече жол жанларында къучакълаша айланган къызны алаллыкъ туююлме.

— Да ким алады да жашына аллай къызны? — деп сорду Ажам.

— Ма сен, Ажам. Лейляны юйюнге келтирсенг, халкъ ызынгдан кюлюр. «Сайлагъаннга чий гыржын», — дегенлей болуп къалмагъыз. Элде иги къыз табарыкъ-са жашынга. Узагъынг туююлме, мени бла да кенгеше

тур. Аллах бирди, ол жууукъ жетген жерчигибиз бол-маса, Мутайгъа кызладан бирин берип кыоярыкъ эдим. Кеслерин да толу юй этип.

«Къарнынгы бургъан жерин а энди билдим»,— деди Ажам кеси кесине. Шамшият а, Ажам аны хапарына «сююп» тынгылагъанына кыуанып, аузун жапмай жаншайды. «Халкъ хыликгясы, Арсейден, Эбизеден да юйюне жыйылмагъан кыатынны кызын кыалай алырем жашыма. Тюенене жашчыкъ кеч келген эди юйге. Керти болурму муну айтханлары. Эшигим кыуругъан, бусагъатдагъыла этмезлик не барды. Тохта, ол жаш юйге бир келсин. Къргюзтюрме, мен анга кюнлени. Къремисе аны, «Тынгылауукъ тын бузар»,— деп, жангызым олмесин, мен юйлерине келгинчи, аны атасы мени кыолуму да тутмагъанды. Тохта-тохта, юйге бир жыйыл...»

— Кетейим, э кыыз. Ахшы кюнлю бол,— деди Шамшият.— Сыйлы хапчук; кюйюз, юй сауут, кийим керекли болсанг, айта тур, Ажам. Уялма. Мен ол сабий кыызчыкъла эшген жаулукъчукъланы, бъркчюкленн элтип тышына чыгъа туруучума. Сатып да хазнамыды. Не тапханым да ол эки кыызныды. Сабийи тюз акыыллы болгъан да игиди. Кесимикиледиле деп айтмайма, кёзю кыйып, ол эки кыызны адам киши юйюне чыгъарлыкъ туююлдо. Он бармакъларындан бал тамады, аллах бирди.

— Аллах кыолунгдан алмасын,— деди Ажам.— Насыбынг да барды.

— Бу кеслерин тапсыз жюрютген кызладан, эринлерин, бетлерин боягъанладан итден чыкыгъанча, кёллери чыгъар. Мен итле ашагъан, тюенене Лейляны бла Мутайны алай кървеними ычхындырдым да, аузум кыурур эсе. Ол гитче кыыз а кесин ашап кыоя эди:

— Мен элде Мутайны бек иги жашха санаучу эдим. Кёлюм чыкыды,— дегенди ол аман Асият.— Тапмаймыды Лейлядан сора адам? Кече белинде аны бла мурса-

ла ичине тюртюле айланмаса болмаймыды. Кет, энди Мутай бла селешген да этмем.

«Жандырма жүрегими. Къуру мындан»,— деди Ажам ичинден.

— Къал, Ажам, аллах юйюнгю къууанчдан къуру этмесин.

— Аллах ыразы болсун.

Ажам, Шамшиятны ашырып, юйге кирди. Алай олтуруп туралмады. Арбазгъа чыкъды да, кеси кесине жаншап, ары-бери атлады.

«Ётюрюк, керти эсе да, хапарны къаражух Шамшият элге жаярыкъды, не хадагъа этсин адам? Бизни хатабыздан ол сабий къызны да намысы тыше турады... Жашчыкъны намысы да алай. Башхамыды. Намыс жашха, къызгъа да бирди»,— деп сагъышланды Ажам.

Ол кесине сёз нёгер излейди. Къайгъысын чачаргъа керек эди Ажамгъа. Къалай да этип, жашы юйге къайтхынчы кечинирге керек эди. Мутай келгенден сора уа сёз башха боллукъду. Ажам жашы бла ачыкъ селеширкиди. Алай этерик туююл эсе да, бусагъатда ана жүрегинде аллай таукеллик барды.

«Жашны къолгъа алайым. Аллай аман ишлеге бир тюзеле кетсе, эл кюлкюлюгю болур. Бир кишиге да бет этмем аны бла. Кёремисе, Лейляны уа. Дунияда анга къошхан, аны атасына, анасына къошхан адамым болмагъанды. Къой-къой, аллах сакъласын, аманланы ууларындан».— Турду Ажам ингирге дери кеси кесин булжута, жашыны аллына къарагъанлай.

Ингирликде Мутай юйге киргенде уа, анга сёз айтхан угъай, бурулуп кёзюне да къарамады. Жаш кёп заманны къайда эсе да бирде туруп келгенча, хар кюнде этиучюсюча, анасыны саулугъун-тынчлыгъын сорду. Ажам а бир да кёз-каш берип селешмедиди жашы бла.

Юйге бюгюн бирси кюнледен эсе жарыкъ кёллю болуп кирген Мутай, жукъ ангыламай, армау болуп сюел-

ди. Кюндюзча жарыкъ юйню ичи къаппа-къарангы болду. Ол анасыны къатында олтуруп, къолларын аны тобукъларына салды:

— Не къайгъынг барды, анам, ким къыйнагъанды сени жюрегинги? Огъесе, ауругъанынг ишми барды? — деди.

Ажам, жашыны къолларын артха акъыртын тюртдю да, ёрге къопду.

Мутай, кеси жашауунда анасындан аллай сууукълукъну биринчи кере сизди. «Ач болурса жашчыкъ, олтур, аша. Айрандан ич да, ол букъу басхан ёпкелеринги къалкъыт»,— демеди ана. Бирси кюнледеча, хычыуун сёзлерин айтмады ол жашына.

Мутай да энди анга соруу берирге къоркъду. Бу ангылашынмагъан ишни юсюнден сагъыш этди.

Мен юйге киргенimde, Ажам терезе аллында сагъышлы сюелип, Мутай да юй тубюне олтургъанлай.

— Салам, аланла,— дедим.— Мутай, намаз этип башлагъан болурса дейме. Къыбыла ол жанындады, ант ызынгдан боллукъ. Намазлыгъынг а къайдады? — деп кюлдюм.

— Нажмудин, къайдан чыкъдынг? — деди Мутай.— Намазлыгъымы, тюз тубюме салгъанлай, урлатханма да не этерге билмей тура эдим.— Мутай, ышарып акъ тишлерин ача, ёрге къопду. Ажам а бизге эс бурмады. Мен башым-кёзюм бла: «Мынга не болгъанды?» — деп сордум Мутайдан. Ол да жауурунларын жыйырып къойду.

— Бек терен сагъышдаса, Ажам,— деп мен барып аны эки имбашындан тутуп къучакъладым.

— Кет былайдан, сени да кёрюп болмай къалгъанма,— деди Ажам.— Барыгъыз да бир кибиксиз. Намыс, сый дегенни билмегенле. «Сени жашынгча адам жокълду»,—деп тургъандыла манга элде. Сорчу мынга уа, тю-

нене кече къайда эдинг деп. Уллу киши болгъанды. Анга ана, жууукъ, тенг бла оноулашыргъа да неге керекди.

Мен Мутайны кёзюне къарадым. Ол а эринлери кёгере, бети бир кызара, бир къарала турду да, жукъ айтмай эшикге чыкъды. Мен да аны ызындан...

Тынгыладыкъ. Мен аны аркъасына къатылдым да, кесиме къаратып, биягъы башым-кёзюм бла: «Не болгъанды?» — деп сордум. Мутай имбашларын жыйырды.

— Къайда эдинг тюнене кече, нек тынгылайса, жагъынлы сабий кибик? — дедим Мутайгъа. — Этген ишлеринги менден да жашырып башлагъан болурса, дейме.

— Не затымы жашыргъанма сенден?

— Сора нек тынгылайса да?

— Да не затны айтайым. Тюнене ингирде ишден келе тургъанлай, жолда Лейлягъа тюбедим да, аны юйлерине ашырдым. Сора кёп турмай юйге келдим.

— Ма тамаша. Лейляны ашыргъанынги эшитип чамлана болурму Ажам? — Алай айтханлыгъыма, аны ючюн а нек? Ол Лейляны бек жаратады. Мен бир жол: «Мутай Лейляны суюди», — деп аз чалындыргъан эдим да, къууаннгандан башы кёкге жетген эди.

— Да мен Лейляны ашыргъанымы къайдан биледи анам? Башха зат бла жанына тийген болурмамы? Айхай, жюрегинде болгъанны айтыргъа унамагъаны ачыу тиеди да.

— Тохта, сабыр бол. Ол не къайгъысы болгъанын менден жашырлыкъ туююлдю. Бююн, тамбла болса да, айтдырыма Ажамгъа жюрегинде болгъанны...

Танг жарыгъы элге кирди. Эл кече къарангысын имбашларындан бир жанына атханча жарыды. Кёп да турмай, тау артындагъы кюнню сары тыякълары кеслерин тау башлагъа атдыла да, акъ тёппелени окъача жылтыратдыла. Мутай, табигъатны ол тамашалыгъын кеси жашауунда биринчи кёргенча, коридорну кенделен агъачына бауурланып, тау башлагъа кёпге дери къарады.

Бююн Мутайны солуу кюню эди. Танг эртденден окъуна картоф бахчаларына барды.

Жашыны жүрегин къыйнагъанына сокъуранып, аны не айтып жапсарыгъа билмей тургъан Ажам:

— Жашчыкъ, бир зат ауузланып алай башла ишини,— деп къычырды.

— Эртденлик салкъында бир кесек жубанайым, бусагъатда ашарыгъым келмейди,— деди Мутай ишин да тохтатмай.

Ажам артха къайтды да, ол бир жанына бурулгъанлай, кесини мыллыгын юйге атхан тауукъгъа жонгурча сызды. Тауукъ а тегенени юсюне салынып тургъан элек къатыш эшикге учуп чыкъды. Ажам анга тырман эте, эшикни къадауун салып, Мутайны къатына барды. Мутай ишни тохтатмады. Ажам а сохан тахтаны ичине кирип, аны хансын къолу бла жыртып, чекге ташып, бир жерге тёбе этди.

— Быйыл сохан тахтабыз хоча кёрюнмейди,— деди Ажам.— Ууакъ урлукъгъа иги бакъмасанг, жукъ да болмайды. Быйыл ауругъа болуп, жукъ эталмагъанма.

— Не тил тутаса манга. Келинимми болгъанса? — деди Ажам жашына.— Дагъыда сенми кёпдюресе кесинги манга.— Ажам ышарды.— Аман къатыжюрекчик кёроме сен.

— Кел, бир зат ауузланайыкь,— деди Мутай.— Ол тебирегенлей, Ажам да аны ызындан барды.

— Мен терк окъуна жетип иште бир кёрюнюп къайтмай амалым жокъду,— деди Мутай анасы аны аллына аш салыргъа къармаша тургъан сагъатда.

— Солугъан кюнюнде юйюнде турсанг а жашым,— деп, Мутайны сёлешгенине къууана, кирпичдеди Ажам.— Бир затынг да керек туююлду, жат да, ол туююлген санларынгы бир солума къой.

— Баргъаным бла къайтханым тенг боллукъду, анам. Кюнлюмдеги картоф бахчабызны тизгин араларын жумушатхан жашладан бир хапар алайым. Кесими ишиме болуп аланы унутханма.

— Кимдиле ала уа?

— Чачий бла дагъыда бир жаш барды.

— Аллахынг ючюн, Чачий жукъгъа жараймыды?

— Жарамай а. Хайт деп ишлейди. Былайлай турса, бек иги ишчи боллукъду.

— Атанг атасына бек суююп болушуучу эди. Сен да болуш Талипни жашына. Къолунгдан келгенни аяма. Тюзлюгюбюзню аллах кесибизге берсин. Талип атангы игилигин унутханы уа бек сейирди.— Ажам, Мутайны ызындан тышына чыкъды да, коридорда тёрт бюкленип тургъан эски къолан кийизни юскуне олтуруп, озгъан кюнлени эскерди. Ол жаш, зауукъ заманыны толкъунуна батылды. Масхудну ауазын эшитди, кёзлерине къарап кюлду. Анга кесин атаргъа хазыр эди. Алай тегерекде адамладан уялды.

Андан бери отуз жылдан артыкъ заман озгъанды. Бир ингирде, Талип къошдан тигелегенлей, кёп да мычмай Масхудлагъа жетди. Ажам да бек жарыкъ болду анга.

— Эй, таланган, сакъ атла, тобугъунгу босагъагъа уруп тешесе,— деп чам этди Масхуд.— Бу жолдан кёп а турмагъаненг, шуёх.

— Иш кѣпден, Масхуд, иш кѣпден тургъанма,— деп Талип терк-терк сѣлешип жаркъмалады хапарын.— Сизге не зат келтиргеними, билемсиз? Ма, Ажам, санга, муну уа санга, Масхуд.— Талип, тѣрт чыбыкъгъа тынгылы чѣргелген къаймакыны — Ажамгъа, къакъ къабыргъаны уа — Масхудха узатды.

— Ой, юлюшлю болгъун, сен, ой сенсиз болмайыкъ биз.

— Сау бол, Талип.

— Оллахий, тансыкъ болгъанем сизге. Къалай турасыз?

— Тынчбыз. Къалайды фермада чотну бардырыуунг?

— Аламат. Энди уа профессор болгъанма. Жазуу тип сени кесинг бла окъуна эриширикме.

— Оллох-оллох! Уллу гъа кетип тураса да.— Экси да кюлдюле.

Масхуд бла Талип сабийликден бирге ёсген эдиле. Масхуд гитчеликден окъуна билимге итнини окъуй, элде устаз болады. Талип а окъумайды, сюрюу ызындан тыякъ сюйреп айланганы сайлайды окъуудан эсе. Алай Масхуд аны къолгъа алып, окъутады, къошдан келтирип, ингир сайын аны бла эки-юч сагъатны дерс бардырады.

«Былай кѣрюннгенликге, Талип эриш къапчыкъды,— деген эди бир жол Масхуд Ажамгъа.— Асыры кюрешгенден, къысха заманга жазып, окъуп башлагъанды. Чотну да аман женгил келишдиреди».

Энди уа Талип фермада эсеп ишни жүрютеди. Элге келгени сайын, Масхудлагъа барып, кечени бир кезнуоне дери хапарлашмай кетмеучюю.

Ма бюгюн да ол кесини тенгинден къарап тоймайды. Масхудну чамына чам бла жууап этерге кюрешеди. Ажам а аш юйде аш-суугъа къармашыпды.

— Андан ёнгесинде уа, къалайса, Талип?

— Турабыз тауда, туманга батылып.

— Анса уа, хайт деп жашайбыз, жашлыгъыбыз тау сууча жырлай, деренг! Хар кюнден да туман басыпмы турады юсюгюзню? Туман санга дери тигелеяла болмаз.

— Ёзен туман мени да кысыучуду кыабургъаларымдан,— деди Талип, ёрге кыобуп, зауукълу кюлдо. Ызы бла Масхуд таба секирди да, аны белине жабышып:

— Кыачан кыоярыкъса мени хыликгя этгенинги? Айтамыса, огъесе, кётюрюп тюпге урамамы?

— Ай, энишге ийилип, бел бауунга бармагъымы бир илинме кыойгъуенг ансы, тюпге уа ким кимни ургъанын кёргюзтюрем.

— Хау, харип, имбашынга минсем а, жерге силдерге боллукъ эдинг.

— Тут, киши эсенг, сора.— Масхуд тобугъу бла Талипни ёрге кётюрюп, кеси кёкюрегине тийишдирирге кюрешди. Талип мырхыкча жабышды анга. Онг жан сюегин Масхутну эки бут арасына сугъуп, аны ёрге кётюрюрге кюрешди да, андан ары болалмай, кеси тюпге тюшдю. Масхудну аягъы стол кыйырына тийгенде аны юсюнде жана тургъан патеген чыракъны башы, юй тубюне чартлап, муру-чуру болду.

— Сабийчикле, кыачан кыоярыкъсыз бу хыликгя оюнугъузну,— деди Ажам, аш юйдеги чыракъны кыолуна алып, бери чыгъа.

Масхуд бла Талип а кюлгенлей турдула. Кесин ачуландырыргъа кюрешген Ажам да алагъа кыошулду.

— Талип, сен мынга хорлата турма. Турчу ёрге, экибиз да тутайыкъ да, сора ким хорлагъанын кёрюрме,— деди Ажам.

Талип терк окъуна ёрге кыобуп, Масхудну онг бутуна жабышды. Ажам да бел бауундан тутду Масхудну.

— Хорлатдым, жиберигиз, хорлатдым,— деп кычырды Масхуд.— Хорлатдым!

Алай, ол алай эте тургъанлай, Талип бла Ажам кётюрюп, ундурукъгъа урдула. Талип секирип, аны юсюне минди.

— Гитчечик болгъанлыкъгъа уа къоргъашин тебе кибиксе асыры ауурдан,— деди Масхуд.

— Энтда да къоярыкъ туююлмюсе, манга къадалгъанынгы? — деп Талип, сыртындан туююп тургъан Масхудну баууруна къапланып, къулакъларына жабынды.

— Айтырыкъ туююлме, бир заманда да айтырыкъ туююлме! — деп къычырды Масхуд.

— Ыхы, кёрдюнг да. Ким къарыулу болгъанын кёрдюнг да? — деп Талип кёкюрекчигин кётюрдю.— Хай-машада эт, сют бла багъылгъан кишичикме мен.

— Энди санга къатылыу жокъ,— деп Масхуд Талипни къарнына жумдуруху бла уруп, аш юйге къачып, эшикге аркъасын тиреп, Талипни аллын тыйып кюлдю...

Ажам, Масхуд олсагъатда кесини къатында кюле тургъан сунуп, элгенип, тегерегине къарады. Тапмады ол Масхудну къатында. Аны ахшы сагъышлары къуругъан чапракъны жел элтгенча, думп болдула. Аны бир-гесине жалан да Масхудну кюлген тауушу къалды.

Ажам, анга кесин ышып эркеленген киштикни къойнуна алып, кёкюрегине къысы да, башын сылагъанлай, къолан кийизни юсюнде кёп заманны олтурду...

...Мутай картоф бахча болгъан жерге жетгенде, кюн тегерекни иги да къыздырып эди. Огъарыракъда, нартох бахчаны хансын артхан тиширыулары чагаларыны кюнде жылтырагъанлары узакъдан окъуна эсленедиле. Ала трактор жюрюялмагъан тикледе силосха себилген нартох бахчагъа чага этедиле. Мутай, картоф бахчаны къыйырында тохтап тургъан тракторну къатында адам элемеди. Ол тракторну моторуна къолу бла тийип

кёрдю. Қызыу эди мотор. Чачий а жокъ къайда эсе да. Жаш тегерекге тынгысыз къарады.

— О-ха-хай, Чачий! — деп къычырды ол. — Қъайда-са, эшитемисе мени? — Жууап къайтармады анга киши. — Қъайры аман сагъатлы болуп кетгенди бу?!

— Кимни аман сагъатлы этесе, тамата? — деген ауаз чыкъды лёкъу терекни тюбюнден.

— Чачий, замансыз заманда не бий жатыу этесе?

— Бий болсанг, бий жатыу этмей а. Масхуд улу, кёресе, солуп тургъанымы

— Масхуд бла уа не ишинг барды, Чачий? Не болгъанды бюгюн санга?

— Жатама башым ауруп. — Чачий картузу бла бетин жабып, Мутай къатына баргъанда да къымылдамай, сыртындан тюшгенлей турду. Чёп башны юзюп, аузуна къабып, кесин жубатды.

— Колхоз, тракторну бахча къыйырында тутугъуз деп бермегенди, — деди Мутай. — Бахчаны хансха алдырып не заманга дери турлукъса?

— Саугъа алгъанла, атлары махталгъанла мени тенгли эки ишлерге керекдиле. Ангыладынгмы? Кече жатмай ишлеп да кёрдюм. Андан не хайыр? Киши атымы иги бла сагъынмагъанды. Саугъа — жыйын башчыгъа, махтау да жыйын башчыгъа. Мен колхозгъа жарагъанымы бла жарамагъанымы кёргюзтюрге сюеме.

— Биз тенглебиз, Чачий. Бирге окъугъанбыз. Бюгюн а бирге ишлейбиз. Биз бир бирни ангыламаса къ, таматала айып этерле. Биреу биреу ючюн ишлемейди. Хар ким кесини борчун толтурады.

— Сен кимге акъыл юйретесе? — деп Чачий картузун къолуна алып, башын ёрге кётюрдю. — Кёзбау сёлеринги башхалагъа айт. Хар зат да кесинге иги болса сюесе сен. Дагъыда: «Бир бирни ангылайыкъ», — деп сабий бла сёлешгенча сёлешесе.

— Не кёл ашайса? Не хатамы кёргенсе?

— Кёрюрбюз алыкъа ким кючлю болгъанын,— деди Чачий.— Ингир сайын кимлени ашырып айланаса? Мен ол затланы билмегенми сунаса? Хар атлагъан атламынгы билеме. Лейляны мен школда окъугъан заманыбыздан сюеме. Сен аны биле тургъанлай, аллыма чабаргъа кюрешесе. Олмуду сени манга тенглигинг? Манга ачыу этерге кюрешесе, хар атламынгда мени сёгюп айланаса! Мени кесингден билимсизге санайса! Бош тынгылайса, Лейлягъа тийгенни да, аны да ёлтюрлюкме. Ангыладынгмы?!

Мутай, къалын къашларын бирге жокку этип, сюеледи. Айтыр сёзю тамагъына тыгъылып, солууун алалмады жаш. Жай кюн бауурун жылытхан жер энишге чёгюп баргъанча кёрюндю анга. Ол кесин жер бла бирге теренге ташайып баргъан сунду. Чегетде жашил агъач, кёзюне жюз тюрлю болуп кёрюндю.

Аны берчли къоллары жашха бой салмай, алгъа узалдыла. Дагъыда бир уллу кюч аланы артха тартды. Кёз тюрлери да губу сыртыча кёпчюп, бурун сюеклерин къобарып олтургъан Чачийге жютю къарады Мутай.

— Тур ёрге! — деди ол сора Чачийге жууукъ барып.— Эшек жауурлукъ кибик, терек тюрбуне атылып турма да.

— Сенсе эшек жауурлукъ,— деди Чачий.— Айыртлап сёлеш.

— Адам сёзюн ангыламагъан хайбуанса сен. Адам хайбуанны да юйретеди бир затха.

Чачий, тобугъуна бла, къол аязына кезиу тыяна, ёрге къопду.

— Атла, терк атла,— деп Мутай Чачийни билегине къатылып, алгъа тюртдю.

— Не этесе, мен санга сабий тюрюлме,— деп Чачий алгъа сюрюшдю.

— Терк атла, ишинге тохта,— деп Мутай анга жууу-

гъуракъ барды.— Чачий Мутайны огъурсуз къарамын жаратмай, жууансыз трактору таба атлады.

Аны ызындан Мутай да барды. Чачий аузундан сёз чыгъармай, тракторуна от алдырыгъа къармашды. Мутай, ол тракторуна ишлеталмай, амалсыз болуп кюрешгенинде да, бурулуп къарамады. Башын басхан кёп тюрлю сагъышла аны узакъгъа элтип къайтардыла. Картоф бахчаны ичине теренден тереннге кирип баргъан трактору тауушун да эшитмегенлей, сын болуп турду Мутай.

Таулула айтычулай, анга бичакъ урсанг, къан чыкъмаз, дерча эди. Мутай, къапхакъ башына келип, жугъурбет къалакъ ташны юсуне олтурду да, элни башындан энишге къарады. Сабий садха бла Кыныуну ююне кезиу къарай, кеси кесине ушакъ этди: «Лейля, Чачий экибизни да ёлтюрюрге айтады. Мен кишиден да къоркъмайма. Айтдырмай къоймай эсенг, аллахдан да къоркъмайма. Алай, Лейля, санга къоркъама. Бу тели бетинеме уяллыкъды. Кир ниетли адам сунама Чачийни. Алай айтханым ючюн, ол а эркин туююлмюдю, къыз сюерге? Ол Лейляны сюеди. Мен да ансыз болалмайма. Не терслигим барды? Чачийге да салмайма терсликни. Угъай, жанынга тиймесин Чачий, Лейля бла кишиге бет эталлыкъ туююлме. Алай, бизни ёлтюрюрге айтханынгы уа бош этесе. Къызны жюз адам тилеп, биреу алады. Ол насып манга тюшерик эсе уа...»

Мутай, ёрге турду да, Чачий таба къарады. Тракторуна ишлей тургъанын кёрдю. Алгъа Чачий таба барыргъа умут этди. Бир-эки атлам да этди. Алай, биреу билегинден тутуп, силдегенча, артха суху бурулуп, чапханын тохтатмай, энишге айланды. Сабий заманындача, эки аягъы бла кезиу секире, ёзеннге энди. Ташкёпюрден ётгенден сора, сабий садха бурулгъан жолгъа тюшдю. «Мен диммома, диммо. Боллукъду тынгылап тургъаным. Нек уялама, буюкъгъан да нек этеме? «Кел манга,

жашаялмайма сенсиз»,— дейим Лейлягъа. Къыз тилеген, къатын алгъан да мангамы тѣреди».

Жаш таукел атлайды. Битеу халкъ юсюне къарап турса да Лейлягъа муратын айтыргъа хазырды. Кѣзюне къарап, сѣзню ачыкъ этерге ашыгъады. Алай, сабий садны къатына жетгенлей, буруучукъдан ары кирирге арсар болду.

«Мени кѣрюп, Лейля бери чыкъса эди»,— деди кесни кесине. Сабийчикле ойнайдыла кенг арбазда. Кими гылыучада учады, кими уа машиначыгъыны моторуна «от» алдырып, аны чапханына къууанады. Бирлери къум тѣбеде суратчыкъла ишлейдиле.

Бир чырпабаш, сары шинли къызчыкъ Мутай таба тѣнгереген топчугъуну ызындан чапды. Мутай а буруудан ары кирип, топну къолуна алды.

— Бер, мени тобуму! — деди къызчыкъ. Мутай аны башын сылады. Къызчыкъ а аны къолун бир жанына тюртюп:

— Бер тобуму. Не шпинг барды мени тобум бла? — деди.— Бермесенг, жилягъан этерикме. Ма къарап тур, жилямасам.— Къызчыкъ, къолчуклары бла кѣзчюклерин ууду.

— Жиляма, сен ариу къызчыкъса, ма, тобунгу,— деди Мутай.— Мен ойнагъан этгенме. Сен а жиляп башлайса.

— Мен сени бла ойнаргъа сюймейме.

— Къызчыкъ, Лейля къайдады?

— Ма алайда сюелип турады,— деп ол кесини теиг къызчыгъын кѣргюзтдю.— Мен а, топ ойнап, аны хорлагъанма.

— Мен уллу Лейляны сорама.

— Уллу Лейлямы? Къайсыгъа айтаса? Ма немеланы Лейлягъамы айтаса? Сен бизни учителибизгеми айтаса?

— Хау, ма ол Лейля къайдады? — деп Мутай кызычыкны тобугъуна олтуртуп, кѣзюне къарады.

— Ма ол а, ол а, бюгюн келип, сора ма, дагъыда кетип къалгъанды.

— Къайры кетип къалгъанды?

— Билмейме. Тюкеннге кетген болур. Билмейме. Юйлерине кетген болур.

Мутай, кызычыкны тобугъундан тюшюрдю да: — Чап, ойна, ариу кызычыкъса сен, — деп орамгъа чыкъды...

Мутай юйге келгенде, Ажам бахчада жубана тура эди. Жаш да кѣлегин тешип, алма терекни бутагъына такъды да, анасыны кѣолундан чаганы алып, бахчаны хансын артып башлады.

— Жашчыкъ, кѣлегинги бош тешдинг, — деди Ажам. — Кюн ётер, ал, кѣлегинги кийген эт.

— Бир зат да болмаз анам, кѣоркъма, — деди Мутай.

— Къой сора, кюн бираз сынтыл болгъунчу юйде турайыкъ.

— Анам, сен юйге бар. Мен бир кесек ишлейим.

...Тюнене ингирде Ажамда болгъан хал манга тынчылыкъ бермей турду. Не заманда да жарыкълай, кѣорсадагъа болгъанлай туруучу Ажамны мудах, тынгысыз хали кѣз юсюмден кетмеди кюн узуну.

Ажамланы арбазгъа кирип, коридоргъа ёрлеп, эшикни къакъдым. Адам ауазын эшитмегенимден сора, онг жингиригим бла эшикни ары тюртдюм. Ачылмады ол. Башымы кѣтюрюп къарагъанымда, анга къадау салынып кѣрдюм.

— Нажмудин, бери кел, биз мындабыз, — деп кычырды Мутай. Алай мен аланы къатларына жетгинчи, Ажам бла Мутай бахчадан бери чыкъдыла.

— Нек къойдугъуз ишигизни? Келигиз, мен да болушайым, мындан ингирим бошду, — дедим. Ажам унама-

ды.— Къююгъуз, бу къайнатханда, юйюгюзде туругъуз,— деди ол.

Юйге киргенлей, Мутай эки чуругъун теши да, буч-хакъларын ёрге къайтарды. Сора тышындан челек бла суу келтирип, эшик артында сибиртги юсюне жайылып тургъан быстырны алып, аны челекге сугъуп чыгъарды да, юй тюбюн жуууп башлады. Мени къатыма, диваннга жууукълашханлай:

— Кётюр аякъларынгы ёрге,— деди Мутай. Мен эшитмеген кирик этип тынгыладым. Ол а бут чабагъымдан чимдиди. Элгенип, ёрге секирдим.

Дагъыда жериме олтурдум. Мутай, биягъы къолун мени таба узатханлай, эки аягъымы диван къулагъына салдым.

— Кётюрмезенг да аякъларынгы,— деп ышарды Мутай.

— Къой-къой, жашчыкъ, къолунг да ушамай не кюрешесе. Кесим жууарма,— деди Ажам.

— Къой этме. Бойну гитчеми боллукъду,— дедим.— Юй тюбюн жууаргъа сюймей эсе, къатын алсын.

— Бирсилени тежегенине кёре, кесин къатынлы киши сунарса,— деди Мутай.

— Былай этип турсагъыз, экигиз да юйде къаллыкъ-ладансыз,— деди Ажам.— Алай айтханым ючюн, ингир сайын къызланы юлерине ашырып айланган жашла да бардыла.

Мутай, юй тюпню жууа тургъан быстырын челекни ичине сугъуп, андан чыгъармай тынгылады. Башын ёрге кётюрюп, мени кёзюме къарап, «кёрдюнг да ишни болгъанын» дегенча, башын къымылдатды.

— «Хомухласыз»,— деп хыликгя этген да сиз,— дедим.

— Аллай жигитлик адамгъа намыс келтирлик туююлдо,— деп сёлешди босагъада олтуруп, жюн титерге кюреше тургъан Ажам.— Киши къызын, кесин да айып-

лы этген нгн туююлдою. Хар зат да адет бла, ата-баба-ладан кьалгъан ариу адет бла болургъа керекди.

— Ишни ачыкъ болуп башлагъанын кёрдюнг да,— деп шыбырдадым Мутайны кьулагъына.

— Сизден жашырмай айтайым, ол хапарны эшитгенли, кёзюме жукъу кирмегенди,— деди Ажам.— Къарындашларым алай сау келсинле, орамгъа чыгъып, адамгъа кёрюнюрге уялып турмай эсем.

Мутай, суу кьурумагъан юй туюге олтурду да, быстырны челекден чыгъарып, эки кьолу бла сукъды. Быстырдан кир суу, жауун кюн чабыр табанындан саркъгъанча, кёмюк этип, юй туюбуне саркъды. Жаш сол кьолуну сырты бла маңгылайыны терлегенин сюртдю.

— Къыз тилеген алаймы этеди,— деди Ажам.— Аллай муратынг бар эсе, жууугъунг, тенгинг бла сёлеш. Хуна тешигинден чыкъмагъан ушайбыз да, юйлерине адам жиберейик. Атасына-анасына акъылыбызны айтдырайыкъ. Ансы, замансыз заманда эл орамына чыгъып, бирге жокку болуп айланган неге ушагъан ишди. Халкъгъа кесин да хыликгя этдирип.

Мен Ажамны бла Мутайны кёзлерине кезиу къарайма. Ананы ачыуланнганы кьолларыны кымылдагъанларындан эсленеди. Ол акъ хуржунчукъдан жюнюю къара ал ботасыны этегине салып, жарты-къурту титген кибики этип, дагъыда ууучуна жыйып, биягъы акъ хуржунчукъгъа сугъады.

Мутай а кир быстырны эки кьолу бла къаты кысып, жингириклерин тобукъларына тиреп, башын эниште салындыргъанлай турду. Менден болушлукъ излегенча, бир бирде башын ёрге кётюрюп, узун кирпиклерин терк-терк къагъа кёзюме къарайды.

— Да, Ажам, орамда азла айланмайдыла. Бизни ала бла не ишибиз барды,— дедим.

— Башхала бла атамы башымы барды. Кесимикиле жандырадыла жюрегими,— деди Ажам.— Къатын

алыргъа суйгеннге кимди угъай деген. Аллах-аллах, мен суйген да ол. Мен излеген да ол.

Мутай, ёрге туруп, челекни аягъы бла арлакъгъа хыны тюртдю. Энишге ийилип, биягъы быстырны суугъа сугъуп чыгъарды да терк-терк кымылдап, юй тюпню жуууп бошады. Сора, кесини тизгинин жыйып, мени къатыма келип олтурду да, анасына эшитдирмей айтды:

— Ким эсе да уллу тил этгенди мынга. Ким болур, бу жарлыны быллай бир кыйнагъан? Къалай ангылатсын адам ишни болушун.

— Бусагъатда ачыууна къатылмай къоярменг,— дедим.

— Анамы инжилип тургъанына жүрегим кыйналады. Не заманнга дери турлукъду кече жукъламай, орамгъа чыгъаргъа адамладан уялып.

— Ажам бусагъатда биз айтханнга ийнанмазгъа боллукъду.

— Не хадагъа этсин да адам?

XVII

Къурманлыкъгъа чакъырылгъандан арт жанында Ажам да, Мутай да барыргъа керек эдиле. Кеси ёмюрюнде Ажам Кыныудан кеп арну сёз эшитгенди. Ол башсыз тишрыугъа тюбеп, аны жапсарыр, кёлюне жетер сёз айтмай кёймагъанды. Нажабат да алай.

Бюгюн а ала Жамал бла Кямал аскерден къайтханларыны къууанчын этедиле. Ары бармай жарарыкъ туююл эди Ажамгъа. Чакъырылгъандан ары уа, ол тукъум бетине, намысына уялмай, учхара барып къалыргъа суймеди. Эгизлеге кеси мурат этгенча саугъа элтсе уа, Шамшиятча ачыкъ ауузла жаншарла деп къоркъду. «Эл аузу элек»,— дегенлей, кимни аузун тья-

рыкъса,— деди Ажам.— Жууукъ юлюшюне уа келе билгенди дерле».

Алгыны Кыныуну бла Нажабатны жууукъ юлюшлюклерин алыргъа сюе эсе да, энди Ажам, ол сёзлени эшитиринги да келмейди. Ол иш болгъандан эсе, Мутай къатынсыз къалса да угъай дерик туююлдю. Кеси ёмюрюнде намысха, адепликге баш уруп келген Ажам, неких этилгинчи окъуна жашы бла къучакълаша айланган Лейляны юйюне келирин суймеди. Ол анга бусатда алгыннгы Лейля туююлдю. Шърт деп аллына тюбеп къалса да, андан жол ташларгъа хазырды.

«Мутайны бла Лейляны намысыбызгъа ушамагъан ишлерин кёрдю эсе да, ол къаражух Шамшият аман хапарны манга айтып, жүрегими инжилтмесе иги болукъ эди,— деди Ажам. Шамшият келип кетген кюн айтхан оюмларын къайтара.— Аллахдан аман тапсын, эл тюпчю...»

Ажам, Кыныулагъа барыуну юсюнден, жашы бла кенгешеди. Сен да кел мени бла деп айтмады анга. Мутайны ары бармазлыгъын суйдю ол. Эки жашха эки чилле кёлек, бирер къол жаулукъ салды четеннге. Ичги, конфет, къалач да алды. Кесини да тизгинин жыйып, коридоргъа чыкъды да:

— Мен кёп турлукъ туююлме,— деди Ажам Мутайгъа.— Бахчадан бир кесек ханс жыртханем, аны ийнекге салырса.

— Охо, анам, сен айтханлай этерме. Кёп турма. Тейри, чакъыргъан а мени да этгенелле.

Ары да, бери да бармай, бир кесек тынгылады Ажам. Четенни жерге салып, жаулугъун тешип жангыдан кыса айтды:

— Не этериксе сен ары барып, келин келген жер болса да бир ишди ансы. Ол жашчыкъла да тенгинг, ёнгег туююл. Керекли, керексиз жерде кёрюне айланган ушамайды.

Ажам кетди. Мутай а анасы этген оноугъа сёз къошмады.

Кыныулада адамла кёп эдиле. Хоншу элден келген къонакъла да бар. Нажабат юй тюп сыйпаучу болуп ишлеген школну устазлары саулай да анда. Колхозну оноучулары да келгендиле Кыныугъа алгъыш сёзлерин айтыргъа. Ажам киши кёзюне да къарамады. Алайда Огъары элден келген къатынла бла бирге юйге кирди. Бал бетли эшмелерин ёрге жыйып, жукъа къолан дарий жыйрыкъчыгъыны женглерин ёрге къайырып, шапалыкъ эте айланган Лейля, Ажамны кёргенлей, жунчугъанын билдирди. Ол терк окъуна ич юйге кирип, башына касинкасын къысды да эшикке чыгып, кёк кёзчюклери бла Мутайны изледи. Арбазда сюелгенлени арасында кёрмеди ол Мутайны. Терекле тубюнде жашла олтургъан жерге барып да къарады Лейля. Мутай анда да жокъ...

«Махтанчакъ,— деди Лейля кеси кеси бла сёлеше.— Оллахий, Жамал бла Кямал келселе сизге бармай къалыкъ туйюлме деп не ючюн кокалана эди да ол а. Папам ёлмесин, энди мен аны бла сёлешсем. Қъарап бир тур, сёлешсем. Тохта, харип, сени бир...»

Лейля, къыз нёгерлерин да болушдуруп, Ажамлары болгъан столгъа жылы хычинле, эки-юч шампан шеша да элтип салды. Башын кётюрюп, столну Ажам болгъан жанына къарагъан да этмеди Лейля. Аны суймей угъай, уялгъандан.

— Ой, сен ариу къыз, ариу,— деди столну эшикден кирген жанында олтургъан Шамшият.— Сен эрге баргъан кюн биз да былай шапалыкъ этейик.

— Кет-кет, ким да аны ючюн ёле болур,— деди Нажабат къызыны къымылдагъанына къууана.

— Аллах бирди, кеси бюсюрей болмаз ансы, Лейля уа кёп жашны ичин кюйдюрген хапары барды,— деди

биягы Шамшият.— Бек суйген адамыма аллах бергиди аны.

«Кёзбау,— деди Ажам ичинден Шамшиятха,— обур, эки бетли».

— Ой, не къадар тойгъа жыйыллыкъбыз алыкъа уа,— деди биягы Шамшият.— Жашларыбыз, кызларыбыз да кёп. Ажам ёгюз асырагъан хапары барды, Мутай къатын алса кесерге.

— Да, сиз сау болсагъыз, ёгюз да табарбыз,— деп Ажам андан ары сёзге къошулмады.

— Аланла, Кезлеу а къайда кёрюнмейди? — деп Шамшият стакан шампанни къаплап, кесине сёз нёгер изледи.— Былайда, хоншуда уа келирге керек эди.

— Ала бизни кибиacle келирге бюсюрей болмазла,— деди Нажабат.— Къуллукъчула, жаным.

— Кет-кет, къуллукъчу болуп а, биз а ала берген бла жашай болурбуз,— деди Шамшият.— Кезлеуден аз ырысхым бар эсе, ёлейим. Неди къуллукъ? Кимни кёп ахчасы бар эсе, олду бусагъатда къуллукъчу. Аллах бирди, эки къызымы энчи ырысхылары окъуна болур он минг сом багъасы.

Къатынла Шамшиятны сёзюне ыразы болдула, болмадыла эселе да: «Алайды, жарлы, алай»,— дедиле.

— Ыйыкъгъа да тюше болур эски ахча бла он минг сом бизге,— деди Шамшият.— Аллай бир келтирмезлик болуп, эшикке да чыкъмам, аллах бирди.

— Сен мадарымлы адамса. Къайнайса, тилинг, къагъытынг бар,— деди Нажабат.— Къайда да кесинге жол табарыкъса.

— Эй къыз, ол аман сабийле бёркчюкле этгенелле, жаратырыкъ эсенг, биягы сен алагъа бир къарасанг эди,— деди лёкъумну чайгъа булгъап ашаргъа кюреше тургъан чал чачлы, акъбет къарт къатын Шамшиятха.

— Къарарма. Ол жолгъулача эселе, керек туююлдо. Аллайланы элтгенлигиме, этген къоранчым къайт-

май кялады. Сора керексизге кыйналып кялыргъа тюшеди манга.

— Кёрюрге, бу жол ол простой жюнден хазна кюшмагъандыла,— деди орусча да къатышдыра, биягы къатын.

— Байрым кюн жолгъа атланыргъа мурат этеме да, бу ингирде окъуна барып къарарма,— деди Шамшият. Алай айтып, толу стаканны кюлуна ала, кесин бирсиледен билимли, акъыллы кёргюзтюрге кюреше:

— Алчыгъыз, тартайыкъ,— деди Шамшият.— Ол къатырагъы бла ишим болмайды ансы, шампандан а эки шешаны, тюгюме да кёрмей, ичерикме. Я аллах,— деп кюшду Шамшият,— Нажабатны жашлары, абын-нганга тыякъ, къарангыгъа чыракъ болуп, кёп жаша-сынла.

— Амин аллах.

— Толу юй болсунла.

— Амин аллах.

— Аллах энди кюлларындан алмасын.

— Амин аллах.

— Къатын алгъанларында да былай жыйылайыкъ.

— Амин аллах.

Ажам къатынланы алгъышларына тынгылап турду да: — Аллах да, заман да энди уруш кыйынлыгъындан сакъласын,— деп кюшду,— ичген а этмедн.

— Аллах ыразы болсун барыгъызгъа да,— деди Нажабат.— Сизни да кюуанчыгъызгъа барыучу болайыкъ.

— Эй кыыз, Нажабат, мени санга бир сорлугъум барды,— деди Шамшият.— Къатынланы бары да Шамшият таба къарадыла.

— Сор, аурунг, сор,— деди Нажабат, кюлунда стакан бла чайын столгъа сала.

— Беш-алты башлы юйдеги сиз да боласыз. Бу жюн бла да кюрешмей, кялай жашагъаныгъызгъа бек

сейир этеме. Юй тую сыйпап, сен да хазна ахамы ала болурса. Кыныу да алай. Лейля кибик кызыла кечеден тангига он тюмен ишлейдиле бусагъатда.

— Да жетишалмагъанлыкъдан ансы, ахчаны кёбю болмайды,— деди Нажабат.— Ол аман кызы окъургъа, ишлерге да кюрешеди. Мен да юй жумушдан бла ишден бошамайма.

— Къой-къой, кызы тиширыуну окъууу неге жарагъан сунаса,— деди Шамшият.— Аллах бирди, не уллу окъууум болса да, Лейляча, бирлени сабийлерини бурунларын сюртюп тураллыгъым жокъду. Кесибизни сабийлерибизни кирлерин да кючден жууабыз.

— Да, жарлы, ол кыраллыкъ ишди. Аны да ким болса да, бирле этерге керекди,— деди къатынладан къайсы эсе да.

— Алайды, алай,— деп къошдула бирси къатынла да.

— Ким да этсин, нек этеме мен аны,— деди Шамшият.— Аллах бирди, бусагъатда къан дыгалас этип, сабийлерин окъутургъа кюрешип айланганланы кёрсем, кёлюм чыгъады. Чабалла, жорталла, кереклиге, керексизге да жалыналла да сабийлерин окъургъа салалла. Ала окъууну бошагъандан сора уа, алгъанлары къарынларына жетмей, бетлери саргъалып айланады. Кызыларымы бирин да берлик туююлме окъуулу адамгъа.

— Кет-кет, Шамшият, энди окъугъан бла окъумагъан туугъанлы да болмагъанды тенг,— деди чикиласын башына чох кысып, столну бек башына ётуп олтургъан ушагъылы, толу, жыл саны келгенликге, бетинде бир жыйырылгъаны эсленмеген тиширыу.— Кызыларынгы окъуталмай къалгъанса да, ачыуунгдан жаншай тураса.

— Бир уллу къатын не сантла сёлешесе,— деди Шамшият, аллында ичи лёкъумдан толу табакъны къо-

лу ола бир жанына тюрте.— Бирсилеча, къарным бурса, кызыларымы окъутургъа мени да келлик эди кьолумдан. Бюгюн да салайым аланы суйген окъууума.

— Зыраф сёзю суймейме мен,— деди биягъы къатын Шамшиятха.— Эшиу эшдирирге кюрешип тургъан болмаса, эки айланып, кызыларынгы школгъа жибермегенсе. Бюгюн суйген окъууларына салайым деп махта-наса. Окъугъанны да окъугъан биледи.

— Башымы аурутма, сени сабийлерингден тели туйюлдюле меникиле.

Ажам ёрге турду да, ол заманда Шамшиятлары да даулашларын тохтатдыла.

— Къалыгъыз, Нажабат,— деди Ажам. Жюн огъары жаныны туймелерин эте.— Халкъ къууанчынга жыйылыучу болсун.

— Аллах барыбызны да къууанчдан айырмасын,— деди Нажабат.— Бираз нек олтурмадынг?

— Да не кёп турсам да сиз мени кыстагъанмы эте-риксиз. Кечди, барайым юйге.

— Аллах бирди, кыстагъан угъай, Лейляны атасы сени асыры суйгенден кёзюне тюшсенг уумаз.

— Аллах суйсюн. Къалыгъыз, ахшы ингирили болугъуз.— Ажам тышына чыкъды.

— Лейля, Ажамны четенин чыгъарчы,— деди Нажабат. Лейла бла анасы Ажамны орамгъа дери ашырдыла.

— Къайтыгъыз, сау болугъуз,— деди Ажам, Лейляны кьолунда четеннге узала.— Лейля башын кётюрмедди. Къараялмады Ажамны кёзюне. Ажам арлакгъа узайгъынчыннга дери уа аны ызындан къарагъанлай турду...

Кыныу къурманлыкгъа Талипни да чакъыртхан эди. Алай, ол келмедди. «Мен борчдан чыкъгъанма,— деди Кыныу колхозну председатели Магомед Талипни

жокълагъанында.— Жалынуу жокъ кишиге да «Мен», деп туругъа жарамайды хар заманда да».

Талип, къурманлыкъгъа Магомет да, Юсюп да келгенлерин эшитгенде, тырмандан къатыныны этни ашады.

— Сен мени жолумдан шашдыргъанынгы къоймансанг, башынгы бир палахха саллыкъма,— деген эди Талип Кезлеуге. «Ала бизге этген иш бла салып алларына къалай барыр эдинг»,— дединг да турдунг. Къайда да мен элни оноучулары бла болургъа тийишли кишиме. Ангыладынгмы? Столда биргелерине олтура турсанг, аланы сёзлери къысха болады. Юрдюнг да турдунг ит юргенлей.

— Бар, энтда да кеч туйюлдю. Сёлешгенине къарансанг мен айтхандан чыкъмай тургъан сунарсан,— деди Кезлеу.— Барып нек жаламайса, ёреаякъ Кыныуну табанын.

— Сени аузунг, сени тилинг, сени суу башчыгъынг...

— Сенден акъылсыз эсем, ёлейим.

— Акъыллы болсанг, мени халкъдан айырыргъа кюрешмез эдинг. Алайсыз да Магомет, ким къозута эсе да, артыкъ онг кёзю бла къарамайды. Тапмазламы дейсе, мени орунума салыргъа адам. Бусагъатда дипломлары бла айланганла топпа-толудула. Мен а не, къагъытым жокъ, институт тауусханым жокъ.

Кезлеу шош болду. Барып диванда Талипни къатына жуукъ олтуруп, аны кёзюне сагъышлы къарады. Бети тюрленди, айтыр сёзюн аузундан чыгъаралмай, амалсызгъа къалды.

— Сен а, аузума чабып, не сёлеширге, не ишлерге къоймайса,— деди Талип къатыныны халин ангылап.

— Болмагъан сагъышланы башынга алма, э киши,— деди Кезлеу.— Анангдан туугъанлы ишлеген ишингден киши да къыстайalmaz сени. Магомет сабийди, бурнун

сюрте билмеген сабий. Ол, уялмай, санга сёз айтырыкъ туююлдю.

— Тапханса бет этер адам. Ол колхоз ишге жетсе, атасына да бет этерик туююлдю.

Кезлеу алтын жюзюкле беллерин буууп тургъан бармакъларын эрини сол тобугъуна сала айтды:

— Халкъгъа къаты болгъанны уа иги онгдурурла, къурутурла, аныча кёп председателни тайдыргъан элди бу. Биреуню бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол деучюлле, аны жюрекчигин сууутурукъла да табылырла. Аллах бирди, жукъ айтса уа, сен да тынгылама.

— Айтып да бир кёрсюн. Бир кюн: «Былай, алай, сен чотну иги жюрютмегенча кёрюнесе»,— деп ынчхаргъа кюрешгенди да, правлен жыйылып тургъанлай, бек терк олтуртханем жерине. Ким болгъанымы уа танытханем бек женгил.

— Жангы къуллукъчу кибик болгъанына, кесин бир тауушлукъ суна болур, харип.

— Былайда ишлегенли, сени кибик кёп председателни ашыргъанма,— деп мен да айтханма.

— Кет, аман отда кюйсюн, юсюне сюелип, алай ачыкъ сёлешиучю да болма. Кесине сездирмей этерге керекди аманлыкъны. Тасхасын биле туруп, казетге урдуургъа керекди.

—Тейри, газетни да билмейме, ёнге уа иги келишдирип, обкомгъа жазаргъа керекди.— Талип, къатыныны къатында «акъыллы» оноу этгенине къууанып, жауурунчукъларын керип, кёлек туюмелерин тешди. Ёрге туруп, радиону уллуракъ этди. Сора: — Биз да бурнубуз бла суу ичмегенибизни уа билдирибиз,— деп къошду.

— Тюз айтаса, аллайгъа бет этер кереклиси жокъду. Алай бир-эки къатылсагъыз, къурутурла. Къыстамасала да дёрденчигин а чёкдююрле. Жазар зат а табарыкъсыз. Ол къуллукъчу болгъунчу ишлеп бошаса эди уа атасы юйюн. Аланы тукъумдан ол къурурукълагъа

къатышханла да болгъандыла... Азмыды айтыргъа сѣз. Бир да кюрешмесин сени бла уа.

Сен, жууукъ-тенг тута билген адам туююлсе. Керек заманда ол университетде къарындашыгъыз да этерикди билеклик. Аны да атдыгъыз да къойдугъуз.

Талип кезлеуге сагъышлы къарады.

— Ма ол Борисни юсюнден айтама. Нечик акъыллы сѣлеше эди ол бери келгенинде. Аллах бирди, къарамы окъуна барды тѣрт-беш кишини багъасы. Жууукъ-тенг тутхан игиди. Аллаи адамгъа тиерге ким да къоркъгъан этеди...

Кезлеу айтхан акъыл сѣзле Талипге къушкъанат бердиле. «Оллахий, бу аман къатын бизден акъыллы кѣреме. Кѣп зат къайнайды муну пчинде,— деди ол кеси кесине.— Кѣрсюн жукъ айтып, сынсытырма туюк чабырдан туугъанны. Барысына да бирге къапдырырма иссини: Магометге, Юсюнге, дагъыда ала жанлы болгъанлагъа».

Талип кесине таукеллик алды. Бир уллу сермешде дуняны кеси хорлап чыкъгъанча, башчыгъын имбашларындан ѳргерек айырыргъа кюрешди, эки къолун жан сюеклерине тиреп, эркин солуду.

Юйде кесин жюрютгенине кѣре, Талипге тиерча, аны жарсытырча адам алыкъа жаратылмагъанына, къазауат болгъунчундан бери ишлеген ишинден къыстаргъа бир кишини да къолундан келмезлигине Кезлеу арталлы да ишекли туююлдю. Алай, не къытайчыкъ болургъа кюреше эсе да, Талип а, сагъышларын чачалмайды. Элде билимли жашла кѣп болуп башлагъанларын эсинне тюшюрсе, къыл чайнайды.

— Эй-хей, ким барды юйде,— деген ауаз Талипни терен сагъышладан аяздырды.— Аллыма чыкъ, эшиклеини ач... Атлаучладан ѳрге ѳрлерге да болуш. Эй-хей, ким барды юйде?

— Ой, сенден алгъа ѳлейим,— деп Кезлеу эшикге

чартлап чыкды, бузоулу ийнекча, ёкюрген жашын ауазындан таныгъандан сора: — Къолунгу бери тутдурчу, жашчыкъ.— Ол атлауучлагъа жете келген жерде, уучуну огъу чулгъандыргъан жаныуарча, тейгереп тургъан Чачийни ёрге къобарыргъа кюрешди.

— Эй киши, нек чыкъмайса бери?

— Тонгуз болугъуз экигиз да. Алышынмай сизни килеге къалай ушагъанды бу итден туугъан,— деп къойду Талип, олтургъан жеринден да ёрге къопмай.

Кезлеуню башында жаулугъун тартып жерге атды Чачий. Ананы чачы тозурады, боранда къалгъанча.

Тырнакълары бла жерни къазады Чачий. Анасыны жаулугъун аузуна сугъуп, аны къанатларын чайнайды. Ол заманда аны аузундан селегейле, тили ауругъан тууарданча, саркъдыла.

— Эй, киши!

— Аллахдан бир уллу палах башынга.— Талип, ёрге туруп, эшик таба атлады. Жангыз жашын ол шекелде кёргенинде, жюреги чанчды. Бир огъурсуз жаныуарны тюбюнден олсагъатда ычхынганча, чачы-башы тозурап тургъан Кезлеуге жаны ауруду.

Талип, эки къолундан тутуп Чачийни ёрге сюеди. Алай жашны, аякълары тутмай, тобукълары жерге тирелдиле, кёлеги ёрге — желкесине жыйылып, къымыжасы ачылды. Талип аны аркъасына атды да кесни имбашлары бла узалып жагъасындан тутуп, атлауучладан ёрге ёрлеп тебиреди. Кезлеу а жашыны жерге сюйрелип баргъан аякъларын ёрге кётюрдю. Алай, абынып, тобукъ сюегин атлауучлагъа ургъан заманында уа, кёзюне бир зат да кёрюнмей къалды. Энишге олтуруп, эки къолу, башы бла да тобугъуну ачыгъан жерин сынтыл этерге кюрешди. Кёзлеринден чыкъгъан жилямукъланы ал ботасыны этеги бла сюрте, къургъакъсытды.

Талип, жашын машокну атханлай, атды диван юсюне. Сора бир кесек солуу ала, юйню ичинде Кезлеуню

изледи. Ол аны жашыны ачыуун алыргъа излей эди. Къалай да этип, Талипге жүрек сууутургъа керек эди.

«Бусагъатда сенсиз да жетерик эдиле мени къайгъыларым,— деди Талип кеси кесине.— Къайда болуп келгенди бу юйю къурурукъ былай? Кыныулагъа барып, бетими уа жойгъан болурму? Акъылы тыйыпмы къаллыкды...»

Кезлеу, юйге сынчыкълап кирди да, жашы жатхан диванны къыйырына барып олтуруп, чындайын тешип, тобугъуна къарады.

Ол аны къызыл кесеу болуп тургъанын кѳргенинде, бютюн да жизеленди. Аллахны атын терк-терк сагъынды. Талип, аз да жан аурутуп бир сѳз айтханлай, жияргъа хазыр эди Кезлеу. Алай, ол ариу, эрши да айтмай, тиши онгсуз этген кибики, сол къолу бла аузун да къаты къысып, отоуну тюз ортасында салынган столну тѳгерегине айланганлай турду. Не зат эсе да айтыргъа кесин хазырлай, къолун жухундан кетерген да бир этди. Алай дагъыда тынгылады.

Кезлеу ундурукъ къулакъгъа атылып тургъан жан жаулукъну алып, аны тобугъуна къысаргъа кюрешди. Алай, аны тохтаталмагъанда уа, башын эри таба буруп, бетин жыйырта айтды:

— Берип кел да бу жараны байларгъа бир болуш. Адам ёлюп къалса да сан этерик туююлсюз. Мени сынсып ёле тургъанымы кѳре тургъанлай, кесинги жубата сюелесе. Аллах кечмез, тюзлюгом...

Кезлеу былайда къоркъакъ алгъа урады дегенча этди. Талип, аны айтханына арталлы да эс бурмагъандан арт жанында уа, аузуна келген аманны къуйду эрине.

«Сыфаты болмагъанны адамлыгъы боламыды»,— деген сѳзленни окъуна ычхындырды ёрге къобуп, жашын тешиндирирге кюреше:

— Сенден алгъа ёлсюн мен ананг,— деди.— Кѳтюрал-

магъанынғы биле тургъанлай, чархынга жарашмагъан зат бла быллай бир нек кюрешесе?

— Иги кёлюнг бла акъыл юйрет. Бусгъатда ол сени хар сёзюнгю чачмай-тёкмей аллыкъды. Алай жаша ол да, сен да,— деди Талип.— Не адам этерме бу телнини не да ёлтюрюрме.

— Аузунгу жуу,— деди Кезлеу.— Жангызымы тырнагъы ачыгъандан эсе, битеу дуния кырылсын. Энди жетген жаш ичги бла хазнамыды. Тенглери кёпдюле, къоя болмазла. Андан сора уа ичген жокъмуду.

Чачийни тырнагъы ташха тиерин Талип да суймейди. Анга бир кыйынлыкъ жетгенден эсе, кеси не уллу палахха тюшерге да угъай дерик туююлдо. Алай, аны жүрегине биз болуп сугъулгъан, анга тынчлыкъ бермеген иш, жашындан кёлюн чыгъарады. «Ата-ана къолунда ёсген, кеси ёмюрюнде ашха, кийимге сукъланмагъан Чачий, тенглеринден артха нек къалады, жашаудан юлюшюн нек алмайды? Мутай, дагъыда бирси бирича нек махтатмайды Чачий кесин. Сыфаты, акъылымы кереклиди? Аман кишиденми туугъанды?»

Ма ол сагъышладыла Талипни тынчлыгъын алгъанла. Чачий, иги киши болса, бюгюн атасына билеклик этерик эди, андан къоркъмай Талипге киши да тюрт сёз айтырыкъ туююл эди. Колхозну председатели окъуна.

Адамлыкъдан, ахшы адетледен да дуния ырысхыны сайлагъан Кезлеуню уа эрини бюгюнню сагъышларын дан бир тюрлю хапары жокъду. Ол жашына аллахдан дуния ахшылыгъын тилей, тешиндирип бошады да, сынчыкълагъаны аз эслене, мняла ичли табакъ бла суу жылытып келди да, Чачийни аякъларын жууаргъа хазырланды. Аякъларына жылы суу жетген заманда Чачий, башын ары-бери кымылдатып, сёз айтыргъа кюрешди. Алай, аны аузундан сёзню орнуна акъ кёмюкю шытыла чыкъдыла да, жыгъы бла энишге тигелеп, акъ жастыкъгъа саркъдыла. Ол заманда Кезлеу:

— Ариу аузунга кьор болсун мен ананг,— деп ал ботасыны этеги бла Чачийни шытыларын сюртдю. Дагъыда эниште пйилип, сууу болгъан табакъны ёрге — тобукъларына алып, жашыны экинчи аягъын жуууп башлады. Чачий табакъ кьатыш табаны бла уруп жибергенде Кезлеу юй ортасында сагъышлы сюелген Талипни борбайларына барып чулгъанды. Талип, жукъудан уянганча, сескенип, тегерегине кьарап, болгъан ишни ангылагъандан сора, жашыны жагъасындан сермеп тутду да, ёрге сюеп, кьол аязы бла жыягъына жетдирди.

— Аллахдан аман табыгъыз экигиз да,— деди Кезлеу, ёрге кьобаргъа кюреше.— Айырылмай кесинге ушайды кылыкъсызлыгъы. Бурнунгдан тюшюп кьалгъанды.

Кезлеу, табакъны бир жанына сала, эрини кьатына келди да: — Мурдар, ёлтюресе, буума бойнундан,— деди.— Кьолларынг кьуругъаелле, муну жыягъын былай кьызартмасанг.

Талип, жашны жагъасындан эки кьолун айырды. Чачий, башы кьалтырай, гыстыча, артха ауду. Кезлеу диваннга табакъдан чачылгъан сууну этеги бла кьургъакъсытыргъа кюрешди, жашыны аякъларын да этеги бла сюртдю. Талип а темир тишлери бла эринлерин чайнай, ич юйге кирди.

XVIII

Магомет этген оноунда башхала чий табарын суймей эди. Аны ючюн кеп сагъыш этерге, халкъны аллында айтырыкъ сёзюне энчи багъа бичерге керек эди. Алгъын заманындача, хар ишни да уруп этип кьояргъа жарамгъанын, кьарт атасы бла, колхозну эртдегили председатели Харун айтхан сёзлени кертиликлерин бю-

гюн кеси жашауунда сынай, хар ишни да сабыр, оюм-лу этерге юйренеди.

Ол себепден, бужолгъу правленде къараллыкъ ишни юсюнден Магомет артыкъ да кёп сагъыш этди. Хар оюмун, муратын Юсюпге айтып, аны бла бир акъылгъа келишгенден сора, жүрегине ырахатлыкъ ала, ишин алай башлады.

Мында председатель болгъанлы, аны мал ашны кытлыгъындан бек жунчутхан иш болмагъанды. Аны ючюн а Магомет элни кючюн ол затха буругъа керек эди. Быйыл биченнге чыгъаргъа заман жетгенли, башын ауур жүк басханча болгъанды.

Правленнге элни активи саулай да чакъырылды. Магомет жыйылгъанлагъа къарай, Талипни жокълады. Аладан соргъан да этди, Талипни къайда болгъанын.

— Бусагъатда кабинетинде эди,— деди эл бригадир — Шохайып.

Магомет телефонну чолпусун къолуна алды да, баш бухгалтерге сёлешди:

— Алан, нек тураса халкъны сакълатып?

— Не этеме мен анда. Правленнге айырылгъанла барсынла,— деди Талип.

— Сабий сёзню къоя туругъуз,— деди Магомет.— Не хапарды ол?

— Тынгылауну басып тургъанлыгъыма бу жол жаныма бек тийгенсиз,— деди Талип.— Бурнуу сюрте билмеген тракторчу не да сюрюу ызындан айланган къойчу тенгли кыйыным жокъмуду колхозда. Айтдырмай къоймай эсенг, колхозну къурагъан кишиме мен.

Талип, кесини намысын кётюрюрге кюрешгенден сора да, колхозну оночуларыны терс ишлерин, жангылычларын эслегенин, кеси алай бош киши болмагъанын ангылатыргъа керек эди. Кесин бир заманда да басын-чакълатмазлыгъын билдирирге керек эди.

Магомет телефонну чолпусун къулагъындан бери

алды да бир кесекни кьол язына кьаты кьысханлай турду. Узун салынган столну эки жанында олтургьанла, кьабыргьагьа тирелип салынган шинтикдегиле да Магометни кёзюне кьарадыла. Аны кьаны бузулгьанын ангыладыла. Кьши уа жукь сормады.

Магомет эс жыйды. Юзмелтча бурулуп, кьаш башына тюшюп тургьан кьара чачын сол кьолу бла ёрге эте, телефонну чолпусун кьулагьына жууукь элтип айтды:

— Сенде уа кьайнай кёреме да ишле. Бусагьатда сёз сени юсюнгден бармайды. Биченнге чыгьаргьа заман жетгенди. Аны оноун этерге жыйылгьанбыз. Быйылгьы жылгьа планыбызны да ал да, бери кел.

Талип, Магометни кабинетине кирген заманда, адамланы кёплюгюн эслеп, бир кесек абызырады. Председателни бла кесини арасында баргьан сёзню олтургьанла да эшитген болурла деген акьылда, хар кимни кёзюне кезиу кьарады. Кьол жаулугьун хуржунундан чыгьарып, бурун сыртыны, кёлек жагьасындан ёрге аз кьараргьан бойнуу терлегенлерин сюртдю.

Магомет кьолун Талип таба узатды. Ол аны ангылап, мал аш хазырлауну планы жазылгьан кьагьытны Магометге берди. Кеси уа олтурмай сюелгенлей турду. Магомет аны кёзюне да бир кьарады, алай жукь айтмады. Кьаламын кьолуна алып, аны бурнун кьагьытда жазылгьан тарихлеге тиреди.

— Нек олтурмайса, Талип? — деди колхозну парткому Юсюп. — Огьесе, кетергемиди акьыл?

— Угьай-угьай, — деп Талип, эшик артында такьгьычха кьысылып тургьан шинтикни берлакь тартып олтурду. Мутай, Шохайып, дагьыда бир кьауумла от башына ётюн, кеси эшик артына атылып кьалгьанына Талипини жюреги жер бла тенг болду. Жылны башындан бери эшик артында олтурургьа бюгюннге дери да тюшген эди анга. Баям, ингирли бери келирге суймегени да аны ючюн болур эди.

Юсюп да, Магомет да Талипни бир заманда да быр-нак этмегендиле. Ол угъай эсенг, колхозну председатели жамауатны аллында сѣлешген заманында, баш бухгалтерибиз Талип этген тергеуге кѣре, ол ишни бу халда толтурсакъ, быллай бир хайыр аллыкъбыз, демей да къоймагъанды. Ол Талипни даражасына, намысына къатыллыкъ сѣзню халкъны аллында бир заманда да айтмагъанды. Ишни тынгылы болурун а, Магомет, таматалыгъына да бет этмей, излейди андан.

Бырнак а кесн кесин этеди Талип. Магомет ишни юсюнде къаты болгъанына анга бир палах этерге айланган сунады Талип. Не да этип, ишден тайдырыуну сылтауун излеген сунады, баям. Талип кесин жүрютююнде, харкюнлюк халинде кѣрюнеди ол зат. Магометге хата излегени да аны ючюндю.

Правленни заседаниясын ачхандан сора, Магомет бир уллу доклад этип кюрешмеди. Жыл сайын мал аш жетишмегенини себебин ангылатхандан сора, ол кыйынлыкъдан къутулур ючюн не этерге боллугъуну юсюнден хар ким кесн оюмун айтырын тиледи.

Кѣп турдула жукъ айтмай олтургъанла. «Да иги ишлерге керекди», «Битеу кючюбюзню салыргъа керекбиз, бу ишге». Олтургъан жерлеринден къопмай, ол сѣзлени айтханла да болдула бир кесекден.

— Мен бир-эки сѣз айтайым,— деди Шохайып.— Жыл сайын да жыйылабыз былай, жыл сайын да айтабыз биченин кѣн этейик деп. Алай, ишибиз бла сѣзюбюз бир бирни тутмай къаладыла нек эсе да. Кесибизге бичен этерге тюшсек, кече да жатмай кюрешибиз. Колхозгъа жетгенде уа алай эталмайбыз. Мен халкъ кесине бичен этмесин, деп айтмайма. Этсинле, аллах-аллах, анга ким угъай дейди. Энди элде мал тутмай да болмаз. Оллахий, мени кесими да бардыла малларым. Колхозну чаллыгъында бичен эте эсек, жеринде мирзеу, картоф ёсдюре эсек, жайлыкъларында маллары-

бызны кюте эсек, да сора юйюнге, кесибиз деп турмай, колхоз деп да айтыргъа керекбиз. Колхоз бай болса — бизге да иги. Андан сора айтырыгъым жокъду мени.

— Энди уа ким не айтыргъа сюеди? — деди Магомет.

— Оллахий, Шохайып тюз айтады,— деди эки ауаз бирча эшитиле.— Алай, элни аллында ма бу халда сюелип сёлеширге керекди. Сёзню ачыкъ салыргъа керекбиз.

— Мени акъылыма кёре,— деди правленини члени Мутай жеринден ёрге къоба, тамагъын ариулай.— Шохайып айтханда барды магъана. Элде къолундан келгенлени барысы да биченни заманында колхозгъа болушургъа керекдиле. Чаллыгъыбыз азды деп аны жияуун этип тургъанлыгъыбызгъа, жерге къошулукъ туююлдо. Айлана-журюй, кёрген болурсуз кесигиз, кёп жерлерибиз чалынмай къаладыла. Къолдан келип кезиуюнде эталмайбыз да ишибизни, биченлик а, кюз арты жетгенлей, саргъалады да къалады.

Жыл сайын колхоз биченни тышындан келген адамланы болушлукълары бла этеди. Элни кёп адамы уа биченни заманында орамда айланады. Неден бай болукъду ол колхоз?

Бусагъатда ол суу салыргъа онг болгъан бахчалада ишлерге бир къауум адамны къоюп, барыбыз да биченге чыгъаргъа керекбиз. Партком къолгъа алса, элни интеллигенциясындан энчи жыйын къуарарыкъды. Ол уллу кючдо. Малчыладан да къуралсын энчи жыйын. Механизаторладан бла шофёрладан да къуралсын энчи жыйын. Элде азмыды биченге чыгъаргъа сюйген къарт... Онг болгъаны къадар, техниканы тынгылы хайырланыргъа керекди.

Магомет, Мутайны сёлешгенине ыразы болуп тынгылады. Артда махтагъан да этди аны сёлешгенин.

...Оноу бошуна этилип кьалмагъаны иште кёрюндю. Биченнге быйылча кёп адам бир заманда да чыкьгъан болмаз эди. Мутай да бир жыйыннга тамата болуп, Акь кыяны тёбен жанында тохтагъанды.

Чачий чалгъыгъа чыгъаргъа артыкь ыразы туююл эсе да атасы кьоймады.

— Атлан жолгъа,— деди Талип Чачийге.— Кьалма тенглерингден артха. Окьургъа суймегенсе да, айлан энди алай, итим кибик.

— Кет-кет, э киши, кесинги артда ударникчик этерсе,— деди Кезлеу.— Чий сабийни тракторда туююлгени да боллукьду, энди элтип чалгъыгъа да урмасанг.

— Мени да сюрелле чалгъыгъа. Сен да кесинги дырыннга хазырла,— деди Талип.

— Ёнге ёлмейик экибиз да. Мен дырыннга уруш жыллада да чыкьмагъанма,— деди Кезлеу,— Махмут улу председатель болгъанды деп а кьартлыгъымда дырыннга кьалай барырма. Элде бош адамла топпа-толудула, аланы сюрсюнле, мен а бир кьарыш да атларкь туююлме. Сен да улуу башынгы гитче этип айланма.

Кезлеу бир кесек тынгылады. Кёлде жюзерге ашыкьгъан баппуш кибик, кьанатларын кенг керип, эшикге чыкьды да, дагъыда терк окьуна ызына кьайтып:

— Председатель бара эсе бар, алай туююлмюдю, босагъангдан тышына да чыгъаркь туююлсе,— деди Талипге.— Басынчакьлатма кесинги. Мени жауума да ол гаккыбашчкь оноу этсин...

— Сени былай бир улуу кьууллукьгъа салыргъа керек эди,— деди Талип, кьатынына жууукь барып, сакьал тубюнден ёрге кьарай.

— Кет-кет, бу кьууллугъунг бла махтана кьыргъан этесе. Кьайры салсала да сени тенгли бир ишлеялмазлыкьмы суна эдинг. Жангыз чирчигим ёлмесин, биригизден артха кьалып оноу этерик туююлме элге.

— Этериклей тураса. Аузунг бла уа къала да иш-дериксе. Ханарынгы тохтат. Биз тамбла бек эртде кер-терикбиз. Жолгъа хазырла. Чачий, сен Мутайны жыйы-нында боллукъса. Ала сагъат алтыгъа Тёбен кёпюр кьулагъына жыйыллыкъдыла.

— Бу Мутайдан сора бизге оноу этер адам табыл-май къалды да,— деди Чачий.

— Тейри, биз не дёсек да, ол акъылсыз жаш тью-юлдо,— деди Талип.

— Сен кесингикине жекбаш деп, биреуню жамау-кёнчегине уа акъыллы тёбе деп айлансанг, бек иги кьу-рарыкъса,— деди Кезлеу.— Анса, сен кётюрмесенг а кётюргенми этелле аны. Быллай бир тьююлюп тургъан-лай, сени бетинги этип окъуна бу жашны атын бир жерде сагъынмагъанларын кёремсе ол итлени. Дагъы-да былай, не этерик болурла деп къарай турама ансы, аллах бирди, ишден тыйып кьоярыкъма. Барсын да окъусун, алыкъа кеч тьююлдо.

Чачийге жан кърди. Кёкюрекчигин кётюрюп, те-резе аллына барып сюелди да, анда кесни ауанасын кёрюп, хуржунундан тарагъын чыгъарып, букъу пйис этип тургъан кока чачын артха тарады.

— Окъуса уа угъаймы дейме, суйген-суймеген ара-сында, къайда манга андан уллу насып.

— Сен иги киши болсанг, жашынг элге оноу этер эди,— деди Кезлеу.— Айланыгъыз энди Махмут улуна бичен ишлеп...

Талип Кезлеуню айтханына сёз къайтармады эсе да, «Жашны окъутургъа алыкъа кеч тьююлдо», дегенин а тюзге санады. «Кече, кюн да ишден айырылмай турса да, Магомет Чачийни атын иги бла айтдырлыкъ тьююлдо,— деди Талип кеси кесине.— Биз этмеген хатаны аллах этсин анга. Анасы айтханлай, мен Чачийге жекбаш деп тургъанлыгъыма, жаз башында да андан онглу ишлеген болмады. Жаз узуну да бир кюн да

юйде кьалмагъанды. Дагъыда аны атын бир зат бла сакъынмайдыла, таланган.

Бу иште терслик менде да барды. Несинден кьоркьама тьокчабыр улу Магометни. Айлануучу эди атасы ыстауат ийнс эте, энди, кьартлыгъында акъжагъачыкълургъа кюрешгенликге. Аллыма уа кеп кюнлени келгенди ол да. Жаш ишинде кишиден артха кьалмайды. Мынга саугъа берилмегени, аты айтылмагъаны не ючюндю? — деп нек сормайма председателге. Ол терсликге да тьезмезлигимни билдирейим».

Талип, юйде адам селешгенни эшитмегенлей, кеси-кеси бла ушакъл этгенлей турду. Элде Чачийни Мутайча аты айтылса, аныча уллу кьырал саугъала алыргъа жетишсе, колхозда кьояргъа, алай тьуйюл эсе, не да этип, окъургъа сугъаргъа. Олду бусагъатда Талипни мураты. Алай, ол жашына ышанмагъанлыкъл этип, этген оноууна сокъуранырыгъы да келеди. «Кьолдан ычхынса, чалпыр, биягъы бир палахха кьалыр», — дейди ол.

— Жаш, — деди Талип башын Чачий таба да бурмагъанлай.

— Мангамы селешесе? — деди Чачий.

— Келчи бери.

Сен бу жол кьолунгдан келгенни аямазгъа керексе. Кьалгъанын кесим этерме, — деди Талип. — Ангыладынг да?

Чачий сьз айтмады, эшта да атасыны айтханын толусу бла ангылаялгъан болмаз. Чачий бир кесекден башын ерге кетюрдю: «Бу жол болмаса, атам манга былай ачыкъл селешмегенди. Лейляны урларгъа, дегенибизде, ерге-ерге секирген эди да. Энди уа не тьושгенди атамы эсине. Бир зат билип, бир зат эшитип айта болур атам бу сьзлени. Бир базынган жери барды. Ай, аны кьолгъа этип, Мутайны жюрегин бир жарсам, елсем да киши жилимасын. Лейля манга келсе, андан сора да, жюреклери жарыллыкъла бар эдиле».

— Нек тынгылайса? — деди Талип. — Мен айтханны жаратмадыңмы?

Чачый, бу жол да тынгылады. Атасы къалай этерге кереклиси ангылатмагъаны ючюн, тынгылады ол.

— Сен бу жол чынтды кишилик этерге керексе. Сени кибик жаш адамла сермеп къаяны ояргъа керекдиле. Сен бу жол кишилик эт да, — деп экинчи кере къайтарды Талип, — кёрейим сора мени айтханымдан чыгъарыкъ адамны. Боллукъду тёзгеним.

Чачый, атасы бу ишни кългъа къаты алгъанына, къууанды. Олсагъат окъуна Лейля келип арбазларына тюшюп кългъан сунду. Талип, сёзню ачыкъ салса, сен къалай тийншли кёрсенг, алай этерикме деп уялмай айтырыкъды. Атасы артдан келлик айыпны бойнуна алса, къызны бюгече окъуна къачырыргъа хазырды.

Талип жашыны тынгылагъанын жаратмай, ичинден не эсе да айтып мурулдады. «Бир эришлиги болмагъан жекбаш. Сен билген эл тюбю, аракъы, кино...» Алай айтды Талип кеси кесине.

— Нек сюелесе турукъ кибик, тынгылауну басханлай?

— Сен айтхан оноугъа угъаймы дейме, атам, — деди Чачый. — Эт оноу. Мен да тенглерим бла сёлешейим.

— Аны не оноулугъу, не сёлешириги барды?

— Алайсыз жарамаз.

— Аланла, бу телл болуп тура болур дейме. Сен чалгъыны къалай тартырыгъынга да менми оноу этерикме. Биченде аллынга кишини ётдюрме дейме. Адам бла сёз болма дейме. Ангыладыңмы? Ол заманда председател бла, партком бла да сёлеширге манга тынч боллукъду.

«Жашым колхозда алчыды, кесим да кече, кюн да колхоз деп айланама. Не излейсиз менден? Не хатамы кёресиз мени? Къуру сиз айтхан болуп турлукъ сунма-

гъыз!» — деп ауузларын тыярыкъма таматаланы. Аны ючюн а сен жалаи да иги ишлерге керексе.

Атасыны сѣзлерин эшитгенде, Чачий, кертн да турукъча, сын къатды. Къансыз бети бютюн да агъарды. Къулакълары жукъ эшитмей къалдыла. Сары тишлери бла жукъа эринлерин чайнады.

«Бу уа кесни къайгъысын эте кѳреме да,— деп келди кѳлюне.— Ишлемесем а ким неми аллыкъды мени? Тенглерим окъууларын бошай турадыла. Мен а мында Мутайгъа тенг болуп, патеген ийнсден къыра айланама. Не затха махтаналла атам да, анам да манга. Бир сюрюучю сабийлерине тапдыргъан насыпны тапдырмагъандыла манга. Бюгюн а: «Иги ишле, махтау ал»,— деп сюеледиле. Бюгюн ашаргъа, ичерге, жашаргъа керекме. Тамблагъы кюнум а кимни да болсун...»

Атасыны зорлугъу бла эки-юч кюнден сора Чачий биченнге чыкъды. Алай, ол ишге кѳл салмады. Бош затлагъа жубана заманын ашырыгъа мурат этди.

— Къарайма да, Чачийни бойну гылмайны ауурлугъун кѳтюраллыкъ болмаз,— деди Чачийни тракторчу нѳгери Бахау.— Ишге кѳкюрекни тире, хомух болма.

— Гылмай кѳплени дѳрденлерин чѳкдюргенди, аны хорларма деп киши да махтанмасын,— деди Мутай, дуруну къыйырында чалгъысыны аузун чий кырдык бла ариулай.

— Да Чачий да гылмайгъа жабышыргъа базынмай, къош жумушланы эте аны ючюн айланады,— деди Бахау.— Ётюрюкдю дечи Чачий?

— Ётюрюкдю. Сени тенгли бир ишлеялмагъан кюнумде кесими ѳлтюрюме.

— Алай этме таланган. Сен кесинги ѳлтюрме ансы, мен чалгъы чалмай окъуна турайым.

— Сен да тап билленг гылмайдан къутулургъа,— деди Мутай.

Чачий, кимники болгъанын да сормай, арлакъда сабы

жерге чанчылып тургъан чалгъыны алып, жашланы ызларындан ёрге тебиреди.

— Эртде окъуна ма алай этерге керегенг,— деди биягъы къанбуз Бахау.— Келчи, кесинг да иги жаным кибик мени аллыма тюш, экибиз да бирге тигелей барайыкъ. Чалгъынга къалакъ эт.

Бахауну тюрт сёзлери Чачийге ачыу тийдиле. Ол чалгъысыны желкесин жерге тиреп, Бахауну кёзюне огъурсуз къарады да:

— Сени аузунгу жуугъанны анасы къатыны болсун,— деди.— Сен кесинги бирсиледен акъыллы нек суна болурса? Керти айтама да, аллахынг ючюн Мутай?

— Къююгъуз керексиз хапарланы,— деди Мутай.— Бахау ойнагъан этеди, сен да ойна да къой.

— Бахау ойнагъан кибик этип, ичинде болгъан кир сёзлени юсюнге къуюп къояды. Аны къаллай ниети болгъанын тюз аузундан тылпыуу чыккъанлай билеме.

— Кет, аман. Сени бла ойнагъан мен сенден да телме,— деди Бахау.— Халкъ бла, жыйын бла боламы юйреннгенсе сен. Талипни кампетинден тоюп, Кезлеуню этек тюбуне кирип тургъанса.

— Атам бла анам бла ойнама, итден туугъан,— деп Чачий чалгъысына жабышды.— Мутай, сермеп, Чачийден чалгъыны сыйырды.

Бахау артха секирмеди Чачий керилгенде, чалгъысын да бир жанына сызып, аны аллына атды кесин.

— Сабий болма,— деп Мутай Бахауну кёкюрегинден артха тюртдю.— Айыпды сизге. Барыбызгъа да айыпды. Чачий, бу керексиз жерде къабыныучунгу къачан къоярыкъса? Чамсыз, лакъырдасыз болмайды. Нек ангыламайса сен аны?

— Сенден, андан, бирсинден аз билмейме мен лакъырланы,— деди Чачий.— Алай, кесими уа кишиге да

хыликгя этдирлик туйюлме. Тишлерин хансла ичинде излеп айланырча этерме.

Бахау, къуш тауукъгъа жабышханча, илинди Чачийни бойнуна. Жашла кючден айырдыла аны Чачийден. Талип улу уа солууун кючден ала, аузуну акъ кёмюгюн сюрталмай иги кесекни турду.

— Экигиз да, бюгюнден озмай, тигелегиз элге,— деди Мутай.

— Мында сизни туйюшгенигизге къарап туругъа заманыбыз жокъду. Аузугъуздан бир жангыз сёз чыгъармай тебиреп къалыгъыз.

— Кеч, Мутай, мен терсме,— деди Бахау. Жюрегини кызгъанын кючден тохтата.— Бу телиге тенг болуп телилик этдим.

— Тели сенсе, — деди Чачий.

Бахау андан сора жукъ айтмады. Чачий аны намысына къатыллыкъ сёзлени айтханда да тынгылады. Мутайдан, бирси жашладан да уялды ол. Терк окъуна чалгъысын кьолуна алды да, ызында къалын дуру кьоя, энишгеден энишге узайды.

— Къошха бар да шапагъа болуш,— деди Мутай Чачийге.— Тамбла уа сюйсенг чалгъыгъа, сюйсенг дырыннга чыгъарса.

Чачий, ол кюн чалгъы чалгъандан эсе, къошда туругъа сюе эди. Ол жашла бираз узайгъынчы турду жеринден тепмей. Сора акъырын-акъырын атлай, чёпбашны чайнай къош таба кетди.

Атасыны: «Сен бу жол кьолунгдан келгенни аямазгъа керексе»,— деген сёзлерин эсине тюшюрюп, дагъыда сагъышлы болады. Алай, ол Мутайны жыйынында къалыргъа сюймейди. Аны оноу этгенин кётюралмайды Чачий. Бахауну хыликгя сёзлери да жюрегин жандырадыла Чачийни. Ол этген оюмдан ала экиси да Чачийни аягъына да жетмейдиле. Кюч бла, акъыл бла да ала Чачийни къатына да жанламайдыла. Дуния байлыгъы

бла да аны атасыны бла анасыны аллына ётерик кёп юйор табыллыкъ туююлдю элде.

«Да сора, не хылыкгя ишди да бу? — деди Чачий.— Мени сындырып сёлеширге Бахауну не иши барды? «Юйюнге кетип кьал!» — деп кёюме кьарап, кьычырыкьдан кьырыргъа Мутайны не эркинлиги барды? — Тюз аузуна ургъанча, жууап этерге керек эдим Мутайгъа. Бахау а чегилерин сайлатхынчы тохтамазлыгъын билеме...»

Чачий ол кюнюн сыртындан тюшгенлей ашырды. Ингирликде Магомет бла Шохайып кьошха келгенлеринде да чыкьмады балаганындан. Алайда Чачийни жокьлагъан да болмады.

— Кьалайды акъылыгъыз, дырыныгъызны да кесигизми жьырыкьсыз? — деп сорду Магомет жыйын таматагъа.

— Хау, кесибиз, жалан да кесибиз,— деди Бахау, Мутай аузун ачхынчы.

— Да анга да угъайыбыз жокьду,— деди Магомет шапалыкъ эте айланган жаш узатхан аякъ айранны ичип бошاپ, эринлерин кьол сырты бла сюрте.

— Дырын жьыргъа адам табыллыкъ эсе, биз чалгъыдан бёлюмсесек да боллукъ эди,— деди Мутай.— Жыл бизни сакълап турмаз. Узакъгъа созмай, болгъан чаллыгъыбызны кьагъып чыгъаргъа керекбиз.

— Дырыныбызны башхала жыйсала, бизни ишибизни бети чыгъарыкъ туююлдю,— деди Бахау.— Дырыны кесибиз жьыргъа кьолубуздан келликди да? — Бахау алайда жыйылып тургъан нёгер жашларыны кёзлерине кезиу-кезну кьарады.

Киши жукъ айтмады анга. Ким биледи, Магометденми уялдыла, не билейим, Мутайгъамы бет этдиле, жашладан бири да сёз нёгер болмады Бахаугъа.

— Мен айтханны жаратмадыгъызмы? — деди Бахау дагъыда.

— Бахау, сен айтханда да барды магъана,— деди Мутай, Ажам этген акъ къалпагъын мангылайындан ёрге кётюре.— Дырынны да кесибиз жыйсакъ, ишибиз кёзге бегирек кёрюнюрюк эди. Алай, иш терк болурча этерге керекбиз. Кеч кюзге дери биз мында туруп турсакъ, картоф, нартых бахчаларыбыз эл кюлкюлюк болурла.

— Мен Мутай жанлыма,— деди Магомет.

— Хау, Мутай тюздю,— деп къошду олсагъат окъуна Шохайып.

— Терс сёлешдим эсе, айып этмезигизни тилейме,— деди Бахау.

— Бахау, бош жанынга тиеди,— деди Магомет.— Сен айтхан да тюздю. Алай, Мутай айтханлай, иш женгил болур ючюн не мадарны да этерге керекбиз. Бу сагъатда эл тюбюнде ишсиз дуня бла бир тиширыу айланады. Ала дырыннга чыкъсала колхозгъа уллу болушлукъду.

— Да хау, ала да дырыннга чыгъаргъа хазыр болуп тура болмазла ансы.

— Шохайып сау болса, элде дырыннга чыкъмазлыкъ адам жокъду,— деп аз ышарды Магомет. Ол сёзлеге Шохайып ичинден ыразы болду.

Магомет кетерге тебиреди. Машинасыны къатына барды да, аны эшигин ачды. Алай, онг къолу бла эшикни башына жабыша, кесини ауурлугъун онг билегине жюклей айтды:

— Жашла, дырыныгъызны башхала жыйгъанлыкъгъа, сизни ишигизге багъа бичилмей къаллыкъ сунмагъыз. Хайт дегиз. Жукъ керекли болуп къыйналмагъыз...

Эли орамлары адамдан алгынча толу туйюл эдиле. Колхоз правленни арбазында да киши кёрюнмейди. Анда ишлегенле да биченчиле болгъан жерге кёчюп орналгъандыла. Комсомол ферманы адамлары жашаучу юнню бир отоунда колхозну парткому бла председатели, биринде уа бухгалтерияда ишлегенле тохтагъандыла. Анда эки къыз эсепни жюрютеди, къалгъанла уа чалгъыда. Магомет бла Юсюп да былайда эртден, ингир кёрюнедиле, къалгъан заманлары уа — халкъ бла бирге.

...Шохайып, орамгъа чыкыгъанында, эл жукъудан хазна уянмагъан эди. Шошлукъда аны атыны аякъ тауушу узакъгъа эшитилгенча кёрюнеди. Къолларындан келген элли тиширыула бюгюн дырыннга чыгъаргъа кереклилерини юсюнден правленни оноун барысына да эки кюн алгъа айтып, ангылатханлыкъгъа, Шохайып эл тубюне жайылмай болмады. Халкъны арасында намысы жюрюгенин, аны айтханына угъай деп суюеллик хазна адам болмагъанын да, ол ахшы биле эди.

Алай бир бёлек жылны ичинде колхозну къатына келмей тургъанлагъа бой салдыргъан тынч болмагъанын да сезе эди ол. Аны ючюн а, хар адам бла тап сёлеше, аланы жүреклерине жол табаргъа керек эди. Адамланы къоркъутуп, жанып иши бармазлыгъын да ангылай эди ол.

Шохайып эл аягъына жетерге, танг жарыгъы къарт тауланы башларын агъартды. Арбазлада ийнеклери бла «ушакъ» эте башлагъан адам ауазла эшитиле тебиредиле. Анда-мында юйлени ожакъларындан чыкыгъан тютюнню танг салкъыны «къабыргъаларындан кысып», тегерекге чачылыргъа кьоймай, кёк бийиклигине ашырады.

Бюгюн эл сюрюучю да ишине бирси кюнледен эсе эртде сьелгенди. Ол:

— Ийнеклеригизни кыстагъыз! — деп орамны эки жанына кезиу айланып кычыра, хар кимни ашыкъдырады.

Шохайып ийнеклерин кыстай, орамгъа чыкъгъанлагъа: — Тебирегиз, маржа. Кечди. Кюн кыыздыргъынчы ёрге ёрлерге керекбиз. Правлен къатына жыйышыгъыз, машинала алайда сакъларыкъдыла,— деп селешеди.

Кёпле, бригадирге тилете да турмай, сенеклерин да къолларына алып, орамны ёрге айландыла. Школда ишлеген тиширыулагъа къошулуп, Нажабат бла Лейля да тебиредиле.

— Ой, жашагъын сен,— деп Шохайып Лейлягъа жүрек халаллыгъын билдирди. Ол атдан тюшюп, Нажабатны къолун тутду.— Лейля, сен кетсенг, садда сабийле кыйналлыкъ туююлмюдюле?

— Угъай,— деди Лейля.— Кыйналлыкъ туююлдюле. Эки нёгерим да, андадыла.

...Орам адамладан толду. Тойгъа баргъанча, жарыкъ кёллю адамладан. Аланы кёрюп, Шохайыпны кёлю кётюрюлдю. Алай, атыны башындан тартханлай, дауурун тохтатмай, барды ол.— Тебирегиз, маржа, тебирегиз,— деп селешеди хар арбазгъа жетгени сайын.

Ол Шамшиятланы юйню къатына келип тохтады. Арбазда киши кёрмеди. Аланы къабакъ эшиклерин къамичи сабы бла къакъды. Ол заманда да чыкъмады арбазгъа киши. Шохайып, атыны жоугенин жол жанында балли терекге илиндирип, Шамшиятлагъа кирирге умут этди. Алай, къабакъ эшикни ачалмагъанындан сорауа, Шамшиятны атын айтып, кычырды.

— Къой жарлы, Шохайып, сёзюнгю да къоратма анга,— деди дырыннга кетип баргъан тиширыуладан бирлери.— Тюнене бёркчюкле сатып ала айлана эди,

учхан болур бир жары. Ол заманда Шамшият: «Аман кыртчыгъа кычырсын сени арбазында. Танг атмай не айланады бу»,— деп, кеси кесине шыбырдай, арбазгъа чыкъды да:

— Кимди ол,— деп сѣлешди къабакъ эшикни да ачмай.

— Нек турасыз, мен тюнене не айтханем сизге? — деди Шохайып.— Хайда тебирегиз, халкъ правлен алына жыйылгъанды.

— Бир жангыз шаг атлаяллыкъ туююлме, Шохайып,— деди Шамшият.— Башымдан ъле турама. Бюгече кѣз кысмай, тюз итча улуп чыкъгъанма.

— Болмагъан сылтауланы къой, Асиятны да алып тебиреп къал,— деди Шохайып.— Анангдан туугъанлы колхозгъа бир кюн болушханлыгъынга бир зат боллукъ туююлдю санга.

— Дырыннга бара айланыргъа Асият да бошамайды, мен а кеси халымы айтып ангылатдым да санга? — Шамшият жаулугъун мангылайына тартып, къаты кысаргъа кюрешди.

— Халкъны арасында бузукълукъ этген иги туююлдю. Бирсилени да къанларын бузмагъыз. Асият тенг кызылары бла барып, бир-эки кюн дырын жыйгъанлыкъгъа бир зат боллукъ туююлдю. Ма алайда Лейля да, дагъыда ол учитель кызычыкъла да баралла.

— Мени Лейляча къаукъалакъ эте айланырыкъ кызым жокъду. Кеси ъмюрюнде къолуна сенек алмагъан чий сабийни къалай жиберирме дырыннга. Бир да, эки да айтма, жолунга бар,— деп артха айланып тебиреди Шамшият.

— Лейляча болгъуелле элни кызыларыны барысы да. Хапарны аз этип, тебиреп къалыгъыз.

— Кет-кет, сен ълмеги ансы, Лейлягъа алышырыкъма дей кызыларымы. Аллай бир тауушлукъ эсе жашынга ал.— Шамшият Шохайыпха жууукъ келип, къабакъ

эшикни да ачып, ачыуланып сѣлешди.— Бек таматабыз кече-кюн да туююледи колхозда,— деди.— Къатыны-ныгы, жашынгы, кызынгы элт дырыннга.

Бригадир болуп ишлеген анча жылны ичинде Шохайыпны кѣзюне къарап, алай былхымсыз, киши да сѣлешмеген эди. Ол Шамшиятха айтыр сѣзюн тауусуп, ары да бери да тебалмай турду жеринде. Дагъыда бир кесек эс жыйып:

— Мени жашым, кызым да, аналары да бичендедиле,— деди.— Колхозну жеринде бахча этип, мал кютюп, бичен чалып, сора не умут этесиз сиз?

— Кет, башымы аурутма. Колхозну ашагъан сенсе, ишин да эт. Мени бахча, мал тутханым бла уа бир кишини да иши болмасын,— деди Шамшият...

Шохайыпны Шамшият бла андан ары даулашыргъа жокъ эди къарыуу. Орамда аны кесине кычыртып турургъа да халкъдан уялды. Андан тереннге кирсе, Шамшиятдан намысын тюшюрлюк сѣзле эшитиригин ангылады. Алай болгъандан ары уа артха айланып кетерге керек эди. Ол артха айланды да, къамичиси бла атына къатылып, Шамшиятны кѣзюнден ташайды.

Кюз арты да, сунмай тургъанлай, жетди. Кюн бийикге ёрлеп, къар а тауланы чыгыр башларындан энишге энип тебиреди. Къырпакъ къакъкъгъан алысын, ыйыкъ да турмай, саргъалды. Чапракълары акъгъан терекле да «боюнларын тюзетип», сир болуп сюеледиле. Черекни суу да азайгъанды. Къая ыранладан саркъыучу чучхурланы юслерин буз басханды.

Колхозда, элде тирлик жыйып бошагъандыла. Алай алыкъа, ташуул а барады. Элни къартлары, оночулары айтханнга кѣре, бу арт он жылда колхозда быйылдан кѣп бичен ишленмегенди. Колхоз эллилени да жалчытханды мал аш бла. Магомет правленни бирси адамлары бла кенгешип, колхозчулагъа улоу берип, биченлерин жылы къолдан юйлерине ташырча этгенди.

Иш былай барса, колхоз да бу юч-тёрт кюнде биченни тишлеге къалап бошарыкъды.

Элни жамауаты колхозну оночуларыны ишлерине ыразыдан туююл эсе, правлен былай болсун деген ишден албугъартмайды. Хар ким да къолундан келгенни этерге угъай демейди.

Мутайлары да, ташыуул бошалгъанлай, ёзеннге тигелеп, мулдах сюрюп башларыкъдыла.

Бир ингирде бичен ишлерге къатышхан устазланы правленнге чакъырдыла. Мен да бардым ары. Биз Магометни кабинетине жыйылдыкъ. Мутай да анда, председателден узакъ болмай, стол артында олтуруп. Юсюп да келди ары кечиракъ болуп. Биз ёрге къопдукъ ол кирген заманда.

— Олтуругъуз, сау болугъуз,— деди Юсюп.— Школда ишлеучю заманымы эсима тюшюрдюгюз да.— Ол алай айтханда Магомет бир кесек ышаргъан да этип:

— Дерс берип башларса да,— деди.

Олтургъанла кюлдюле. Юсюп да кюлдю. Бир кесекге шош болду отоуну ичи. Магомет ёрге турду да, сёлешип башлардан алгъа, биягъы огъурлу ышарыуун этди. Барыбыз да аны кёзюне къарадыкъ.

— Бюгюн правлен школубузну устазларына, окъуучуларына да жүрек ыразылыгъын айтыргъа жыйылгъанды,— деп башлады Магомет сёзюн.— Быйыл сиз колхозгъа болмагъанча уллу болушлукъ этгенсиз. «Бирликде — тирлик»,— деп аны ючюн айтыла болур халкъда. Сиз ишлеген бичен эки къой сюрююбюзню жаз башына къайгъысыз чыгъарлыкъды. Ол колхозгъа къаллай бир байлыкъды!

Магомет кёп ыспас сёзюн айтхандан сора:

— Колхозну правлени школубузгъа саугъагъа бир автомашина берирге оноу этгенди,— деди.— Анга колхозчуланы жыйылыулары да угъай дерик болмаз...

— Биз быйылгъа дерн да болушуучу эдик колхоз-

гъа. Алай, быллай иш бир заманда да болмагъанды. Саугъа угъай, иш хакъ да кърмеучю эдик колхоздан.

Магомет айтырын айтып бошагъандан сора, Мутай кёзю-башы бла белги бере: «Тур сёлеш, Нажмудин»,— деди. Менден таматала кёп эдиле устазланы арасында. Аны ючюн болур эди, сёлеширге тартындым.

Школну завучу Тамара Салиховна ёрге турду да, устазланы атындан колхозну правление жюрек ыразылыгъын айтды.

— Колхозубуз бай, элибиз арну болса, бизге да иги, бизге да къууанч,— деди Тамара Салиховна.— Аны ючюн а, колхозгъа къолубуздан келген болушлукъну аярыкъ тюйюлбюз.

Андан ары Тамара Салиховна колхозну оноучулары школда окъутуу-юйретну ишге уллу эс бургъанларына ыразылыгъын айтады. Ол а устаз коллективни кёлюн кётюрсенин букъдурмады.

— Иш хакъыгъызыны эндиге дери бермей тургъаныбыз ючюн кечигиз,— деди Магомет.

— Не иш хакъды ол? — деди Тамара Салиховна.

— Бичен ишлегенигиз ючюн, Талип хомухлукъ этгенди. Ол эндиге дери тутмазгъа керек эди ол ишни хазыр этмей.

Талип, жойкъулланыргъа, ышарыргъа кюрешди эсе да, бузулгъанын а сездирди. Тишлери ачылып тургъанлай, жукъа, саргъылдым къашларын тюйдю. Онг бутчугъун сол тобугъуна жюкледди. Аркъасын шинтикге тиреди. Магомет сёз жетдиргенликге, башын ёрге кётюрюп, алай бош киши болмагъанын ангылатды устазлагъа. Ызы бла, тамагъын арнулай, кесин кюлдюре айтды:

— Къайнайла была. Ахчаларын сыйындыралмай тургъан бирле. Ахча кесген къауумдула устазла.

— Бизге ишлерге кел,— дедим Талипге.

— Къайда, Нажмудин, анга аллай фахму? — деди правленни членлеринден къайсы эсе да.

— Мени ючюн жарсыма, анда да биреу этгенни этерге къолумдан келликди,— деди Талип, шинтик юсюнде ары-бери тепчий.

— Къоюгъуз, керексиз таурухну,— деди Магомет.— Талип, бу эки кюнде школну адамлары ахчаларын алырча эт.— Магомет бизни кѣп ариу сѣз айтып ашырды...

Биз эшикге чыкъгъанда кѣз байланып эди. Мутай бла мен правленни арбазында хапар айта бир кесек сюелдик. Талип бек артха чыкъды тышына. Ол бизге сѣз айтмай, женги женгибизге тие, терлеген ийиси, тѣгерекге ура озду. Мен аны ызындан сѣлеширге кезледим. Алай, Мутай мени муратымы ангылап, жингиригиме къолу бла къатылып: «Жукъ айтма»,— деди.

Талип, кеси кесине шыбырдай, узайды правлен къатындан.

«Бир заманда атасы да, кеси да мени къатыма жууукъ келирге ийменген этнучелле, баш урмай саламлашмаучу эдиле,— деп чамланады Талип Магометге.— Энди уа кѣремисе аны, кюн сайын мени къакъдысокъду этнуйон. Тохта бир, алыкъа атымы эшитгенде чукугунг тохтамазча этерме. Сохуранынгы къозгъарма. Не биледи ол мени ишимден? Бир зат да угъай. Экономикадан бир капек ангылау болмагъанлай, бозасы болмагъан жерге къалагъын сугъады. «Талипни хомухлугъу болмаса, сиз ахчагъызны эртде аллыкъ эдигиз». Алай жаша сен баштѣбен».— Талип жыйылыудан тюз юйге келгенлей Чачийни сорду. Кезлеу жашыны къайры кетгенни айталмады.

— Мен юй таматамамы, огъесе сизни жалчыгъызмамы? — Талип Кезлеуню кѣзюне жютю къарап айтды.

— Ол деген а не сѣздю? — Кезлеу эрини къалпагъын алып ѳрге такъды.

— Ненча кере айтханма, манга сормай Чачий эшикге чыкъмасын деп.

— Аллах бирди, жюз кере айтхан болурма ичгенинги къой, кезиуонде юйде бол, атангы жюреги къый-налады деп. Не этейим, кетип тебиресе? Жукъ айталмайма, жанына тиерге суймейме.

— «Жанына тиерге суймейме, кетип тебиресе жукъ айталмайма». Сени ол сёзлерингдиле мени бу кюннге жетдирген,— деп Талип Кезлеуге жууукъ келип сюелди.

— Кет, шытыларынгы чачма юсюме. Энди хайт деп, къатын аллыкъ киши эшикге чыкъмай а къалай турсун. Такъгъанмы этериксе муну.

— Келепен, жашынгы ким болгъанын энтда да ангыламагъанмыса? Халкъча туююлдо ол, кесин жюрюте билмейди, бетими жояды. Ангыладынгмы? Ненча тилегенме быйыл мен анга, чалгъыда тенглерингден артха къалмазгъа кюреш деп. Ол а халкъ бла туююшюп, тенглерини къанларын бузуп, жукъ этгени да болмай айланганды анда. Аны палахы манга жетеди. Сени тели жашынг ючюн манга сёз жетеди!

— Бир кишиден тели да, этимсиз да туююлдо ол. Сен кесинги къуллугъунга къоркъуп, жангыз жашынг бла кюрешиюнго къойгъан эт. Боллукъду, энди кечекюн демей юсюбюзге къусуп тургъанынг. Арталлы да шинжи кёрюнюп къалдыкъ да сени кёзюнге. Кел, жарата эсенг, тохтат бу керексиз тырманынгы. Ол Махмут улу къан къусарыкъ алайгъа киргенли этибизни ашап бошадынг да.— Кезлеу къолан ал ботасын да тешмей тышына чыкъды. Сагъышлы сюелди. Артха — арбазгъа да бир къайтды. Алай, дагъыда артха айланып, клуб таба кетди.

Кезлеу тапмады анда жашын. Кишиге да сормады, Чачийни кёргенмисиз деп. Алай, арлакъда, киногъа кирирге билет ала тургъан Бахау, Кезлеуню эслеп:

— Киногъа келнучю уа къайдан болгъанса? — деп сорду.

— Да къуру да сиз келипми турлукъсуз да,— деп Кезлеу ышарыргъа кюрешип, алтын тишлерин ачды.

— Билет алайым сора?

— Сау бол, насыплы бол. Э жаш, ол бизни аман Чачийни кърмегенмисе? Юйге къонакъла келгендиле да аны излеп айланама.

— Тейри, былайлада уа эслемегенме,— деди Бахау.— Гюрбежиде болур.

— Э жаш, бу заманда уа не этерикди гюрбежиде.

Бахау кюлдю. Кезлеуно билегинден тута:

— Сен а жукъ ангыламай кѳреме,— деди.— Гюрбежи деп, ала буфетге айтычудула.

— Ала, дегеннг?

— Чачийланы къауум.

Ахыр эки сѳз Кезлеуно жюрегине биз болуп чанчылдыла. «Мени жаууму да Бахау хыликгя этсин,— деди Кезлеу.— Башын кѳюре билмеген тели. Сени гюрбежинги унутдурайым бусагъат...»

Кезлеу шѳндю жашыны этин ашаргъа, уруп, аны жыягъын терсине айландырыргъа да хазыр эди. Ол замансыз заманда орамда адамгъа кѳрюнюрге суймей, ырбынла бла барды буфетге дерн. Аны ичинде адам кѳп эди. Кезлеу ары терезеден къарады. Тютюн, аракъы нйис урду аны бурнуна. Дауур, даулаш, кюлкю.

Кѳплени ичинде ол жашын эслемеди. Къолун кѳзлерине ауана этип, дагъыда ышанлап къарады. «Жокъду Чачий мында,— деди кеси кесине.— Ма алайды, адам быллай жерде бир-эки кѳрюнсе, аты аманнга чыгъып кетеди. Кѳрдюнг да Бахауну айтханын. Кесин мѳлекчик этип, Чачийни аманларгъа кюрешеди ол окъуна.»

Кезлеу кетип тебиреди. Ол заманда буфетден биреу чыкъды. Кезлеу бир кесек сагъыш этди эсе да, андан жашын сормай болмады.

— Талипланы Чачийними сораса? — деди.

— Хау,— деди Кезлеу.

— Мындады, эгечим, мында...— Ол адам тартханын билдирмезге кюреше, эки аягъын бийик-бийик ала, кезлерин уллуракъ ача, тишлерин бирге къаты къыса орамга чыкъды.

Кезлеу буфетни ичине арсар бола кирди. Чачий анасын эслеп, секирип ёрге къопду. Аны нёгерлери да къопдула ёрге. Талип Чачийни тюремеден къайтханыны къуанчын этген ингирде Мутай бла даулашыргъа кюрешген сарымыйкъ чагъырдан толгъан стаканны Кезлеуге узатды. Жашла сарымыйкъга бла Кезлеуге кезну къарадыла. Кезлеу жашха:

— Эл тюпчюледен туугъан хыликгя,— деди.— Анкоголник. Аман къорагъын сен, анкоголник. Сизсиз мени айыпсыз баламы жолдан тайдырыргъа кюрешгенле. Жашчыкъ, аллыма тюшюп, юйге тебиреп къал. Экинчи быллагъа къошулуп кёрсем, къан жухлу этерме.

Чачий жашладан айырылып, кетип тебиреди.

— Къайда да этек тюбюнгден чыгъарыrsa жашынгы! — деп къычырды сарымыйкъ Кезлеуню ызындан.

— Сизсиз муну аманлыкъга, ичерге да юйретген! — деди Кезлеу да, эшикден бойнун ичине созуп.

— Кет, къусарыгъымы келтирме, биз ургъунчу окъуна жуху бузулуп эди жашынгы.

Сарымыйкъны Кезлеу бла алай ачыкъ сёлешгени ётгенми этди, Чачий артха къайтып, кесин аны юсюне атаргъа умут этди. Сарымыйкъ аны кёкюрегинден артха тюрте:

— Бар, анангы жукка сютюнден тоюп кел да, алай сермеширбиз,— деди.

Кезлеу жашыны билегинден тартып алып кетди...

Бир бирге жукъ айтмай бардыла Кезлеу бла Чачий. Алгъа Кезлеу, аны ызындан Чачий. Орамда ол экисин-

ден сора хазна адам кёрюнмейди. Кёк чууакъды, ай жарыкъды. Сууукъчукъ а иги да къатылады желкеден. Ичи кыызгъандан, Кезлеу ол сууукълукъну да ангыламайды.

Талип жукъ айтса да аузуна ургъанча этиучю анасы, бюгюн алай сууукълукъ нек этгенин алыкъа да башына жыймагъанды Чачий. «Айтдырмай кьоймай эселе, мен былагъа, сабийми болгъанма,— деди Чачий нигирли болгъан ишни юсюнден кёп сагъыш этгенден сора.— Тенглерим тургъанлай айыплы этди анам мени».

Ол кеси кеси бла сёлеше келип, хуржунундан тютюн чыгъарып аузуна салды да, аны къабындырып, иги да кёлю бла тартды ичине.

— Оу, кюнюм, тютюндамы ичесе? — деди Кезлеу.— Ол къалгъан эди сен этмеген.

Чачий, анасыны ауазын эшитгенлей, жукъудан уянганча болду. Тютюнюн жерге терк атып, аякъ табаны бла малтады.

— Бизде тютюн ичген адам болмагъанды,— деди Кезлеу.— Не ата, не ана къарындашларынг. Анса да алай къарыулу туююлсе, аны бла да кюйдюрмесенг ичинги. Энди биз сени аман болурунгу, ёлюрюнгюмю сюе болурбуз. Атанг тюз айтады санга: «Бир эришлиги жокъду»,— деп. Барып, халкъны телисине тенг болуп, ол ыспассыз жерде олтураса. Къарындашларым алай сау жыйылсынла аллыма минг сом береме дегеннге кирсем алайгъа...

Кезлеу ол сёзлени айтхан заманда жашы таба бурулуп да къарамады. Чачийден бир-эки метр алгъаракъда, эки къолун да ал ботасыны тубюне сугъуп, жаншагъанлай барып турду.

Чачий а аузун ачып сёз айтмады. Тютюнден къанмай къалгъанына жан-жанын ашай, тили бла эринлерин жалайды. Сууукъсурапды, тозурапды ол жукъусу бёлюниген адамча. Жагъасы бла желкесин жабып, эки

кьолун кенчек хуржунларына терен сугьуп, тобукълары бир бирге тие атлайды анасыны ызындан. «Бу акьыл юйретиу, керексиз тырман кьачан кьаллыкь болур,— дейди Чачий ичинден.— Эрикдиргендиле. Башымы суугъа атарыкь этгендиле. Бу иш кьалмай эсе, иш ачыкьгъа кетерикди. «Кьююгъуз манга оноу этгенигизни, энди сабий туююлме... Былай бир эрикгенде тенгинг бла олтурургъа эркинлигинг жокь эсе, не жашауду ол. Кимге керекди ол жашау? Лично манга керек туююлдю, оллахий...»

Кезлеу бла Чачий юйге келгенде Талип, диваннга сыртындан тюшюп, терен сагъышха кетип эди. Бир кесекни турду да кьатыны, жашы бла да селешмей, сора ёрге туруп, быстыр чарыкъларыны табанларындан баса, нч юйге кирди да:

— Жаш, бери келчи,— деди.

— Не этесе? — деп селешди жаш.

— Тешинип, бет-кьол да жуууп, бери кирчи.

Ич юйге Чачийнн ызындан Кезлеу да кирди. Талип, баш бармагъыны тырнагъын чайнай, бир кесек сюелди да:

— Жокьду мындан ары тёзюу,— деди.— Ол мени бир жанына тюртгюнчю, анга аман кюн келтирирге керекме. Махмут улу мени жашаргъа кьоймайды. Болмачы тырманла бла этими ашап бошайды. Уллуракь атларгъа окьуна кьоймайды, баштёбенчик. Адамны кёзюне кьарап селешмеген адамдан игилик тапмазса.

— Ма алай керек эди санга,— деди Кезлеу.— Айланчы, кече-кюн демей, колхоз деп. Андан тышында да бу кьагъанакь сабийни элтип тракторгъа сугьуп. Ненча кере айтханма, ышанма анга, кеч болгъунчу жаз да, аякь урдурма алайда деп. Ким эсе да кьозутхан этеди ансы, атасынмы ёлтюргенсе муну. Ол жамаукенчек атасы сау ушайды да. Бир кюнню оздуруп жарарыкь туююлдю. Жазыгъыз, тарыгъыгъыз...

Магомет атасыны даражасы бла ойнагъанына Чачийни да къаны къызды. «Ёмюрю колхоз ишде туююлюп келген атама уллу сёлеширге киши да эркин туююлду, — деди Чачий. — Магомет а бютюн да. Башха зат эталмасам да, къарангы кече бишген кирпични ойнатырма желкенпде...»

— Олтур, жаш, столгъа. Орусча сен менден онглу тырнарыкъ болурса, — деди Талип. — Мен тауча айтып барырма, сен а орусча бас.

Чачий тюз атасы айтханлай олтуруп къалмады столгъа.

— Турма, балам, сагъышны кьой, — деди Кезлеу. — Ахырыгъыз жыгъышыргъа къалгъан эсе, тюпге тюшгенден хайыр жокъду.

Отоуну ичи шош болду. Талип, башын ёрге кётюрдю да, къачан эсе да бирде алынган суратына къарады. Ол къабыргъада уллу къолан кюйюзню юсюне тагъылып эди. Талипни башында тау бухар бёркю, чепкени, кюмюшбаш хазырлары. Онг къолу уа къамасыны башына жабышып. «Ол заманда уа Магомет кибик кёплени аналарын къатын этдиргенме, — деди Талип кёзлери чыракъ бара. — Бир жангыз председатель менсиз иш этмегенди. Аллыма чакъырып кьоюучем ол къол сала билмеген председателни. Алай кюч бар эди жашда. Бюгюн да бир кишиден къарыусуз туююлме. Жигит болургъа керекди. Бек алгъа жюрек. Жюрек болургъа керекди».

— Нек сюелесе, олтур столгъа, — деди Талип жашына. — Табыракъ къагъыт ал. Сени хатынг болгъанын киши танымазча, бир жаныракъ жатдырып жазаргъа кюрен. Ашыкъгъан этме. Мен жангылгъан жерде, тап кёрген сёзюнг болса, айтхан эт. Тохта, райкомгъа жибергенден хайыр боллукъ туююлду, мындан алда районда болгъан жыйылыуда Махмут улуну бир махтау этгендме да. «Жаш адам болгъанлыкъгъа бир-эки жыл-

ны ичинде Магомет колхозну аякъ юсюне сала кетгенди»,— ма была эдиле управленияны таматасыны докладында айтылган сёзле. Махтаудан, аягын жерге жетирмей эди.

Мен да тураем, аурууум кьарнынга, колхозну аякъ юсюне болгъанындан сени не хапарынг барды деп. Алыкъа жюз минг сомгъа жууукъ берлиги барды колхозну. Дагъыда «Аякъ юсюне болгъанды»,— деп аны махтайла. Хар келгенигизден жау кекирип, кьой башла кемирип кетсегиз, канишна, махтарыкъсыз Махмут улун. Керек заманда тегенекъуйрукъ кьойла шуу деп юйюнге келтирилселе, кьарнынгмы ауруйду Махмут улун махтаргъа. Обкомну аты бла жазайыкъ.

Талип, эки кьолун жан сюеклерине тиреди. Тамагын ариулады. Кёкге кьарап, болгъан акылын башына жыяргъа кюрешди. Чачий да жауун тюбюнде кьалгъан гура кибик, бурну созулуп, кьаламын кьолуна алып, эки хымил кёзюн акъ кьагъытха тиреп олтурды.

Талип, жашына жууукъ келип, эки кьолун столгъа тиреди. Аны бел бауу экиге юлешип тургъан кьарынчыгъы да тирелди столгъа.

— Башла,— деди ол жашына.

«Биз битеу колхозчуланы тилеклери бла жазабыз тарыгъыуубузну. Тарыгъыу ишле бла кюрешген айыплы зат болгъанын да билебиз. Алай, тёзюмюбюз тауусулгъандан арт жанында жазабыз бу письмону. Кемчиликлеге тёзmezге бизни партия юйретгенди. Бу тарыгъыуну жазгъанланы барысы да коммунистледиле.

Дахирланы Махмутну жашы Магомет бизде колхозну председатели болуп тургъанлы эки жылгъа жууукълашханды. Председатель болуп а, алай кьуругъуеди кёзю, анга тынгылагъан адам да жокъду элде. Бу адамны мындан терк кьурутмай эсегиз, элибизни тюп этеди. Ишден арталлы да ангылауу жокъду. Женгил, татыу-

суз адамды. Ол айтханнга не специалистледен киши, не бригадир, не ферма тамата, аланы кьой, партком окьуна сёз кьошуп онглары жокьду. Айтханыбызча, кесини уа ишден ангылауу жокьду. Насыпха, Юсюпню мында партком болгьаны ансы, колхоз эртде тьоп бол-лукь эди.

Кир ниетли адамды Махмут улу. Кесини да алгьын-дан келе келгени да онглу тьуйюлду. Анасыны кьарт атасы Совет властха кьажау сюелген адам болгьанды. Аны кьызылла ёлтюргендиле. Аланы тукьумдан ол кьу-рурукьлагьа кьатышханла да болгьандыла.

Председателге салынганлы, атасына жарагьан юй ишлете турады. Колхозну машинасын кесине сау кюнню ишлетген заманлары болгьандыла.

Ахырында уа колхозну ырысхысын тегерекге чачып башлагьанды. Ол школгьа машина берирге деп, киши-ге да сормай, оноу этгенди. Устазла колхозгьа болуш-ханлыкьгьа алагьа ахча берилмеучю эди. Быйыл а баш бухгалтерни да богьурдагьындан кьысып, алагьа ду-ния бла бир ахча бердиргенди.

Ма алай акьылсызды бизни председателибиз. Алай кьурусун аны кёзю, кёп ырысхы барды да, болгьанчы-гьын да тегерекге чачмаса уа.

Эки-юч адамны тегерегине жыйып, сюйгенича этип айланады элде.

Кёпле ишге чыгьаргьа унамай тохтагьандыла аны хатасындан. Малланы кьоюп кетгенле да бардыла. Аны ючюн а Махмут улуну кьарны бурмайды. Бизни уа — коммунистлени, жюреклерибизни кьыйнайдыла ол зат-ла. Биз аякь юсюне салыргьа, ол а ояргьа кьорешеди ишни...

— Тохтамай, ол келген кьонакьлагьа кьойла сой-гьанын, районну кьуллукьчуларын кьолгьа этгенин да айтыгьыз, — деди Кезлеу эрини бла жашыны этген жа-бууларына кьууана. Бу письмо Нальчикге жетгенлей,

Магометни къуллукъдан къуруругъуна Кезлеу арталлы да ишекли туююлдю. «Айланчы энди итим кибики эл туюбюнде,— деп да айтады ол кеси кесине.— Биреуге къазгъан урунга кесинг туюшерсе деучюлле да. Ол кертиди, аллах бирди».

Районда производство управленияны таматасын, дагъыда бир къауумланы къолгъа жыйгъанды. Аланы къатларында Махмут улуна сёз айтып онг жокъду. Махтап, аны эки аягъын жерге жетдирмейдиле. Магометден хайыр кёредиле да аны ючюн махтайдыла аны.

Биченни заманында халкъ ишлей тургъанлай управленияны таматасы, дагъыда эки нёгерлери бла къой да кесип, ичги да келтиртип, ингирге дери суюгенлерича безирегенлерин кёзюбюз бла кёргенбиз.

Аны алай кёрген колхозчуланы къанлары бузулады, ишлериклери келмейди. «Эшек ишлейди, ат ашайды»,— деп окъуна чамланган этедиле бир бирле уа...

Столунг бла тилейбиз, бу адамны мындан къыстарынгы».

Талип, Кезлеу, Чачий онг, сол къоллары бла да тогуз-он адамны къолун саладыла письмону ахырында. Талип письмону тёрт бюклеп хуржуннга урду. Кезлеу эринден эки кёзю алмай турду кёпге дери. Ыразы болду аны бюгюнню ишине. Ол хар кимге да къычырып, айтып айланмагъанлыкъгъа, Талипде болгъан кишиликге къууана, аны бла ёхтемлене жашайды.

«Болмачы тырманла бла этибизни ашап, кесине да жууап этдирип нечик турду бу адам,— деди Кезлеу ичинден.— Чачийни атасы, терслик кесингдеди. Бизни да жүрегибиз ташдан туююлдю. Этибизни ашап турсанг, мен да сёз къайтармай болмадым. Ишде бир ит жүрегими къыйнайды деп, юйюне суукълукъ салыргъа жараймыды эр кишиге? Санга тийгенге сен да кёргюзт кишилигинги. Былайды деп сюелсенг, элде сен айтхандан чыгъарыкъ, хазна, адам боллукъ туююлдю. Азланы-

мы тойдурганса. Аз да адамлыгы болган унутурукъ тойюлдю игилигинги. Махмут улу кан кьусарыкыга уа эртде этерик ишинги кечирек кьолга алдынг да. Энди керейим, алгыпча, жолда тап-тап атлап айланса. Керейим энди лековойла бла жюриосе».

Кезлеу сагышларын башындан ата, тыш юйге чыгып, столга ушхуур салды да:

— Келчигиз бери, бююнлю ачдан еле болурсуз,— деди.— Талип бла Чачий бир кесек мычыдыла ич юйде.

— Туругъуз, ашыгыз суууйду,— деди Кезлеу экинчи кере да.

Кезлеу столда жашына жуукъ олтурду. Кьакъ этни семизирек жерлерин эрини аллы таба тюртдю. Жашына уа, чайнап кьапдырмады ансы, ол этмеген кьалмады.

— Иги ашап, кьарнынги тойдур, жашчыкь,— деди Кезлеу Чачийни чам-чам этерге кюрешгенин жаратмай.— Бетинге бир кан кирме кьой, ач юйню киштигинлей, саргьалып турма да. Керемисе атангы, андан бир затха юйренсенг а. Эр киши, сени атангча, келбетли болургьа керекди. Эр киши ашай, жашай да билирге керекди.

Анасы не бек кюрешди эсе да, Чачий ашха артыкъ батмады. Талип а, тобукъ жастыкьчыкьладан гитче болмаган, ууртлары бла саркыган жауну сюртгенде, жан жаулукъ мелте окьуна болду. Ол жан жаулукьну столну бир мюйюшюне сала:

— Сен а нек ашамайса? — деди Кезлеуге.

— Охо-охо, жетишалмаймы кьаллыкьма,— деди Кезлеу.— Ашагыз, манга кьарамагыз.

— Биз ашаган сангамы боллукьду,— деди Талип.— Узал ашха, сууугьунчу. Турма.

Эрини ол сьзлери Кезлеуню башын кькге жетдирди. Ыразы болду ол эрине.

— Папа тюз айтады, ашагъан эт,— деди Чачий да...

Ол кече Талиплары жукъламай кѣпге дери турдула. Ушакъ этип. Аланы сагъыш этдирген затла уа бардыла: Магометни ишден кѣрурутургъа, Чачийни юдегили этерге, окъургъа салыргъа керекдиле. Ары дери Талипде, Кезлеуде да тынчлыкъ боллукъ туююлдо.

— Энди мен, Кыныуну жууукълугъуна жан атхан жерим жокъду,— деди Талип, жашы да, Кезлеу да олтуруп тургъанлай.— Жаш, уялма, сѣз ачыкъ болургъа керекди.— Чачий башын энишге тутуп, тютюн саргъалхан бармакъларын уугъанлай турду. Атасы теренден тереннге кирип башлагъанда уа ич юйге кирирге умут этди.

— Олтур былайда,— деди Талип.— Мен Кыныуну кѣргенден эсе, бир уллу палахха кълсам окъуна ыраыма.

— Паллахха уа ол кълсын,— деди Кезлеу,— ёреаякъ тонгуз.

— Энди аны айтханым,— деди Талип.— Суюмеем аны бла бир кѣош болургъа. Алай, биз алгъа келечиле жибергенибизни, ала унамагъанларын да, элде кѣпле эшитгендиле. Алай болгъандан арт жанында уа, кызыны кългъа этерге керекбиз. Былайда мени сагъыш этдирген бир зат барды. Къызыны Мутай тилейди дейле. Къыз да суюди аны деген хапар жоруюю. Алай эсе, жолубуз кесилирге боллукъду. Бусагъатда элде Мутайны аллах сунадыла.

— Аллах бирди, э киши, сен айтханнга сѣз кѣошаргъа суюмейме ансы, Шамшият Кыныуну кызыны юсюнден бир хапар айтханды да, адам аны къатына барырча туююлдо,— деди Кезлеу сауутланы аш юйге элтип бошاپ, столну юсюн суу быстыр бла сюрте.

— Не хапарын айтырыкъ эди Шамшият аны,— деди Талип.— Къызгъа айып табар жеригиз а жокъду.

— «Кече белинде Мутай бла кӱргенме»,— деп, аллахны арагъа салып, ант этгенди.

Чачий тюрленди. Къыл чайнады.

— Мен а Шамшият не да этип, къызын Мутайгъа берирге кюрешеди деп эшитгенме — деди Талип.— Ким да болсун, терс адамны кӱрюп болмаучума. Жаншай турады ол алай.

— Ётюрюк болса окъуна, элде аты аман бла чыкъгъан адамны юйюнге къалай келтирликсе? Сюймегенлерибиз башыбызны ёрге кӱтюрюрге къоймазла,— деди Кезлеу.

— Ол айыпны мен бойнума алама,— деди Талип.— Къызын къолгъа къалай этебиз? Аны юсюнден сӱлеширге керекбиз. Къызгъа бой салдыралмагъан жаш, ол жашмыды. Бюгюн окъуна къолгъа алайым да ызымдан чабып келирча этейим, оллахий.

— Да, жаным, окъуун бошай турады. Кесичаны излей болур ол да,— деди Кезлеу.— Къатынны-къызын да къоюп, жашны окъутургъа керек эдик. Кӱрюрем ол заманда бизге башын кӱтюрлюкню.

Чачий турду да атасыны-анасыны къатындан кетип тебиреди. Талип бла Кезлеу ушакъларын тохтатдыла. Чачий а кесини отоуна кирди да, жарты-къурту тешинип, ундурукъгъа сыртындан тюшюп, терен сагъышха кетди...

Кеси жашауунда Мутай кибиклени тенгиге тутаргъа кюсемегенди Чачий. Сӱлеширге да бюсюремегенди аллайла бла. «Мен ахча бергинчи киногъа кирирге онглары да болмаучу эди Мутайланы,— деди кеси кесине Чачий.— Гитче заманыбызда ызымдан айланыучу эдиле ит кючюкле кибик, мен айтхандан чыкъмай. Ёмюрюнде садакъа жыйгъандан къутулмагъан Мутай, бюгюн, мени аллыма чабаргъа кюрешеди. Ингир сайын атамы, анамы ушакъларына тынгылап тургъандан хайыр жокъду. Жюз жылгъа тутмакълыкъ сынарыкъ мен болсам да,

Лейляны Мутайгъа жетдирмем. Алып, кёзкёрмезге думп болдум да кетдим. Барсынла да сора жылкымдан тай тутсунла. Алай туююлмюдю, не Мутайгъа, не Лейлягъа жашау бермем бу дуняда. Аман жерде жоярма Мутайны. Мени бла болгъанды деп, Лейляны юсюнден сёз жаярма, ол заманда Кыныу кеси тилеп берир кызын манга. Жаз башына дери кечиналсам да, андан сора уа элден кьуругъа керекме. Барып Нальчикде тохтайым. Элде бла шахарда жашагъанланы намыслары бир кибик жюрюмегенин кёресе да. Нальчикде тургъанымда азмы эди мени тенглерим? Ала болгъуелле бюгюн къатымда. Ол бюгюн Лейляны башын къатышдырып, мени къатыма келирге кьоймагъанладан эсе. Не кёрюннген болур бу аман махтанчакъ адамлагъа? Тенг тутханы жокъ, биреу бла барып бир жерде олтургъаны жокъ, къатын кибик, юйюнден чыкъмай жашайды.

Мен да Талипни жашы туююлме, аны бир ахсатмасам. Атам тюз айтады, тиширугъа бой салдыралмагъан эр киши, ол эр кишимиди. Юйюне келечиле иерге не кереклиси барды. Къызыны ызындан тюшейим да, башын къатышдырайым. Кёрсюнле адамла аны бла сюелгеними, аны бла сёлешгеними. Унамаса уа, бир жары учурдум да, анасын къатын этдирдим. Ол заманда кёрюрме мени кьолумдан кьутулгъанын. «Бир кьауумланы газетге жазып турадыла, къыз урлагъанлары ючюн тутмакълыкъ сынатхандыла алагъа»,— деп атам кьоркьгъанлыкьгъа, мен эсиме да алмайма.

Лейля бла бир юйге жыйылгъандан сора, бир да аямай тутсунла мени. Алай болгъандан сора ким тутдурлукъду. Мени тутсала, кызы эл тюбюнде бирден бирге атыла айланнгын билмезликми сунаса Кыныу...»

Чачий ахшы сагъышлары башын баса кьалкьыды.

Кечени узунуна жаууп тургъан къар тегерекни малтагъанды. Ажамланы бахчаны кыйырындагы дугъум терекле къар тѣбелеге ушайдыла. Мутай, эшикге чыкыгъанында, арбазда парийни аякъ ызларында сора жукъ эслемегенинде, алыкъа анасыны кьопмагъанын ангылап, артха къайтды да, Ажам болгъан отоугъа кирди.

Ол анасыны къатына барып олтурду. Шыбыртсыз турду Мутай бир кесекге дери. Уятыргъа суймеи Ажамны. Алай, аны бу заманга дери жукъламаучусу жашны къайгыгъа кьойду. Ол онг кьолуну аязын анасыны аз жыйырылгъан чиммакъ мангылайына салды. Уянмады Ажам.

Мутайны кьоллары кьалтырадыла, эринлери сууукъ болдула, тили тутулуп, аузундан сѣю чыкмай кьалды. Кьолун анасыны мангылайындан айырып, жагъасыны тьюмелерин тешип, солуу алыргъа кюрешди. Хауа жетишмей, эринлери кьургъакъсыдыла. Къычырыргъа умут этгенде да чыкмады тауушу.

Ол, секирип ёрге турама дегенлей, олтургъан шинтиги аууп, шифоньерге тийди. Ажам элгенип, кѣзлерин ачды. Мутай аны алай кѣргенде, ундурукъ кьулакъгъа тыяна, анасыны тѣшегине олтура, теренден солуду. Бетине къан чапды, уюп баргъан санларына жан кирди.

— Аллах-аллах, бююн не кѣп жукъладым мен,— деди Ажам.— Бир сейирлик тюз кѣре тура эдим. Анам хариц, келип, тюз къатыма олтуруп, ёрге туругъа кьоймай жанымдан этди. Мен а, ёлгени эсеме тюшюп, асыры кьоркыгъандан жаным кьуруп. Не айланганын айтмады. Бу ингирде бир жау ийис этдирейим. Кампетде алып, чачайым сабийлеге.

Ажам, тозурап тургъан чачын чикилясыны ичине жыйды. Узун кисей кѣлегини этеклерин энишге тарта,

төшекден кётюрюлдю да, кийинип башлады. Ол терезеден тышына къарай:

— Жашчыкъ, къар бир терен жаугъан болур дейме,— деди.

Мутай, жыякъларын кьолю бла ууа, эс жыя айтды:

— Алай бош угъай, бек терен жаугъанды. Бу арт эки жылда быллай къар а бир да кёрмегенем.

— Къыш къышлыгъын этгени игиди,— деди Ажам.

Ийнек ёкюрген таууш эшитилди юйге.

— Маллагъа бу заманга дерн аш салмай а бир да къоймаучем,— деди Ажам.

— Къайгъы этме, анам,— бусагъат мен къарайым маллагъа,— деди Мутай.— Бу жунчуулуда сен эшикге чыкъма. Ийнекге биченден сора жукъ саламамы?

— Охо, кесим чыгъайым,— деди Ажам.— Ол къара къанжал табакъ бла бир мирзеу ашчыкъ да къапдырыгъа керекди.

Мутай тышына чыкъды да, агъач кюрекни кьолуна алып, атлауучладан халжаргъа дерн къарны кюреп, жол ачды...

Аны тобукъларыны квалтырагъанлары кёпге дерн кетмей турду. Къоллары ишге жарашмай кыйналды.

Ол юйге жыйылгъандан сора да анасыны кёзюне къарап тоймады. Жукъ а айтмады Ажамгъа. Кесинде болгъан хални билдирмезге кюрешди анга.

Ажам эртден азыкъдан сора:

— Жашчыкъ, быллайда ишге барама деме,— деди.— Бюгюн адам къарны жырып атлаяллыкъ окъуна тюйюлдю.

— Бюгюн биз этерик иш болмаз, бармам, анам.

...Ахшы умутла бла кьопхан эди Мутай төшегинден. Лейляны юсюнден Ажамгъа айтылгъан сёзлени жалгъан болгъанларын калай этип да анасына ангылатыргъа керек эди ол бюгюн. Кеси базымаса да, бирлени юсю бла.

Тюнене Лейля бла этген ушагъын анасына ангылатыргъа бютюн да ашыгъа эди. Алай, Мутай, ол мура-тын да унутуп, борбайлары кыйылып, эс жыялмай турду.

«Хар зат да адети бла болса сюеме,— деген эди тю-нене Лейля Мутай сёзню ачыкъ салгъанында.— Атам, анам билсинле. Биз этген оноугъа ала угъай, демезле».

— Жууукъ-тенг бла сёлешейик дерле, къалынны уллусун излерле. Алай бола кетсе, иш узакъгъа созу-лур,— деген эдим мен Лейлягъа.

— Угъай,— деди Лейля.— Ол затны эсигизге да ал-магъыз. Халкъ айыпдан кёзюмю чыгъарса да, къалын-сый деген ишни къымылдатырлыкъ тюйюлме. Аны атам да унарыкъ тюйюлдо.

— «Бу сый, къалын деген затны халкъны къанындан къалай кёруртсун. Бир сабийими юсюнде да къымыл-датдырмам ол ишни»,— деп атам кёп айтып эшитген-ме.

— Мен да тюйюлме ол ишге ыразы,— деди Мутай.— Кёп жүрек ауруу чыгъады аны юсю бла. Жаш тёлюдю къалынны жашаудан кёруртурукъ.

— Туумагъан айгъа салам бермейик да, бек алгъа сёз тауусайыкъ,— дедим.— Лейля, бизни акъылыбыз жангы жылны кечесине этергеди бу ишни.

«Анам Лейляны юсюнден оюмун тюрлендирме-ген эсе уа. Не хадагъа ол заманда? — деди Мутай кеси-кесине.— Анам этмез мени мудах. Ол манга ийнанган-ды хар заманда. Айтып ангылатырма хар затны да бо-лушунлай. «Ётюрюкдю Лейляны юсюнден эшитген ха-парынг. Сюймегенлерибиз чыгъаргъандыла»,— дерме».

Мутай арбазны къарын кюреди, коридорну сыйпады, маллагъа суу ичирди да, ариу кийинип, орамгъа чыккъды.

Бош кюн юм эди бюгюн мени да. Тышына жайылайым деп тургъанымлай, Мутай юйге кирип келди. Атам-анам да, эгечлерим да кьууандыла анга. Тёгерегине айландыла, бир узакъдан келген адамданча, хапар сордула.

— Нажмудин, ич юйге кирип олтуругъуз,— деди анам бизге.— Къатын аллыкъ жашланы бир жашыртын ушагъыгъыз да болур.

Олсагъат Мутай мени кёзюме къарады да: «Жукъму айтханса былагъа?» — деп шыбырдап сорду.

— Алыкъа угъай,— дедим.

— Биз ич отоугъа кирдик. Анам аш-суу этерге къармашды. Мутайда бир тюрлю жарыкълык жокъ эди. Не заманда да артыкъ кёп сёлешип а кыйналмаучуду. Бюгюн а бюгюн да. Не айтсам да, аз ышарып кьойгъан болмаса, сёзге кьошулмады ол.

— Алгъындан ашыгъып туруп, иш кёзюне жетгенде уа, сагъышлы кишичик болгъанса, шуёхум,— дедим.— Сокъуранганмы этгенсе?

— Хапар айта тураса алай.

— Хапар а санга да айтдырайым бусагъат,— дедим да акъ шешаны табанын столгъа тиреп, башын ачдым.

— Муну кьойсакъ да боллукъ эди,— деди Мутай.

— Бирсиле ичген бизгеми боллукъду. Тартайыкъ бир кесек.

Азыкъ да салынды столгъа. Биз бир кесек тартхандан сора, ушакъ кьызадан кьыза башлады.

— Сен бир затны юсюнден да сагъыш этме,— дедим Мутайгъа.— Мен Ажамгъа тил этген адамны ким болгъанын, ол сёзле нек айтылгъанларын да билдиргенме.

— Кимди, ол жарлыны жюрегин аллай бир кыйнагъан?

— Артда айтырма, шуёхум. Бусагъатда ол санга керкли хапар туююлдю.

— Ой, сен къуртханы огъесе,— деди Мутай.

— Къуртха эсем, не эсем да, алайды иш. Заман аз къалгъанды. Башха адамны келечи эте айланмай, Ажамгъа кесим тюбеп къалайым деп турама. Хар затны болушунлай ангылатайым анга.

Биз стаканланы къолгъа алдыкъ. Мутай къалын къара къашларын ёрге кётюрюп, чолпан кёзлерин бютюн да жарыкъ ачып, сёз айтыргъа кезледи. Алай, мен андан алгъаракъ болдум:

— Мутай, биз башлагъан ишни огъурлулугъун заман да, къадар да берсин. Эндиге дери кёре келген къыйынлыкъларынгы унутурча къууанчлагъа тюбе. Ишингде жетишимли бол. Насып да, саулукъ да хар заманда санга нёгерлик этсинле. Мен аны ючюн тартама.

— Ашпачыкъ, деп огъурлу ышарыуун этди Мутай.— Сен окъутхан сабийле аз жаншакъ туююлдюле.

— Тюз кесиме ушайдыла. Тартдыкъ.

— Мен а сени саулугъунг ючюн тартама, Нажмудин.

— Ахшы муратыбызгъа жетсек, Талипини юйюне от саллыкъбыз,— дедим.— Лейля ючюн кюнлери къарангы болуп айланган хапарлары барды. Ол аман Топушай, сени ишингде бир чырмаула этерге кюрешмегиди.

— Да кюрешип не этерикди ол манга. Телефонуму кесдирликди,— деди Мутай.

— Адамгъа аманлыкъ этген тынчды.

Мутай, мени ол сёзлерими хазна къулакъгъа алмады. Тынгылап къойду. Галстугун бир кесек бошлады, кёкюрек туюмелерини башында экисин тешди да къол жаулугъун чыгъарып, терлегенлерин сюртдю, артхаракъ олтуруп, кенг жауурунларын къабыргъагъа тиреди.

— Мен Ажамгъа тюберге бюгюнден тап кюн табарыкъ туююлме. Тартханчыгъым да жигитчик этгенди,— дедим.

Мутай сагъышлы болду. Эки къолун желкесине тиреп, жукъ айтмай, ёрге къарагъанлай турду бир кески. Ариу акъ тишлери бла тюп эрнин къабып къызартды.

— Ажамгъа бу ишни юсюнден эндиге дери да сагъыннган эдим мен,— дедим.— Аны эшитгенде, асыры къууаннгандан, Ажамны башы кёкге жетгенча болгъан эди. Ол кёп заманда бери кюсеген муратына жетген суннган эди кески. Бир ит адам киргенди ортагъа. Къоркъма, ол фыргъауунну кир ишни туурагъа чыгъарырбыз...

...Мутай, юйлерине мени бла келирге унамады. Бу ишни юсюнден сёз баргъан заманда анасыны къатында болургъа уялды. Мени да аркъама къатылып, киши бол дегенча, кёз къыса, правлен таба кетди.

Уллу ишни юсюнден сёлешген заманда не усталыгъымы да аямазгъа керек эдим. Алай, Ажамгъа тюбегенимлей, аузум тутулду да къалды. Мутайны къайры кетгенин сорургъа, къарны терен жаугъаныны юсюнден ушакъ этерге кюрешдим. Манга хар тюбегени сайын: «Къатын алып, бизни да бир къууандырмайсыз. Юйде къалып къаласыз»,—деучю Ажам, бюгюн аны юсюнден сагъыннган окъуна этмейди.

— Къарны хатасы жокъду,— деди Ажам.— Малчыла къыйнала болурла ансы, бизге уа не.

— Аланы да хаталары болмаз быйыл. Мал аш эркин хапары барды.

Мен ол къайгъылы туююл эдим бюгюн. Алай, бусгъатда аны Ажамгъа ангылатхан бек къыйын эди. Алгъынча, жарыкъды Ажам манга. Ол урчугъун бир жанына салды да, хар замандача, ашха-суугъа къармашды. Унамадым.

— Кесинг шапалыкъ этип не заманга дери тур-
лукъса? — дедим. — Болмагъанмыды заман табакъ-аякъ
жумушундан къутулургъа. Ол сёзле эсиме тюзгенлери-
не къуандым.

— Къарайма да, сиз бизни юй жумушундан къутул-
тур акъылыгъыз жокъду, — деди Ажам. — Алай айтха-
ным ючюн, ким барлыкъды сизге. — Ажам къюлдо.

— Сен бизни бир бош жашла суна болурса дейме, —
дедим. — Тейри, бизни уа ызыбыздан айланып окъуна
туралла.

— Ой, алай хажи къылыгъыз сиз. Биз нек кёрмей-
биз да быланы бир?

— Хар заманда айтычуенг да, Мутайгъа бир зат
этигиз, деп. Сени тилегинги толтургъанма, Ажам.

Аны бети жарыды. Не айтырыкъ болур дегенча,
урчугъун этегине атып, эки къолун тобукъларына са-
лып, кёзюме къарады. Мен олсагъат башлап къоялма-
дым сёзюмю. Эринлерим къымылдадыла, аузум бир-
эки кере да ачылды. Алай...

Ажам да тынгылайды. Хапарыма тынгыларгъа ана
жюрекни ашыкъгъанын ангылайма.

— Ой, сиз алай сау болугъуз, — деди Ажам мен
жукъ айтмагъандан арт жанында.

— Оллахий, кёлюм бла айтама.

— Нек термилтесе да сора.

— Лейляны къачырыргъа оноулашханбыз. Ол бол-
са суйюученг да кесинг да.

Ажам, урчугъун къолуна алып, жюн ийрип башла-
ды. «Аны уа кесинге къура», — дегенча, манга суйсюн-
мей къарады.

— Ыразы болмадыңг, айтханыма? Алай нек этге-
нинги билеме. Ётюрюк хапарлагъа алдатып, кесинги
да, башхаланы да къыйнап тураса. Эгечлерим тюз Лей-
ляча болсуңла. Андан уллу насып керек туююлдо
манга.

Ажам, сёз айтмай, тынгылайды, урчукъ ийириуюн да кьоймай.

— Шамшият кьаражухну, тюз кёргенлей, бетине тюркюрлюкме. Халкъ кёзюмю чыгъарлыкъ болса да, эте-ригим алайды.

— Ол хапарны манга Шамшият айтханын кьайдан билесе?

— Билеме. Юйюбюзге келип, Лейляны манга кьурар-гъа кьолундан келлигин айтып махтанганды. Кесиин кьызын а бюгюн, бюгече да Мутайгъа жоралап айлана-ды. Айтдырмай кьоймай эсенг, кьызларындан кьай-сын суйсе да, Мутайгъа берирге суйгенин кесиме ачыкъ айтханды.

Кёремисе, аны ахырында уа санга жалгъан тиллени этип, башынгы кьайгъыгъа кьойгъанын. Ол хапарны Кыныулары эшитселе, анга кечмезле. Бюгюнмю таный-са, сен Шамшиятны?

Ажам, эте тургъан жумушун тохтатып, тамаша болуп тынгылады. «Аман кюн келлик, бир затла уа манга да ычхындыргъан эди. Кёремисе, халкъ кьаматмагъан алтыаякъны...»

— Кьолгъа алгъан ишигиз сабий оюнла болуп кьал-масынла, жашым,— деди Ажам, этегин кьагъа, манга жууукъ олтура.— Ол аман жаш а билемиди, бу сен этип айланган ишлени?

— Биледи. Энди, Лейляны айтханы алайды: хар зат да адети бла болса сюеди. Атасына-анасына билдирсек ыразыды. Биз жангы жылны кечесине болса сюебиз дегенек.

— Ах кюнюм, э жаш, жангы жыл жете тура ушай-ды да.

— Да алыкъа, эски жылны бир жыйырма кюню барды. Хазыр болалмакъмы ары дери?

— Да сиз сау болсагъыз, ырысхы табыллыкъды. Быллай кюнюме деп, арт кьысыдырыкъчыгъым барды.

Кыныулары не айтырыкъ эселе да алагъа да бир къарайыкъ. Алыкъа къара отказны басып тохтарыкъ эселе да билмейсиз.

— Этмезле юйюнге алай. Бизни бу муратыбызны да биле болмаз харип, Кыныуну элде Мутайгъа къошхан адамы жокъду. Къыздан ыразылыкъ алгъанбыз. Не десенг да, анга да тынгыларыкъ болурла.

— Ким биледи аны уа, жашым. Бусагъатда халкъ эсирик болгъанды.

— Эсирикге эсирик болгъан къыйынмыды, жукъ айтсала этеригими уа мен да билеме.

— Не этериксе, жашым? — деп Ажам зыбыр къол аязы бла чачымы сылады.

— Ала ауузлары ача тургъунчу, къызны къачырдыкъ да кетдик. Ма этеригибиз а ол.

— Мен билмей тургъанма ансы, сиз бек жигит жашла кереме,— деп Ажам чачымдан тутуп, башымы арыбери силкиндирди.— Къыз кеси да тилеген эсе, адети бла этейик. Жууукъ-тенг бла да кенгешейик, ала айтырыкъгъа да тынгылайыкъ.

Мен аланы къатларындан узайгъандан сора да, Ажам коридорда кёпге дери сюелди...

XXI

Чачий бюгюн ёхтем жүрекклиди. Кёкюрегин бери тургузуп, эркин солуйду. Сермеп, темирни юзерге къолундан келлигине ишекли туююлдо ол. Бахауну масхарасына, хыликгя сёзлерине, Мутайны оноууна, тырманына эндиге дери къалай тёзюп тургъанына сейир окъуна этди. Ол затла Чачийни жети жукълап тюшюнде болмагъандыла. Талипни жашы Мутайны оноуунда ишлерикди деп, Чачийни бир заманда да эсине тюшмегенди. Бютюн да Чачийни къанын къайнатхан а Лейляны анга

бюсюремегениди. Ол тилегенден арт жанында, элде бир кызы да угъай дерге эркин тойюл эди. Къойчу Кыныуну кызы уа бююн да.

Ол сагъышладыла бююн Чачийге кыл чайнатхан, жигит, ёхтем да этген.

Галстук да кысыды Чачий, текеге нохта салгъанча, ол да жарашмай. Акъжагъачыкъ болду, бёркюн а кий-меди, анасы не бек кюрешди эсе да. Жангы костюм, жангы чурукъла да кийди. Чачын артха сыйдам тарап, эшикге чыгып тебиреди.

— Ол биягъылагъа къошулуп эшитсем, жанынга тиерме жашчыкъ,— деп сёлешди Кезлеу Чачийни ызындан.— Юйюнде ич къаллай бир керек эсе да. Кёп айланма. Атанг бююн Борис бизге келликди дегенди. Энди жетген киши болгъанса, анга тюбеп, сёлеширге, кенгеширге керексе.

— Ким Борисди ол?

— Ма ол, пропесор къарындашыгъыз.

— Бизни профессор къарындашыбыз жокъду.

— Асыры жокъду. Ол жыл тенглери бла бизге келип кетген Борисге айтама. Ма ол университетде ишлеген.

— А-а. Энди билдим. Къайдан чыкыгъанды бери?

— Школгъа жумуш бла келген хапары барды. Студентлени юйретирге келтиргенди дей болуреди дейме атанг.

— Кёп турмай къайтырма, анам. Алай, Борис да, аны нёгерлери да манга этген игиликлерин юйлерине элтсинле. Ол заманда ала уллу кёллююк этмеселе, эндиге мен университетни бошай, ох деп турлукъ жашем. Халкъ кёзюме къарап.

«Къарыусузду билиминг»,— деген эди ол заманда Борис манга.— Бир айтхылыкъ билимим болса уа итим жалынсын анга. Талипни къойчугъун ашай туруп, коньякларын иче туруп айтмай эди алай. Аны кёкюречигин кётюргенине, махтанганына къарасанг, универ-

ситетни, аспирантураны да болушлукъсуз окъуп бошагъан сунарса.

— «Жашау сюйген, жалынчакъ»,— деп, эшитгенми-се? — деди Кезлеу жашына.

— Аны къалай окъугъаны бла ишибиз жокъду. Бизни ишибизни бир этсин да, андан сора аман отха кюйсюн. Сени бир жерге сукъмай ёлсем, къабырым эки жарыллыкъды. Энди атанга ышанып къоярыкъ туююлме. Кесим айланлыкъма. Ишим тынгылы болгъунчу тилеген да, жалынган да, берген да этерикме. Андан сора уа кимни да аман кёзюне жолугъайым...

Чачий кетди. Кезлеу а кеси кеси бла ушакъ эте къалды юйде.

Иги тартхандан сора, Чачий, анасы айтхан сёзлени унутду. Аны эсинде тургъан жалан да бир зат эди — Лейля, бир такъыйкъаны да аны эсинден кетмей эди. Эндиге дери хомухлукъ этгенине да къаны къайнай, сабий сад таба тебиреди Чачий. «Бир тюрлю уялуу, буюгъуу жокъду. Ариу бла болмаса, зор бла бой салдырыргъа».

Чачий ол сёзлени айта туруп, тишлерин кыжылдатады. Не таукел, не дёрденли эсе да, Чачий, сабий садны арбазына бурулгъанлай окъуна, сокъуранды бери келгенше. Лейлягъа туберге базынмай, армау болуп, иги кесек сюелди. Дагъыда алгъа атлады да, онг жанын юнню къабыргъасына тиреп, сол къолу бла эшикни къакъды. Эшикни, Лейля угъай, башха къыз ачды да:

— Не айланаса, не керекди? — деп сорду Чачийге. — Лузундан сёз чыгъармай, тюп эрини да эниште салынып, къызны кёзюне къарап, тынгылады Чачий.

— Ким керекди? — деди бнягъы къыз. Чачий, алгъа не затны эсе да къолу бла кёргюзтюрге кюрешеди да, сора башын ёрге кётюрюп, тиричик бола, аузундан сёзюн кючден чыгъара:

— Лейля керекди манга, — деди.

— Андан бери аны айтсаңг а, мени былайда сууукдан кьатдырмай.

Кёп да турмай, Лейля эшик кьатына келип сюелди. Аны юсюнде сыйлы мор жагъасы бла акъсыл пальтосу. Лейля аны желпегей кьаплапды. Пальтосуну ичинде акъ халаты, башында да акъ кисей бёркю. Чачий, аны кёзюне кьарады. Тырнагъы бла юйню кьабыргъасын кьозгъай сюелди. Лейля онг кьолуну бармакъларын бирге ышый, башын да энишге бошлап:

— Кимди мени излеген? — деди.

Чачий бу жол да айтмады анга сёз.

— Кимди мени излеген? — деди дагъыда Лейля.

Чачий, бармагъын кьабыргъадан айырды да, тырнагъыны тюбюне жыйылгъан топракъны бирси тырнагъы бла ариулай, башын энишге бошлагъанлай айтды:

— Менме сени излеген!

— Не жумушунг барды? — деди Лейля.

— Не тюрт сёлешесе. Мени кимге санайса?

— Не жумушунг барды?

Чачий, башын ёрге кётюрдю, теренден солуду да, былай айтды:

— Сенде уллу жумушум барды. Коридоргъа кирме кьой мени.

— Кел, кир. Эй, маржа, акъыртын атла, сабийле жукълап турадыла, уятаса.

— Сабийлеге сакъ болгъанынга кьууандым, — деди Чачий, Лейля бла сёз башлагъанына кьууана, кёзю-башы жарый. — Ким биледи, оруусуз-соруусуз бери кирип келгенме айып этерге да болурса манга. Мындан кёп тёзерге кьолумдан келмейди, Лейля. Сёзню ачыкъ этерге сюеме.

— Не болгъанды, Чачий? Айт тынгылайма.

Чачий башын биягъыча энишге тутду, эринлерин

чайнай, онг кьолу бла сакьалын ууа, ичгенин билдир-
мезге кюреше:

— Не заманда да мен ачыкъ сёзлю болуучуму билесе. Кёлюмде болгъанны артха салмаучума. Ким биледи, аны тюз да эте болмам. Алай, бу кёзбау, жалынган деген затланы кёрюп болмаучума. Мени аллай адам болгъанымы кесинг да билесе. Эр киши не заманда да эр киши болургъа керекди. Аллахчу, Лейля, тюз айтама да?

— Тюз айтаса, жашауда кесини жерин тапхан игиди,— деди Лейля.

— Сау бол да кьал,— деди Чачий.— Сора бир кесек тынгылап, не затны юсюнден эсе да сагъыш этди. «Жашауда кесини жерин тапхан игиди» деген сёзлени нек айтылгъанларын ангыламады ол.

— Айт жумушунгу, тынгылайма,— деди Лейля.— Чачий башын кётюрюп, кызыны кёзюне жютю къарады да, былай айтды:

— Лейля, эндиге дери тёзюп тургъаныма сау бол де. Къартла юйюгюзге адамла жиберген хапарлары да барды. Болса да, атанг-ананг къатларына кьоймагъандыла дейдиле.

— Бизден эсе ала кёп биле болурла,— деди Лейля.— Ата-ананы оноууна сёз кьошхан иги туююлдо.

— Тейри, терс болсала, сёлешген угъай...

— Ала айтханны этсек, жангыллыкъ туююлбюз.

— Сора мен сени, кесинг да суймей тургъанлай, зор бла къачырсам жангыллыкъ туююлме,— деди Чачий.

— Атанг-ананг сени алай юйрете эселе, жангыладыла. Башынгы отха сугъадыла, тынч жашарынгы суймейдиле.

— Ой, экибиз да ала суйгенлей болгъуек. Тейри, аягъыбызны ташха урмазек. Лейля, узун сёзю кысхасы, бюгюн мен сёзю ачыкъ этерге келгенме.— Онг кьолуну баш бармагъын бел баууна илиндире:

— Тынгылагъанны кьой,— деди.— Элде бизни хапарыбызны эшитмеген жокъду.

— Не хапарыбызны?

— Мен сени тилегеними. Школда окъугъан заманыбыздан бери да санга тутхан жүрегими билесе. Анча жылны мени алай кыйнагъанынг ючюн аллахдан кьоркьмаймыса?

— Мени ючюн ёлген адам барды деп эсимде окъуна жокъ эди,— деди Лейля.— Сау бол, Чачий.

Жашха жан кирди, кёкюрек хуржунунда тарагъын чыгъарып, чачын артха тарады. Кёкюрек туюмесин тешди, галстугун бошлай, эркин-эркин солуду.

— Ийнан аллахха, бир такыйкъаны эсимден кетмейсе. Мындан арысында уа тёзаллыкъ туююлме. Сюйсенг-суюмесенг да, элтиригиме аллах бла ант этеме,— деди Чачий.

— Ол затны эсинге да келтирме,— деди Лейля.— Хар кимни да болур ахшы умутлары. Ала менде да бардыла.

— Ахшы умутла менде да бардыла,— деди Чачий.— Ала толсала сюеме. Аланы толтурлукъ а сенсе.— Чачий акъыллы сёзле айтханына кьууанды да, кьызадан кьыза барды. Лейлягъа сёз айтдырмай:

— Мен айтханма да санга: ахшы муратыма жетер ючюн, башымы отха сугъаргъа да хазырма,— деди Чачий.

Лейля кюлдю.

— Неге кюлесе. Ийнанмаймыса манга?

— Да кюлмей не этеим. Башынгы отха бир сукъсанг, ахшы муратларынга кьалай жетериксе?

— Сенден кьурлай кьалгъандан эсе, ёлюрге окъуна ыразыма.

— Ишим кёпдю, Чачий. Айып этме,— деп Лейля кетип тебиреди.

— Манга бир зат айта бар.

— Кесинги да, мени да кыйнама, Чачий. Бусагъатда ол ишни этер акъылда туююлме.

— Къачан десенг да сакълайым.

— Ол ишни юсюнден манга сёз айтмазынгы тилейме, Чачий. Жанынга тиймесин, сени тилегинги толтуралыкъ туююлме.

Чачий кёзлерин жандырды, кёкюрек туюмелерин этди, дагъыда тешди. Эки къолу бла да кесини бел баууна жабыша айтды:

— Мен айтханымы этдирмей кишиге да кыймагъанма. Уллугъа, гитчеге, тиширугъа да!

— Не билейим.

— Мен кёлюм бла айтама. Хапарыбыз чыкъмаса да бир ишеди ансы, энди халкъгъа кесими хыликгя этдирирге мен да суймейме. Ангыладынг да? Сен кесинги кёкден тюшгеннге санап айланганынгы билеме. Сенден аманнга мен да санамайма кесими. Ариулукъ бла, адети бла болмаса, этеригими айтханма да. Эсингде болсун, жыйырма бла беш жылгъа сюд этдирлик болсанг да, къачырлыкъма. Мени алай бош кишичик сунма. Ингирге дери сагъыш эт. Ишден чыгъар заманынга келирме.

Чачий юйде кишиге да, хазна, кёз-къаш бермеди. Борис бла саламлашханында, кесин уялтып, башын эниште тутду. Борисни сорууларына хазна жууап этмеди. «Турама»,— андан сора ол аузундан хазна сёз чыгъармады.

— Несин айтаса, бусагъатда Чачий колхозну тутуругъуду,— деди Талип.— Алай, бу окъумай къалгъаны жаныбызны жер бла тенг этип турады. Тейри, Борис, сен да не айтаса ансы, жашны окъутургъа алыкъа кеч болмаз.

— Окъургъа бир заманда да кеч болмайды,— деди Борис, базук сюекни тышын ариулап, столгъа сала.— Энди заочно окъуса да боллукъду, ишинден да айырылмай.

— Не тюрлю да болгъуед, ол школну босагъасын-дан ары бир киргнед ансы,— деди Кезлеу Борисге жуукъ келип, аны аркъасына чачындан тюшген тюк-лени ариулай, башын сылай.— Сен ёлмегин, жашчыкъ, (Кезлеу Борисни атын жашыргъан этеди), энди бу ки-шиге ышанып, тынчайып турлукъ туююлме. Мен итле ашагъан, ол заманда да ишни кесим къолгъа алсам эди уа.

— Тейри, ол заманда Чачий да, биз да хомухлукъ этген эдик,— деди Борис.

— Къайгъырмаз, энди акъыллы болгъанбыз,— деди Талип.— Туугъанлы да таулуну ал акъылындан эсе, арт акъылын сайлап болгъандыла.

— Аллах бирди, жашчыкъны жазыу этгенине къа-рап турсанг, китапны окъуп тебиресе уа, прापесир су-нарса,— деди Кезлеу.— Башхаланы билмейме, алай, бизни элден барып Нальчикде окъугъан жашлада Ча-чийде болгъан билим болмагъанына аллахны бирлиги-не ийнанганча ийнанам.

— Къой, болмагъан хапарланы,— деди Талип, стол-ну бир муююшюне салынып тургъан къызыл къолан жан жаулукъ бла эринлерни сюрте.— Кимни къаллай билими болгъанын къайдан билесе. Сени жашынгы те-рен билими болса, эртде кирир эди скойген окъуууна. Тенгден, жууукъдан болушлукъ болмай, Чачий универ-ситетге кираллыкъ туююлдю.

— Алан, сени бу хапарларынгда мени бир ангыла-магъан жерим барды,— деди Кезлеу.— «Чачийни терен билими болса, эртде кирлик эди окъургъа» дейсе да ту-раса. Да бир тауушлукъ билими болса, атамы башына-мы кюрешеме муну окъутургъа.

Борис кюлдю. Ёрге турду да Кезлеуно сол имбашын кесини кёкюрегине къыса:

— Тюз айтаса,— деди.— Чачийни дуниягъа айтыл-гъан билими болса, окъутургъа нек кюрешнек аны.

Къоркъма сен, окъургъа тюшер Чачий. Заочно окъусун.

— Ол айтханынг а неди э жаш? — деди Кезлеу.

— Сылхыр,— деди Талип анга.

— Заочно окъуу дегенибиз алайды: Чачий ишлеп тургъаныллай, жылдан эки кере барып, экзаменле берип турлукъду.

— Къой-къой э жаш. Ол ёреаякъ Кыныуну кызыча окъургъамы дейсиз. Кет-кет, ол окъуудан хайыр жокъду дейдиле. Андан эсе Нальчикде туруп окъусун,— деди Кезлеу.— Аны ишлегенине къарагъан жерибиз жокъду. Аллах бирди, жаш, ырысхы табыллыкъды.

— Чачий, бери келчи,— деди Борис.

— Жашчыкъ, сен уллу, бери чыкъчы, Борис чакъырады,— деп Кезлеу ич юйге башын къаратып, жашына сёлешди.

Чачий чыкъды да, Борисни бла атасыны къатларына жууукъ келмей, арлакъда, къабыргъагъа аркъасын тиреп сюелди. Борис ёрге туруп, аны къатына барды да, онг къолун аны имбашына сала:

— Къалай къарайса бизни оноуубузгъа? — деп сорду.— Ыразымыса, заочно окъургъа?

Тынгылап, къолларын уууп турду Чачий.

— Уялма, айт. Кесп адамынгдан не затха уяласа,— деди Кезлеу.— Ма алайды бу. Кесинден тамата сёз айтса, уялгъандан жаны чыгъады. «Уялмагъан буюрулмагъанны ашайды»,— деучюлле халкъда. Бир кесек кёзлери жанмагъан эр киши сабийни кёрюп болмайма.

— Да мен не айтайым, табынлай этигиз,— деди Чачий, башын бир кесек ёрге кётюрюп.

— Угъай, сайлауну санга беребиз,— деди Борис.— Окъугъан сен этериксе. Заочно окъусанг онглу болур дейме.

— Э жаш, бир онг бар эсе, Нальчикде тохтап окъума къой,— деди Кезлеу Борисни кёзюне сугъуп къояр-

гъа жетдире.— Сүймегенлерибиз кепдюле, биз этмеген хатаны алагъа аллах этер эсе. «Жангыз жашларын окъуугъа салалмай, юйлерине жыйып тохтадыла»,— деп азла айтмагъандыла. Аллаилагъа ачугъа, юйден кетип окъуса сюеме.

Талип къатыныны оноуна ыразымыт да болду, сёз къошмады. Ол юй тубюнде ары бла бери жюриуп турду.

— Жаныгъыз суйгенлей,— деди Борис.— Алай, Чачий, алгъынча хомухлукъ этме. Экзаменлеге тынгылы хазырлан. Ангыламагъан жеринги, уялмай, мында школу устазларына сора тур. Бош заманынг болса, манга да келирсе. Бек къаты кюреширге керексе. Бир кесек къармашмагъан адамгъа болушургъа да къыйынды.

Борис эки-юч кече къалды Талиплада. Юсюне ёлгенлей турдула аны къонакъбайлары. Бир кюн ашатханларын экинчи кюн ашатмай, бир кюн жатхан жерине экинчи кюн жатдырмай...

Талип Борисни машина бла Нальчикге жетдирип къайтханында, коммунистле жыйылып эдиле. Юсюп ёрге туруп, жыйылыуну ачаргъа башлагъанлай, Талип башын энишге тутуп, аякъ бурунлары бла атлай, жууукълашды эшикке. Ол аузундан сёз чыгъармай, Юсюню кёзюне къарады.

— Кир бери, не сюелесе,— деди парткомну секретары анга.— Жанынг-тининг жыйылуугъа кеч келген.

— Мында туйюл эдим, айып этме,— деди Талип, эшик артында биягъы такъгъычны къатына олтура.

Талип бир кесек эс жыйгъандан сора, Мажидни эслеп, олтургъан жеринден саламлашханы кёлуне ётмей, туруп барып аны къолун тутду. Къонакъны къулагъына башын жууукъ тутуп, саулукъ-тынчлыкъ сорду.

Мажид бу элли жашды. Атасы-анасы, эгечлери, къарындашлары да бюгюнлюкде да мында жашайдыла. Мажид не заманда да тенглерини, къартланы арасында

да намысы жүрюген, кесинден тамата бла селешгенде сары шинли токъ бети жинкча кызаргъан, бир жерде, бир заманда да артыкъ сёз айтмагъан, оюмсуз иш этмеген адамды.

Магометни юсюнден партияны обкомуна келген тарыгъыу письмону тинтирге Мажидге буюргъанларында ол кеси да, жолгъа атланырдан алгъа, кеп сагъыш этни келгенди. Элге келгенден сора уа, бек алгъа парткомну членлерин жыйып селешди. Аланы айтханларына тынгылады. Ма энди уа Магометни юсюнден саулай коммунистлени оюмларын билирге сюеди.

Парткомну секретары Юсюп, жыйылыуну ачды да, жыйылыуну ишин бардырлыкъ адамланы айыргъандан сора, кеси чыгъып бир къауум сёз айтды:

— Бизин партия организацияны, колхозну председателини юсюнден бир къауум коммунист партияны обкомуна тарыгъыу къагъыт жазгъанды,— деди Юсюп.— Обкомну инструктору Мажид Казаков ол тарыгъыуну юсю бла келгенди бизге. Анга тынгылайыкъ.

Мажид, бек алгъа коммунистле, битеу сабанчыла, малчыла да колхоз ишни аякъ юсюне эте баргъанларындан юлгюле келтирип айтды.

— Алай, Магометни юсюнден жазгъан затларыгъыз керти эселе уа, бююн сёзню ачыкъ этерге керекбиз,— деди Мажид.— Ол письмону, башындан аягъына окъуду.

Коммунистле бир бирге жол бермей селешедиле. Жакъ басадыла Магометге, тарыгъыу жазгъанны уа жаныйдыла.

— Баш бухгалтерни оюму уа къалайды? — деди Юсюп.— Председатель бир да аны айтханын арталлы да эсге алмайды деп жазылады тарыгъыуда.

Талин ёрге къопду. Хар заманда этичюсюча, къол жаулулгъун чыгъарып, желкесини, мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Тамагъын арнулай, айтды:

— Тейри, тарыгъыуда бухгалтерни юсюнден не айтылгъанын билмейме. Ким жазгъан эсе да, бу письмода мен тюзге санамагъан жерле да бардыла.— Коммунистле барысы да аны кёзюне къарадыла.— Кесигиз билгенликден, Магомет бизде председатель болуп тургъанлы кёп заман озмагъанды. Аны иги ишлегенинден эсе да, огъесе, колхозчула бир кесек тизгинлерин жыйып — беллерин къаты къысып дерик эдим, ишге жигер сюелгенлеринден эсе да билмейме, бу арт эки жылда колхозну кассасына иги кесек ахча тюшгенди. Алгъын биз хоншу колхозларыбыздан кёп да къарыусуз эдик. Энди уа тиррилгенбиз. Бир да къуруй эсе да, ишчилерибизге хакъларын кезиуонде берирге кълубуздан келеди.

Алай, жаны сау адамны кемчилиги, терс ишп болмай къалмайды. Аны юсюнден Ленин да айтхан ушайды да. Магомет жаш адамды. Тюзелир. Биз коммунистлебиз, не жашырыр кереклиси барды. Бир кесек женгиллик этген заманчыкълары болуучуду Магометни да. Уллу-гитче демей сызычуду бир бирде. «Ишлеген адамланы тенг кёрмейди, жууукъгъа-тегнге тартхан жерчиклери барды. Атасына юй ишлетеди, тебентин адам келсе, колхозну кълыйларын соуп, аны сыйлайды, колхозну ырысхысы кълорагъанлыкъгъа уа аны къларнымы ауруйду», — деп Магометни юсюнден кёпле тарыкългъандыла манга. Алай, билмеген затыгълызны жаншайсыз деп, аланы ауузларына ургъланча, жууап этни кълыйгъланма.

Ол халкъ айтхан затла, сора бу письмода жазылгъланла керти эселе, Магометге бир зат жабышдырмай кълыйсакъ жарамаз.

— Талин, мында баш бухгалтерсе, колхозну ырысхысында сен эслемеген, чотха алмагълан зат болмазгъла керекди, — деди Мажид олтургълан жеринден ёрге кёлтюрюле. — Сени акълылынг кълалайды: Магомет атасына ишлете тургълан юйге колхозну ырысхысы кълатышхан болурму? Дагълыда, кълыйла кълыйсы кълонакългъла, кълачан,

кимни сюрюуонден кесилгенлерин айталлыкъмыса? Кесинг айтханлай, терслиги бар эсе, Магометни жууапха тартыргъа керекбиз.

Талип, жукъ айталмай, топал бармакълары бла сакъал тюбюн ууа сюелди.

— Эсингде туююлмюлле ол затла? — деди Мажид.

— Мен кимни къайда, не ашагъанын чотха урупму айланама? — деди Талип.

— Да сора, сен бир уллу киши, билмеген затларынгы юсюнден жазып, адамланы заманларын нек аласа да? — деди Мажид хыныракъ да болуп. Ол кезиуде коммунистледен къайсы эсе да: «Тейри, ишге жетгенде уа момун Мажид да теберикди», — деп шыбырдады къатында олтургъанын къулагъына.

— Мен жазмагъанма! — деп ауазын кетюрюп селешди Талип.

— Сен жазгъанса. Мындан алда колхозну ревизия этерге келгендеге не айтханенг?

— Мажид, сен бери мени ишиме къараргъамы келгенсе? — деди Талип.

— Керекенз жерде адамны къанын бузаргъа жарамайды. Талип. Хар ким къолундан келгенни эте, бир бирге болуша жашагъанлыкъгъа не боллукъ болур. Мени тюз ангылагъыз, — деди Мажид. — Бери мен Магометге жакъ басаргъа келмегенме. Бир бирде женгиллик этгенин, колхозчулагъа хыны селешгенин бойнуна алгъанды...

— Ол бойнуна не затны алгъанын билмейме. Алай, письмону юсюнден мени гюняхымы бош аласа, — деди Талип. — Аллаи хыликгя затла бла кюреше айланыргъа заманым жокъду. Ангыладыгъызмы?

— Талип, олтур, — деди Юсюп. — Ким да эркинди колхозда хални юсюнден оюмун айтыргъа. Жалаң да керти затны юсюнден.

— Сизден ётюрюкчю, оюмсуз да къачан болдум

мен? — деп Талип ёрге турду. — Мен да бу ишни бир ачыкъ этмей кьойсам, мыйыкълы киши туююлме.

— Олтур, Талип, — деди биягъы Юсюп. — Секирме керексизге...

Колхозну алгъыннгы председатели Харун, сёз тилей, ёрге турду да, чачы кетген тѣппесин кьол аязы бла сылай айтды:

— Бек айынылы иш болгъанды. Биз барыбыз да колхозну айныгъанына, Магометни ишлегенине кьууанын турабыз. Бир ит адам а, туруп, андан тарыгъып жазады. Айыпды, ёлген ахшыды андан эсе. Мен былайда аны Талип этгенди деп айталлыкъ туююлме. Аны бла бир кьауум жыл ишлегенме. Алай, аллай затын эслемегейме.

Къалай да этип, муну жазгъан адамны табып, анасы бергенни тѣкдюрюрге керекди.

Энди, мен барыгъызыны да туугъаныгъызыны билген кишиме. Сизден тилеригим: болмагъан затла бла кюрешмегиз. Бир бирге болушугъуз, ишигизни алгъа элтирге кюрешигиз. Магомет, жашым, сен да женгидлик эте турма, иги туююлдю ол.

Магомет жыйылыуда аузун ачып сёз айтмай турду ахырына дери. Сора Юсюпден эркинлик тилей, ёрге турду да, коммунистлени кѣзлерине къарап, бир кесек тынгылады. Кесини бир уллу терлиги болгъанча, уялыгъы келди жыйылгъанланы алларында:

— Биз хар кюнден да былай жыйылып туралмакъ, — деди Магомет, эки кьолун столдан айыра. — Алыкъа уллу махтаныр жерибиз жокъ эсе да, озгъан жылны аман ашырмагъанбыз. Колхозчуланы барысы да иги ишлегендиле. Аны юсюнден Мажид айтханды. Ол айтханны кьайтарыргъа кереклиси болмаз. Алай, былайда бир затны эскерирге сюеме. Техниканы жангыртыу иш былтырдан осалды. Бусагъатда ол фермалагъа силос ташыгъан экин юч трактордан къалгъанланы жангыртыуну кьолгъа бек терк алыргъа керекбиз. Ол Къая аллында фермада си-

лос тауусулгъанды. Ары, къалай да этни, Кюнлюмде силос уруну ташымасакъ, фермада сют таркъайгъанды.

Кюнлюмде силос уруну Къая аллында салайыкъ дегенимде, бир къауумла аузума чапхан эдигиз. Кёрдюгюз да ишни болгъанын. Силослукъну Къая аллына жай чилледе ташыгъанмы тынч эди, огъесе, бусагъатда, къар тобукъгъа жетген заманда ташыгъанмы хычыуунду?

Урлукъ тазалауну бу кюнледе къолгъа алыргъа керекбиз. Бир-бир механизаторла, ферма таматала курслагъа жюриюмеген хапарлары барды. Этмегиз алай. Агрозооветеринариядан билимбизни ёсдюрмесек, ишлерге къыйын болур...

Бир бирге соруула бердиле эселе да, жыйылыуда Магометден сора киши сёлешмедн.

XXII

Боран асфальт жолну юсюнден къалын къарны сыйпап, тили бла жалагъанча, сыйдам этгенди. Ол къарны хуналаны, юлени къатларына жыйгъанды, кётюрюп элтип, къабыргъалагъа жабышдыргъанды. Тёгерек, къалын туман басханга, къарангы болгъанды. Тышына чыкыган адамны бетин, ачыкъ жарагъа туз къуйгъанча, ачытады ол. «Быллайда адам итин да къыстамаз эшикге», — деучюдюле таулула.

Алай, Мутай жылы кийинни, тышына чыгъаргъа хазырланды. Ол председателге сёз бергенден сора, жолгъа атланыргъа керек эди. Мутай бармаса, бирсиле да барлыкъ туююдюле ишге. Аны ангылай эди Мутай.

Болса да, Ажам бир зат да ангыларгъа суймейды.

— Ыразы туююлме бюгюн юйден чыкысанг, — деп жашыны аллына сюелди ол. — Бир да, эки да айтма.

Таматала асыры айып этгенден, кёзюн чыгъарлыкъ болсала да, Мутай анасын бир жанына тюртюп кетал-

лыкъ туююл эди. Жалан да арну айтыргъа, хални ангылатыргъа керекли эди.

Мутай Ажамны къойнуна кетюрдю да, юй туююнде ары-бери чапды, кюлген тауушу бла солугъаны бирге къатыша. Сора ол анасын диваннга олтуртду да:

— Дуняда сенден арну да, иги да жокъду, — деп анасын кесине къысып эркелетди. Минчакълача тизилген акъ тишлерин ачып, кюлгенлей турду. Мутайны Чолпан жулдузча жарыгъан кезлери да ышардыла. Ол заманда аны узун къара кирпичлери къашларына тирелип тохтадыла. Бурун сыртына аз тер урду. Мутай, жагъасын бир кесек бошлады. Ажам узалып къол аязы бла жашыны бурун сыртыны, сыйдам жюлюннген сакъалыны терлегенлерин сюртдю да:

— Жашчыкъ, быллайда къалай барырса таугъа? — деди. — Жанынгданмы тойгъанса?

— Анам, Къая аллында фермабызны маллагъа салдыргъа аялары болмай турады. Биз жылы юйге кирип, ала къар туююнде атылып турсала уа игимт да? Сагъыш этчи кесинг.

— Буююнге дери тезген, энтда да тезерле бир-эки кюп.

— Барырма деп, правленде сёз бергенме. Ала да сен ёлмегин деп, мен да кесим ёлмейим деп турсам — айып болур. Барлыкъ туююл эсек да билмейме. Алай правлен таба ётюр, бир хапар билейим.

— Ма юйюнгде телефонунг, сёлеш да, хапар ал.

Мутай, терезе аллына барып, тышына къарап турду иги кесекни.

— Сен уяла эсенг, мен сораым Магометге, — деди Ажам. — Быллайда эшикге чыгъарыгъынгы суймейме.

— Мен кесим туююлме, анам, — деди Мутай. — Эки трактор бла барлыкъбыз. Энди кесинг сагъыш эт, Чачий барып, мен юйде къалсам, Магометлары не айтырыкъдыла?

— Къайнайды Чачий, — деди Ажам. — Атасы-анасы

сау. Кишиге да эришир къарыуум жокъду. Телефон бла сѣлеш да, бюгюнден сора барырма, анам аурупду де Магометге.

Мутай иши бармазлыгъын ангылап, правленнге сѣлешди:

— Не хапар Магомет? Бюгюн биз ёрге баралабызмы?

— Бир къауумла силос уруну ачаргъа кетгендил. Кюн бир кесек таушалып башлагъанды. Бир онг болса уа ёрлерге керек эди, оллахий,— деди Магомет.

— Да сора, алай ёте барайым.

— Келе кел да, бир къарайыкъ халгъа. Былай боран этгенлей турса, хазна чыгъалмазсыз дейме.

— Кюн былайлай турса, Магомет кеси да нерик туююлдю, — деди Мутай Ажамны кълотугъуна кире. — Барайым да, бир хапар алайым. Сен не затха къайгъы эте эсенг да билмейме: Тракторларыбызны ичи жылы, барлыкъ жолубуз — машина жол...

Ана баланы ызындан къарагъанлай кълалды. Масхутну урушха ашыргъан кюнюндеча, къайгъылы эди бюгюн аны жюреги. Терезени къатында кѣпге дери сын болгъанлай да аны ючюн турду. Кѣп кезледи ол телефонну алып Магометге сѣлеширге, бюгюн жашымы юйде турма къой, деп тилерге.

Алай, ана жюреги жашыны жанына тиерге суймедди. «Нек этдинг анам алай? Тенглерими арасында нек уялтдың?» Ол сѣзле Ажамны къулагъына эшитилип, телефонну чолпусун кългъа алыргъа къоймадыла.

Аман къууум этгенине сокъуранды ол. Таукеллик алды кесине. «Бир зат да болмаз, аллах айтса», — деди кеси кесине. Болса да, тынчлыкъ тапмай, юйде къара киштикни кесине сѣз нѣгерге тутуп, аны бла ушакъ эте кечинди ингирге дери.

Мутай бла Чачий фермадан артха айланыргъа кѣз байланды.

«Къышхы кюнню ёмюрю керти да бир къарыш,—

деди Мутай кеси кесине.— Къарап къарагъынчы кёрме-
ринг кёз байланып къалгъанын».— Ол уллу жол-
гъа тигелей келген жерде, тракторун тохтатды да, ка-
бинасындан тюшюп, Чачийни къатына барып, айтды:

— Сен мени ызымдан келирге кюреш. Сакъ бол, мар-
жа. Жол арталлы да кёрюмейди. Бери келген ызыбыз-
ны курт басханды. Бек акъыртын тигелерге кюреш...

— Бар хайда, бар. Жолубуз узакъды. Мыт-мыт эте
турсакъ, танг атхынчы да жетмек, — деди Чачий, Му-
тайны акъыл юйретгени ачыу тийип.

Мутай, акъыртын тюшдю уллу жолгъа. Тракторну
чыракълары къарны ариу жылтыратханлыкъгъа, Мутай
аллын хазна кёрмейди. Ферманы бла элни эки тенглиги-
не жете келген жерде, Мутайны тракторуну мотору иш-
лемей тохтайды. Ол кабинасындан тюшюп, сирнек жан-
дырып, машинасыны бузугъун излерге къармашхан са-
гъатда, Чачий Мутайны тракторуна тагъылгъан арбаны
кюбюрюню да бир жанын къобарта, тракторун да ауду-
ругъа аздан къалып, уруп алгъа ётеди.

— Тохта, къайры жап атаса? Бир палахха къала-
са! — деп кычырды Мутай Чачийни ызындан. — Алай,
тотхамады ол. Мутайдан узайып кетди...

Сирнекleri да тауусулуп, тракторуна да от алдырал-
май, Мутай къармалып къалды.

Сыртлада сызгъыргъан боран, ит улугъанча, эшиги-
леди Мутайгъа. Жаш кабинагъа ёрлеп, аны эшикlerini
къаты этеди. Боран къарны эшикни жепилеринден ичине
юфгуреди.

Мутай тракторну тормозларын бошлап, тик энишге
барма кююп, моторгъа от алдырыгъа умут этеди. Бар-
майды трактор. Болмазлыгъын билгенде, жаш стартерге
къатылады, трактор алгъа тепчип, теркден терк бара
кетип, ал чархы боран буштукъ этген къаты къар тёбеге
тийип, сол жанына силденип, тереп къолну эринде курт-
ха чанчылды. Алай, тракторгъа тагъылгъан арба аны

тюртюп, кьол ичине сюрдю. Мутай, онг жанында эшикни ачып секирди. Болса да, арбаны кюбюрю тийип, энишге ташайды...

Ажам аны сакълай, юй мюйюшде гуппушчукъ болгъанлай турду.

«Энди уа не хадагъа этсин, — деп Ажам ёрге туруп, къалтырай тургъан кьолларын кёкюрегине кыса, терезеге башын тиреп, тышына къарады. — Юйюм къуругъан, бу кыяма кече, къайда болур. Эндиге дерн таудан къайтмай турургъа амалы уа жокъду».

Кимге сорургъа, къайры барыргъа билмей, армау болду Ажам. «Бююн Нажмудин да бир айланмады да берн. Къайры сёленейим, кимме барайым?»

Ажам элде телефонлары болгъан адамланы атлары жазылгъан къагъытны стол жабыуну тубюнден чыгъарды да, онг кьолуну бармакъларын анга тирей, Магометни тукъумун изледн да, окъургъа кюрешди.

Кюреше кетип, Магометланы телефонларын тапды, гитче шинтикчикни тубюне тартып, къалтырай тургъан балан бармагъы бла телефонну буре, Магометланы юйню алды:

— Магомет, сенмисе аурунг? Жукълапменг?

— Угъай, алыкъа жукълагъан да этмегенбиз. Кимсе? — деди Магомет.

— Ажамма, аурунг. — Аны эшитгенлей, Магомет арсарлы болуп:

— Не болгъанды, не сёлешпучю болгъанса, Ажам?

— Ол аман жаш келмегенди да, къайгъы этгенден сёлешеме. Сен ёлмегин, жерде, кёкде эсем да билмейме.

Магомет терк окъуна сагъатына къарап, армау болду. Он экиден атлап эди заман. Ол Ажамгъа не жууап берирге билмей, терен ахтынды. Санлары тюшдюле.

— Нек тыңгыладынг, аурунг, сендамы билмейсе, жашны къайдагъысын!

— Къайгъы этме, Ажам, — деди Магомет, бир кесек

эс жыйып. — Кеч кетген эдиле. Къайта болурла. Бусагъат кесим да бир хапар алайым.

Магомет телефонну чолпусун жерине салалмай турду иги кесекге дери. Сора женгил окъуна Талиплагъа сёлешди:

— Мен Магометме, Чачий юдемиди, Талип?

— Юйдеди, оллахый.

— Къачан келгенди?

— Иги кесек болгъанды ол къайтханлы уа.

— Телефоннга чакъырчы.

— Тынгылайма, — деди Чачий жукъусурагъан ауаз бла.

— Мутай къайдады?! — деп Магомет хыны сёлешди.

— Келе къалгъан эди. Билмейме, юйюнде болур. Мен алгъаракъ кетип къалгъанем.

— Къалайда айырылгъансыз, бир бирден?

— Тейри, былайда деп а айталлыкъ туююлме. Фермадан иги да энишге тигелеген эдик.

— Бусагъатдан кийиниш, хазыр бол. Терк, бек аман терк, — деди Магомет. — Аузунгдан сёз чыгъармай тебиреп къал. Къалайда айырылгъаныгъызны кёрюшт бизге.

Магомет машинасын чакъыртды. Элге уллу къуугъун келгенча, къозгъады ол халкъны. Телефон бла сёлешип, Юсюпню, Шохайыпны, колхозну механигини да тапды. Ала Чачийни да миндирип, машина бла кече сагъат бир бола, жолгъа атландыла.

Жолоучулары бетлери къайгъылы, сагъышлы эди. Сууукъ къалтырауукъ алыпды аланы — сыртлада улугъан боран ичлеринде ойнагъанча. Сёлешалмайла ала — къатларында топ чачылып, башларын къатышдыргъанча.

Бир ыз, бир къарелди кёрюнсе уа. Къолгъа тигелеп къараргъа да жокъ онг. Чачий да, эсине тюшюралмайды Мутайны къалайда къойгъанын. Жашла аны кёзлерине

ышаныулу къаран: «Мутай къайдады?» — деп кюрешгенликге, Чачий аузундан сёз чыгъармайды. «Эсимде туююлдо, къалайда айырылгъаныбыз», — дейди Магометин ачыулу къарамындан буюгъа. — Къарангы болгъан эди.

— Сенден артха нек къалгъан эди Мутай? — деди Юсюп. — Бирге чыкъмагъанмегиз жолгъа?

— Бирге чыкъгъанек. Ол а: «Сен алда бар», — деген эди манга. Боран къарны юсюбюзге къуюп, тегерекде жукъ кёргютзмей эди. Мен Мутай ызымдан келип тургъан сунганма.

— Сизде адамлыкъ жокъду, — деди Магомет. — Элге жетгендедамы кёрмединг Мутайны ызынгдан келмегешин?! Бу алабалыкъда тенгинги жокъламай, тешегинге кирип, къалай тынчайдынг, кёлюнг барып?

— Къабыша, кесим кючден жетгенем. Киши къайгъылы да туююл эдим.— Чачий башын кётюрдю да: «Былайда бизни ишге жиберген сенсе терс», — деди Магометге.

— Урушда, сенича, нёгерин къоюп кетгенлең, ёлтюрген этиучю эдиле, — деди Юсюп, — Мутай жаны саулай табылса насыбынг, алай болмаса уа, кесим элтип сугъарма тюрмеге, — деди Шохайып.

— Не затха къычырасыз барыгъыз да манга? — деди Чачий.

...Машинаны да жолда къоюп, кими башын тон жагъасына, кими пальто жагъасына сугъуп, тёрт гуппуш болгъанлай, тегерекге жайылдыла. Чачий а къалды алайда — машинаны ышыгъында сын къатханлай.

Бир тюрлю къарелди кёрюнемейди. Терекле, кюлюм, чегет да — чиммакъ. Жол белге жете курт. Магометлары тегерекке айланып, дагъыда бирге тийишин, армаулу сюелдиле.

— Охо-хай, Мутай! — деп къычырды Шохайып. Аны тауушун аузундан суууруп, алып кетди боран.

Турдула ала танг жарыгъынчы, курт юсюнде сын къатып. Боран да, къара кючю алагъа бой салдыралмазлыгъын ангылагъанча, шошайды. Танг жарыгъанлай, жашла ырмах болуп тургъан санларын кючден кымылдата, жангыдан тегерекге жайылдыла. Шохайып, белине дери куртха ташая, дагъыда тырнакълай да артха чыгъа, чырпылагъа жабыша, терен къолну ичине къарай, аны эрни бла ёрге барады. Магомет бла аны негерлери да, Мутайгъа саудукъ тилей, жолда трактор ызны излейдиле.

Шохайып, жеринден тебалмай, олтуруп къалды. Кюрешип, аякъларын чыгъаралмады куртдан. Негерлерине кычырыгъа умут этди, — болалмады.

Ол эки къолу бла кёзлерин жапды. Жапды да жукъ кёрюрге суймедн. Дагъыда бир кесек эс жыйды да, бёркюн тешип, тегерекге булгъагъанлай турду. Магометлары ол къайгъылы туюл бусагъатда.

Магометни жюрютген шофёр Шохайыпны бёрк булгъагъанын эслеп, аны таба чапды. Ол заманда да тепмедн Чачий жеринден. Жаш жетип, Шохайыпны къолтугъундан кётюрюп, ёрге тургъузургъа кюренди.

Шохайып а къол таба кёргюзтдю да, «Магометланы чакъыр» дегенча, къолун ала таба узатды.

Жаш терен къолда чач-тюк болуп тургъан тракторну эслеп, ачы кычырыкъ этди.

Магомет да, кёзлерин къоллары бла жабып, къол ичине къараргъа базынмай, иги кесек турду. Аузу, кёзлери да къардан толуп, куртха кёмюлюп тургъан Мутайны кёрюрге базынмай.

Алай, терен къолгъа жол сала, бир бирни къолундан тутта, энишге энип баргъан негерлерин эслеген заманда, кесине кюч-къарыу алды да, аланы ызларындан тебиреди, къара тону акъ къаргъа булгъана...

Къашларын, кирпичлерин да бужкъаудан басып тургъан Мутайны кюйнуна кысыды Юсюп, урушда жаралы болгъан тенглерин кысыучусуча. Эринлерин жашны

мангылайына жабышдырды, тили бла жалады кёзлерин, кыашлары. Мутайны жылыуун сезгенде, Юсюню суууп турган эриилери жылындыла. Жюреги алгындан эсе башха тюрю урду. Кыя кибик жашны сермен, ёрге алыргыа кюч-кыары берди кыудрет анга.

Алайда барысы да кёп кюрешдиле Мутайны эсин жыйдырыгыа...

Кёп халкы жыйылган эди ол кюн Ажамлагыа, больницагыа да. Бир киши да жапсаралмайды ана жюрегин. Ажам кёзлеринден жаш чыгаралмай, кыанлары кыуруган кюллары бла чачына-башына узала эди. «Этме кесинге алай артыкылыкы», — дегенлени сёзлерин эшитмей эди ол. Кыатында сюелген жамауатны кёрмей эди Ажам.

— Игиди, жан кыоркыуу жокыду, — деди Магомет Ажамны башын кёкюрегине кыса. — Кыол бармакылары кыоркыунганды. Башха хатасы жокыду. Ышанмай эсенг, кел, элтин кёргюзтейим. Бусагыатда мен андан келеме, олтуруп, Мутайны кеси бла ушакы этип. Ашагыанында-ичгенинде хатасы да жокы.

— Ажам, этме алай. Магомет айтханнга да тынгыла.

— Танг атхынчы буз тюбюнде жатхан сабий сау болур деп ким ийнандырып мени, — деди Ажам чикиля кыанаты бла аузун жаба, жыякы чабакылары кыалтырай. Мен не этген болурем аллахха?

— Тоба де, чамландырма аллахны кесинге, — деди башына чулганган кыара жаулугыу эки кёзюнден бла бурнундан сора жугыун кёргюзтмей сюелген арыкысуу, жишкёз тиширыу.

— Энди этеригин бир да аямасын. Элсин да жаханымге атсын мени.

— Ажам, жарлы, ассы болма.

— Кыыйнама кесинги, — деди биягы Магомет. — Кёрюсе, бир-эки ыйыкыдан Мутай саппа-сау болуп алынга келмесе...

— Алайда сюелгенледен кѣп адам кѣайтарды Магометни сѣзюн. Аны ѳтюрюк айтмагъанына ийнандырыргъа кюрешдиле Ажамны.

Мен кѣп турдум Мутайны кѣатындан кетмей. Алай, акъ байлау аны кѣара кѣзлерин манга кѣргюзгемейди. Ушакъ этерге, аны юсюнден кѣп зат билирге сюеме. Мутай а сорууларыма чакъдан бир жууан этеди. Жыллыкъ саусузну ауазыча, кѣарыусузду аны ауазы. Аны кѣаралгъан эринлери кючден ачыладыла.

Ол да, мен да тынгылагъанлай турдукъ иги кесекни. Сора Мутай, мени таба бурула:

— Нажмудин, мындамыса энтда да? — деди.

— Хау, Мутай, мындама. Жукъ кереклингми барды?

— Бар юйге. Анама кѣл этдир. Магометге да тилегенме, бу эки кюнде анамы бери жибермегиз. «Жарсыма, игиме»,— деп айтханд де.

Мен да кетерге тебирегенлей, Лейля шош атлай, сыртына да акъ халатны кѣаплап эшикден кирди. Ол манга бла Мутайгъа кезну кѣарай, кѣлю толду. Аны тюп эрини кѣалтырай келип, кѣз жашлары кѣыз бетинде ыз кѣоя, кѣкюрегине саркѣдыла.

Бармагъымы эринлериме тиреп:

— «Тиш», — дедим.

— Кимди ол? — деди Мутай шор ауазын кючден чыгъара.

— Лейля сени кѣре келгенди.

Мутай ышарды. Эринлерине, саз бетине да кѣан чапды. Мен шинтигиме Лейлягъа кѣойдум да, ѳрге кѣолдум.

— Кѣалайса, Мутай? — деп сорду Лейля жюрексингенни тыялмай.

— Игиме, Лейля. Нек жплайса? Кѣол-аякъ бармакъларым бир кесек ачытадыла ансы, хатам жокъду. — Мутайны ауазы жарыкъ чыкъды.

Лейля, Мутайны бармакъларын жумушакъ кѣол аязы

бла акъыртынчыкъ сылады. Ол кезнучюкде Лейляны къол жылыуу Мутайны байлауундан ётюп, юшюген жүрегин жылытды. Ол жылыуу кыш чилледе жашны бахчасын чакъдырды, бюгюннге дери кеси ёмюрюнде сынамагъан сезим аны ырмах болуп тургъан санларын кышкъанатлы этди.

Мутай ёрге кётюрюлдю да, жуургъанын кёкюрегине дери тарта, Лейля таба къарады. Болса да, ол аны кёралмады. Ол заманда Мутай, кёзлерини байлауун тешерге кезледи. Алай, биз эркин этмегенден сора, терен ахтынып, артха тыянды.

— Башынг алашамыды? — деди Лейля, ёрге туруп, жастыкны Мутайны башына табыракъ сала.

— Угъай, тапды, — деди Мутай.

— Не ашаренг, Мутай?

— Сау бол, Лейля. Бир зат кереклим да жокъду, — деп Мутай къолун узатып, Лейляны къолларын изледи. Тапмады ол излегенин. Ёре сюелип тургъан Лейля ангыламагъан эди жашны муратын.

Мутай къолларын артха жыя:

— Къайдасыз, Нажмудин? — деди.

— Мындабыз, Мутай. Жукъму керекди?

— Угъай, угъай. Барыгъыз. Мында туруп, сиз этерик жокъду.

— Энтда да келирбиз, Мутай, хайт де, — деди Лейля, энишге ийилип, жашны къол сыртын сылай.

— Сау бол, Лейля, — деп Мутай кызы таба бурулуп, сол къолун аны къол сыртына салды да, сёз айтмай тынгылады.

Лейля, эс жыйып, мени таба къарады, сора къолун Мутайны къолларындан айырды да, башын энишге тутханлай, тышына чыгып кетди...

Мутай больницадан чыкыгъандан сора да аны кёрюрге жүрюп турдула жууукъ, тенг да. Мутай аякъ юсюне болгъанлы, Ажамны туман басханча, къарангы

юйю жарыгъанды. Мюйюшде мугурайып туруучу ананы сыфаты энди жай эртденине ушайды. Жюрюрге унамаучу санлары, кийикча сау болгъандыла. Ол белине байлаучу къара жюн жаулугъун тешши, аны орнуна алботасын къысып, юйде жаш келин заманындача, шапалыкъ этеди.

Алай, ананы ол къууанчы кёнге бармады. Юзмезге батдыла аны ахшы умутлары.

— Ол деген а не сёздю? — деди ана бир кесек эс жыйып, мылы кёзлерин жашыны кёзлерине тиреп.

— Къайгъы этме, анам. Алай болуучуду, дейдиле. Алай, тюнене ингирде ишден кючден келгенме. Аллымы кёрмей, хунагъа тыянып иги кесек тургъанма, кеф адам кибик.

Ажам, жашыны кёзлерин ачып, къараргъа кюрешди. Болса да, жукъ ангыламады ол Мутайны халындан.

Тургъан жеринде олтуруп къалды ол эси азгъанча. Борбайлары къыйылдыла Ажамны.

— Анам, болмагъан затха да къайгъы этип, кесинги нек къыйнайса? — деп Мутай Ажамны жапсарыргъа кюрешди. Алай, ол анасыны сыфатын тютюн басханча, алас-булас кёргенинде, аузундан сёз чыгъаралмай къалды. Диванны къатына кючден жетди.

Мутай, кесини бу халин эртде ангылагъан эди. Алай, аны анасына, тенглерине да билдирмей турду ахырына тыяннгынчы. Мутай, къол сыртлары бла кёзлерин уууп, уллуракъ ачып, тегерекге къараргъа кюрешди. Алай, айсыз кечедеча, хар зат да мутхуз кёрюнедиле анга.

— Игиме, къайгъы этме, анам, — деди Мутай чал башын тобукъларына тиреп тургъан Ажамгъа. — Сени да жанынгдан гойдургъанма. Кеси жашауунгда бир кюн кёрмединг.

— Санга аллах саулукъ берсин ансы, урходук болуп кёкге сууурулсам да эсима аллыкъ туююлме жашчыкъ, — деди Ажам. — Саппа-саулай мюлкюнго берлик

эсенг да, кесинге бакъдыргъан эт. Аллах сакъласын кыйынлыкъдан.

— Тейри, дохтурлагъа бир къаратсагъ а иги боллукъ эди, — деди Мутай. — Къарайма да, бюгюн ишге бараллыкъ болмам дейме.

— Отха кюйген ол иш болсун, — деди Ажам тобукъларына тыяна, ёрге кючден тура...

Мутай, больницагъа тюшдю. Кёп жатды ол ахшы умутлары жашаугъа кёллендире. Жашауу къутургъан суугъа кетгенин ангылай эсе да, тамблагъы кюнден ахшылыкъла сакълай ашырады заманын.

Аны иги этерик дарман табылмагъандан арт жанында уа, анасыны юсуне жюк болун, юйде атылып къалды. Аны кёре келген тенглери не кёл этдирирге кюреше эселе да, кисейча агъаргъан бетине ышарыу кирмейди. Ол ала бла кёлю такъыр болун сёлешеди. Мутай, кесини халын, кёлсюзлюгюн билдирмезге не бек кюреше эсе да, тамагъын эки-юч кере ариуламай, аузундан сёз чыгъаралмайды.

Лейля келген заманда ол бюгюн да амалсыз болады. Мутай, Лейлягъа бир юй болайыкъ десе къыз артха турлукъ туююл эди. Болса да, Мутай сёзю алай салыргъа базынмайды. Эсине да келмейди алай айтыргъа. «Мени энди ким да башынамы урлукъду — ёмюрлюк тёммекши», — деди Мутай, кесини жангыз къалгъан заманда.

— Къой бизге жюрюгенинги, халкъ айып этер, — деген эди бир жол Мутай Лейлягъа. — Мен ёмюрде эзде болмагъан кыйынлыкъгъа тюшдюм. Дунняда меничала кёлдюле. Ажалым жетгинчи жашаргъа кюреширме. Сен а башынгы оноуун эт, Лейля. Мени чырагъым ёчюлдю, сен манга эришип ёчюлтме чырагъынгы. Алай, бир тилеригим, башха элге кетерге кюреш. Сени тоюнгда согулгъан къобузну тауушун кётюраллыкъ туююлме».

Ол алай айтханда, Лейля Ажамгъа да эшитдирип жиягъан эди. Эринлерини къалтырагъанларын, кёз жаш-

ларыны саркыгынын тыялмай турган эди Лейла кёпге дери. Сора ауазчыгы кьалтырай айтхан эди:

— Мутай, кеси жашауумдан эсе, намысымы сайла-рыкъма. Алай, халкъ айыбы кёзюмю чыгъарлыкъ болса да, сизге келнүюмю тохтаталлыкъ туююлме. Сен сау-лукъда эрге баргъандан эсе, жерге батсам ыразыма. Ай-ып этмезинги тилейме, алай ачыкъ сёлешгениме...

XXIII

Хар зат да кеси мурат этгенча болгъанына кьууанды Чачий. Энди кьыз аны кьолундан ычхынмазлыгына ий-нана эди ол. Мутайны төшекге тюшгени кьушкъанатлы этгенди аны. Чачий Лейлягъа тюбеген заманында ал-гыынча жалынып сёлешмейди. Хыны окьуна этнучюдю. Бир кюн ол Лейляны Мутайладан чыгып келгенин кё-рюп:

— Сен бу сокьургъа жюрюгенинги кьачан кьоярыкъ-са? — деп шытыларын чачхан эди.

— Бирле башларындан, бирле уа кёзлеринден сокьур боладыла, — деген эди ол заманда Лейля. — Боллукъду, кьанымы мындан бек кьайнатма. Атам сау айлансын кёз-леринги чыгъарырма. Халкъдан уялмай, орамда кьалай айланаса? Мурдарса сен. Адам кьанындан тоймагъан, мурдар. Экинчи сен манга аузунгу ачып сёз айтсанг, эшитмегенме деме. Сени кёрсем кёзлерим ауруйдула. Кёрюнме кёзюме!

Чачий кюлдю. Сора Лейлягъа жууукъ келип, балан бармагъы бла аны сакъал тюбюне кьатыла (ол заманда Лейля Чачийни кьолуна уруп артха тюртдю):

— Кёгюрчюнчюк, сен менден кьутулмазлыгынгы асыры ангыламайса, — деди. — Сени бир кишиге да бер-лик туююлме. Аллах келечиси болгъан адамгъа да. Ангы-ладынгмы?

— Сенн юргенниге тынгыларгъа заманым жокъду,— деп Лейля кетип тебиреди.

— Тохта, сабыр бол, мёлек, — деп, Чачный Лейляны билегинден артха тартды.

Лейля Талш улуну жыягъына уругъа керилген да бир этди. Алай, дагъыда кесин тыйды.

— Сен мен айтханнга бой саллыгъынгы уста билесе, — деди Чачный. — Алай, керексизге чибинлегенинге бек сейир этеме, арнуум.

— Сен бетсизсе. Айышны, намысны билмеген адамса, — деди Лейля. — Аузунгу ачып, экинчи кере манга сёз айтсанг, арну таууш эшитдирмем. — Лейля терк-терк атлап кетди жолуна.

— Ашыкъма, ызымдан чабып келген кюнюнго да кёрюме! — деди Чачный эки кёлу бла да бел баууна жабыша. Лейля узайгъандан сора да, ол кеси кесине мурулдагъанлай турду.

...Жарыкъ жулдузлары аны кёюк кетгенине ийнанып тохтады Мутай. Ажамны юйюню жылыуу да кетди ол жулдузла бла бирге. Ананы, баланы да ахшы муратлары жауун суу болуп жерге батдыла. Ол заманда да тобукъларын туююп жиялмады Ажам. Заманнга, къадаргъа да чамланмады. Аллах буюргъаннга тубегенине бой салды да, белни къаты къысды.

Мутай, эки кёзюнден къармалып, юйден чыкъмай тохтагъанлы бёлек заман озгъан эсе да, алагъа тебирегеним сайын, татлы тенгим аллыма алгъынча, ышара чыгъарыкъ сунама. Аны чолпан кёзлерин алгъынча жарыкъ жанарыкъларына ийнана ашырама кюнюмю, кечеми да. Алай, барып Мутайны кёкге аралып тургъанын кёрсем а, жаным жер бла тенг болады. Аны угъай, кесими жапсарыргъа кюрешеме.

Къатына олтуруп, ушакъ нёгери болуп турурумю сюеди Мутай. Элден, колхоздан хапар соруп ол. Лейляны юсюнден а жукъ сагъынмаз.

— Мутай, бир иги хапар айтырыкыма, — дедим арт жол баргыанымда. — Ол ёрге кётюрюлюп, ундурукъдан тюшүп, кыбыргыагы тыяна келип, диванда мени кыатыма олтурду да:

— Айтчы иги хапарыңгы, былай татыуун чыгырың, — деди.

— Шамшият шуёхубузну тюрге беклегендиле.

— Нажмудин, не дейсе?

— Дуния бла бир жаурукъ, кёлек элти сата тургыанлай тутхандыла дейдиле. Тейри, айтханларына кёре, Кыра тенгиз тийресинде болган болур дейме. Тюне кызылары правленге келип, жияп, Магометден справка тилей айлана эдиле. Шохайы да: «Ол колхозну юсюне тюкюрюгюн атаргы да кюсегенди. Бюгюн а анга справка керекди. Алаймыды?» — деп кыайгыдан кырып.

— Ой, аллах юйюнгю кырутсун дегин. Бек аман иш болганды, — деп Мутай Шамшиятха жарсыды. — Бир амал бар эсе кытултсала иги болрукъ эди. Магомет халал жюрекли адамды. Болушур. Киши айтханыга да кыарамаз.

— Ол фыргыауунига жарсыганмы этесе?

— Тиширыу башы бла аллай кыйынлыкыгы тюшгени иги тюйюлдю.

— Кет, кыой, аман отха кирсин. Аманлыккыны ызындан сюрюп айланычу эди да, сынасын аны иги болмагынын.

— Бу жол бир кытулса, башына акыл жыяр, — деди Мутай. — Ол кызылары да уялып ёле болурла.

— Дагыда барды, бир жангы хапарым, — дедим. — Бюгече правлен жыйылып, Талипни ишинден эркин этгенди. Мындан алда Нальчикден келген ревизор дуня бла бир хылымылысын тапханды, дейдиле.

— Аны орнуна уа кимни салдыла?

— Лашкутадан бир жаш адамны келтиргендиле. Институтну бошагъан хапары барды.

— Квартилгъында Талинге да иги иш болмагъанды. — деди Мутай. — Къайры ийдиле аны уа?

— Сюйсенг бухгалтерни экинчиси бол, сюйсенг, сельсоветде бухгалтер бол, деген хапарлары барды.

— Кён жангы хапар айтдынг Нажмудин, — деди Мутай. — Быйыл колхозну иши уа къалай болур?

— Картоф, нартых бахчала да бек игидиле, деч эшитгенме. Чаллыкъланы да хаталары болмаз...

Мутай андан сора жукъ сормады. Артха тыянды да, терен ахтынды. Аны сагъышлары зауукъ заманлагъа элтдиле. Мутай, ётмек татыулу сабанлагъа, тенгизча чайкъалгъан чаллыкъллагъа барып къайтды. Сабий жыллары чапдыручу тау жоллада да айланды. Элге тигелен, сабий садны арбазында жашчыкъла, кызычыкъла бла ойнай тургъан Лейляны да кёрдю. Аны кёзюне къарангъанлай турду тансыгъын алалмай. Лейляны кюлген тауушу жюрегин жылыта, жулдузларын жарыкъ жандыра. Дуняда кесинден насыплы адам жокъ сунду, Мутай ол кезиучюкде.

Аны сагъышлары башындан кетгенлей, юйге ахшам къарангысы кирди. Кюн жарыгъы Мутайны къашпа-къарангы дорбунда къойду да кетди. Жаш къалды армау болуп, мангылайындан тутханлай. Мен къатында болгъанын да унутду ол, жашау жаханымча кёрюне, тынгылады Мутай.

Ол ёрге кётюрюлдю, дагъыда жерине олтуруп, ахшы сагъышларын артха къайтарыгъа кюрешгенча, артха тыянып, кёзлерин кысыды. Алай, аны жюрегине къууанч берлик сагъышла, къара боран сюргенча, думи болдула...

Кюнле оза баргъанлары сайын, Мутай къарангы жашаугъа бекден бек бой сала, ашырып башлайды заманын. Жер жулдузу батханына энди Ажам да юйренген эсе да, жашыны тенглерин, ариу Лейляны кёргени сайын

жюрек жарсыуу жангыдан кьозгъалады. Кёзлери кьарангы этши, атлагъан жерин экили кёреди. Чууакъ кюнде да тегерегин кьалын туман басханча болады. Сууу кесилген тирменча, жеринден тепмей кьалады.

Мутайгъа дарман излеуюмю бир кюнде да тохтатмай турдум. Кёп жерлеге жаздым Мутайны халин ангылатыш, болушлукъ тилеп. Кюнлени биринде Одессадан менш жюрегими жылытхан кьагъыт келди. Анга профессор Захаров кьол салгъан эди. Кьагъытда умут этдирген тизгинле бар эдиле: «Жашны саулугъуна кесибиз кьарагъынчы, сизге толу жууап бераллыкъ туююлбюз. Алай, сиз айтхан затладан оюм этген заманда уа, саусузгъа бек терк багъаргъа керек боллукъду. Онгугъуз бар эсе, узакъгъа созмай, бери келтирирге кюрешигиз...»

Ол сёзлени Ажамгъа, Мутайгъа да окъудум. Энди дуния жарыгъын кёрлюкме деп Мутайны эсине келмей эсе да, Одессагъа барыргъа угъай, демеди.

Ажам да асыры кьууанигандан, бетини кьыйынылыкъдан жыйырылгъан ызыкълары кетгенча кёрюнедиле. Дагъыда кёп сагъыш этгенден сора Ажам:

— Нажмудин, кьоярмек, балам, — деди. — Мындагъыла этмегенними этерикдиле анда дохтурла. Жашчыкыны ары жиберип, кесим мында бир кюн да тураллыкъ туююлме. Жашчыкъ, сен да не айтаса ансы, кьояйыкъ. Жолоучу болур кьарыуунг жокъду.

— Ажам, айтма алай, — дедим. — Ма кёрюрсе, барыбыз да кьууанырча иш болмаса. Оллахий, газетде окъугъанма, дохтурла бир жашны кёзлерин беш жылдан сора сау этгендиле деп.

— Аузунга кьор болайым, — деди Ажам. — Къайда бизге аллай насып. Ол кюн ёлюп кьалсам, киши жиямагъы эди манга.

Мутай сёзге кьошулмады. Аз жётел эте, тамагъын ариулай, босагъадан чыкъгъан жерде, тёрт бюкленип салынган кьолан кийизни юсюнде олтуруп, аркъасын

къабыргъагъа тиреп, бизни ушагъыбызгъа къулакъ салгъанлай турду, ахшы сагъышла башын басып, чырагъы жангъдан жарыкъ жаннган сунуп, жер жутхан умутлары жангъдан туууп.

Сора ау басхан кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюрешип, ёрге турду.

Къабыргъагъа тыяна юйге кирди. Анасындан жашыртын манга сёз айтыргъа суйгенин ангыладым. Алай, юйге, бизни ызыбыздан Ажам да келди. Аны аякъ тауушундан таныгъан Мутай жукъ айтмады.

— Узакъгъа созмай, жолоучу болайыкъ, жашым, — деди Ажам. — Къагъыт зат керек бар эсе да къура, балам, Нажмудин.

— Анам, сен барып этерик жокъду, — деди Мутай, ундурукъ къулакъгъа жабыша. — Экибиз да бирча жюк болмайыкъ Нажмудиннге. Сени элтирге кеси да туююлдо ыразы.

Анасындан жашыртын аны айтыргъа кезлеген болур эди Мутай.

— Нек болмайма ыразы. Бек ыразыма, — дедим. — Ажамны мен сырттым бламы элтирикме.

— Жашчыкъ, бир да, эки да айтма. Бойнуму кесегиз да къаллыкъ туююлме, — деди Ажам. — Мен бир кишиге ауурлугъуму жетдирлик туююлме. Асыры тёмек сундугъуз мени.

— Анам, къыйналырса дегенликден айтама. Жанынга тиймесин.

Жазгъы таиг ариу эди, будай сабанлагъа кюн тийгенча. Ол къарангылыкъны Ажамланы арбаздан къыстап, булутдан къутулгъан айча, жарытды тегерекни. Бир кесекден кюн да къолларын тау башлагъа узатды да, сора кёп турмай, ёзеннге тигелеп тохтады. Ол Ажамланы юйге да къонакъ бола, Мутайны башын сылады. Сабанла, терек, картоф бахчала кюн ийис этдиле.

Ажам жолгъа атланыргъа тюнене таукел болгъан эсе

да, жукъ айтыргъа да жашыны кѣлунден кѣоркѣуп, сагъышлы тынгылап турду. Кѣп сагъышла къайнай эдиле аны башында. Бу жол да бир тюрю болушлукъ болмаса, Мутайны жюреги жерде сюркелген кѣуртну жюрегинден да бек такъыр боллугъун ангылай эди ол. Жарабыз деп, кѣз жарыгъымы дуннядан думп этерле деп да кѣоркѣа эди Ажам. Кѣп эдиле анагъа тынчлыкъ бермеген сагъышла.

Алай, Мутай кесин жолгъа хазырлагъанын кѣргенде уа, кесине таукеллик алды, сагъышларын башындан атаргъа кюреше, жашына сѣз нѣгер болду. Мутайгъа эки-юч къауум кийим алып, чемоданнга салды. Кечеден хазырлагъан жол азыгъын да, тап жарашдырып, кѣолгъа алырча этди. Мутай саугъагъа келтирген мор кишмир жыйрыгъын бла алашатабан къара чурукъларын кийди. Юйге, арбазгъа да кирит салып кетерге умут этди.

— «Малла жайлыкъда, тауукъла уа бахчада да кечинирле», — деди ол кеси кесине. Алай, тийрени ахшы адамлары: «Бизге ышан, юйню, арбазны да», — дедиле, Ажамгъа, Мутайгъа да иги тилекле эте. «Жолда суусан иче барырса», — деп Мутайны хуржунуна ахча сукъгъанла да болдула.

Магомет, Юсюп, Шохайып арбазгъа киргенлеринде, Ажамны кѣлю толду. Тамара Салиховна, Лейля, Бахау да келдиле бизни ашыра. Тамара Салиховна шаудан сууча таза жилямукъларын тыялмады. Чиммакъ кѣол жаулукъчугъун чыгъарып, аузун жабып, жюрексинген тауушун Мутайгъа эшитдирмезге кюрешди. Лейля уа бир жанына кетип, арыкъ кѣолчукълары бла кѣзлерин жабып, аузундан сѣз чыгъармай сын болуп сюелди. Ахшы жолгъа бар деп да айталмады ол Мутайгъа.

Биз Магометни машиннасына мине тургъанлай, къарт Харун бла Махмут да келдиле алайгъа, алгъыш сѣзлерин айта Мутайгъа. Анга игилик тилей къадардан.

Мутай а аузундан сёз чыгъармай, къаны къуругъан эрилерин аз ышартады. Ол эди, ашыргъанлагъа аны жууабы...

Биз минерик поезд Масхутну уруш отуна алып кетген поездха ушамай эди. Арну, жумушакъ шинтиклери болгъан поезд эди бу. Алай, былайда жыйылгъан халкъны кёргенде, Ажамны эсине огъурсуз кюнле тюшдюле. Масхутну къайтмаз жолгъа алып кетген машинагъа къараргъа скоймей турду ол.

Мен да сюелеме бир къолумда чемоданым, экинчи къолум бла уа Мутайны къолтугъуна жабышханлай.

— Салам алейкум, — деген ауаз эшитилр-эшитилмез, ауур къол аяз Мутайны имбашына иги да къа-тылды.

— Мен кёрмегенли уллу тюрленгенсе, — деди ол Мутайны кёзюне къарап, тансыкълап сёлеше.

— Болур, тюрленмей а, тура кетсе таш да тюрленеди да, — деди Мутай. — Кимсе?

— Мени къалай унутханса тёзка, — деди чырпабаш чырайлы жаш. Сагъыш эте кетип, аны ким болуучусун кючден эсеме тюшюрдюм. Ол жыл тирлиқ жыйгъан заманда колхозгъа болушургъа келген шофёр жаш. Чырпабаш Мутай. Къызларыбызны жүреклерине от салычу Мутай.

— Ауазынгдан ажашмай эсем, Мутай болурса дейме.

— Таныгъанса, Мутай. — Жаш, Мутайны билегинден тутуп, кесини кёкюрегин аны кёкюрегине къысды. — Оллахий, тансыкъ болуп тура эдим, — деди чырпабаш шофёр. — Барыгъызгъа да тансыкъ болгъан эдим. Не жантилыкъ элигизде уа?

— Тейри, сенден бери уллу тюрленуле бардыла деп да билмейме. Алай, элибиз ариу, колхозубуз бай болгъанды, — деди Мутай. Сора ол къолун узатып, мени изледди. Мен аны эслеп, Мутайны къолтугъуна кирдим.

Аны алай эслегенлей, шофёр жаш жукъ айталмай,

тили тутулуп кьалды. Жер тегерек айланганча болду. Алайда сюелгенлени хар бири эки-юч адам болуп керюн-дюле аны керюне.

«Сен махтанчакъса. Не затха кертюресе кесинги...» Шо-фёр жаш эки-юч жыл мындан алгъа Мутайгъа айтхан сезлерин эсине тюшюрдю. Ол заманда да Мутай жашны жанына тиерча, намысын тюшюрюрча сез айтмаучусун да эсине тюшюрдю ол.

Биз поездха миннгенден сора да, жеринден тепмей, сюелгенлей турду чырпабаш Мутай. Ол ашырыгъа келген адамын да унутду алайда. Поезд тебирер аллында ачы кычырды. Ол заманда жаш элгенин, башын ёрге кертюрдю. Бир кесекге жукъудан уянган адамча, армау болуп турду ол. Сора эс жыйып, бизни вагон таба чанды да:

— Ахшы жолгъа бар, Мутай. Керууанын керайт! — деп кычырыш керешгенде, тегерегиндегиле анга эс бурмай кероймадыла. Жай чилледе да эки керолуна акъ керол керапла кийин сюелген толу, акъбет, омакъ тиширыу шо-фёр жашха жииргенчи керарай:

— Бу кефледен атларгъа онг болмай кералгъанды, аталарыны керанларын ичер эселе, — деди. — Керызым не эсе да айтхан эди, бу кефни ёгюзча керюргеннин хатасындан эшитмедим да кералдым.

— Сен мангамы айтаса, ол керадар аманны? — деди жаш омакъ тиширыугъа жууукъ келип.

— Санга айтама. Сени хатангдан керызымы не айтханын эшитмедим да кералдым. Бу эр кишиле бир керюн ичмей кералсала не боллукъ болур.

— Кер ичгенди? Мен аузума ичги салмайма.

— Хау, харин, мен билмейме дейди эр кишилени. Былайда окъуна ийнсинг болгъанны керюкюрете турады. Арлакъгъа тур, — деди да ол тиширыу кетип тебиреди.

— Тохта, эгечим, — деди чырпабаш Мутай, — керню ачыкъ этмей жиберлик керююлме.

— Кетип кьал кьатымдан. Кеф болмасанг, сен саулай вокзалны толтуруп кычырымединг?

— Сен Мутайны кёрмедингми? Аны ол халин кёрюп, кьалай тездюнг. Сен тиширыу ушайса да.

— Ким Мутайды ол? Хау, сен ёлмегин ансы, андан сора кьайгьым да жокъду дейди.

— Ол сокъур болуп кьалгъанды. Кёрмедингми аны?

— Кетип кьалчы кьатымдан. Жанымы кеф эр киши алады, — деп ол тиширыу кетип тебиреди.

— Алай айтханыма айып этме, эгечим, сен Мутайны аягына да жетмейсе. Ангыладынгмы? Ол эл багъасы адамды! — деп алгъындан да кьаты кычырды жаш.

Ол тиширыу а артха айланып, балан бармагы бла кесини башына кьатылып: «Телиракъса», — деп кёргюзтдю жашха...

XXIV

Бизни кьатыбыздан алып кетдиле Мутайны. Аны кьолтугъуна жабышхан кызла сууда жюзген акъ кьанкьазлагъа ушай эселе да, ала манга келефенден башха кёрюммедиле. Мени барыргъа кьоймадыла Мутайны биргесине. Турдум кьанаты сынган кьушча, жеримден тепмей.

Ажам да атхан эди кесин Мутайны ызындан. Алай, аны иши да болмады.

Мутай, аз затмы сынады жашауунда. Акъылсыз адамла ёксюзлюгюн кёзюне тутхан заманла да болдула. Ол атасын гуурагъан гыржыннга сатханча. Мутай, сабийлигинде сынады тирменни сууу кесилгенни да. Ол заманда ана жылыуу аны кьазанын кьайнатханлай турду. Жашны башын эннише тутаргъа юйретмеди. Адамланы, жерин, сууну, табигъатны да сюерге, тауда тайны кишнегенин кёргенде кьууаныргъа да юйретди ана баласын.

Менсинмекликни, тели ёхтемликни ыспассызлыгъын да ангылатды ол анга.

Жашны жашауда тюбеген чырмаулагъа кюйюкленмегенн, не заманда да мудахлыкъны кеси къатына жууукъ кюймагъаны да аны ючюн болур эди. Алай, бюгюн а анга адамны жаны ауруп эди. Ол мудах эди. Кесин дуняда бир жараусуз затча тышына атылып къалгъан сунду. Аны кийикле жолу бла чапдырычу бутлары кючден кымылдайдыла. Бийик къаяла, ёмюрлюк бузла да аны аллын тыйгъанча, къолун алгъа узатып, кесине тюз жол излей, алгъа сакъ атлайды. Башын ёрге тутханлай барады, къудретден кесине кюн жарыгъын тилегенча...

Таза тешек Мутайны кесини баууруна кысты, анасы этнучюча. Акъ кисей бла тышланган жастыкъ да башын сылады анга кёл этдиргенча. Мутай а турду кён сагъышла башын басып, дуняда барын-жогъун да ангыламай. Бир кесекден эс жыйып, жумушакъ ауазлы тишпыруну:

«Документлернинги былайгъа, тумбочкангы юсюне салама. Тас боллукъ туююдюле»,— деген сёзлери эсни тюшюп, къолун тумбучка таба узатды да, къагъытларын алып, жастыкъ тюбуне салды. Алай, ол кеси ёмюрюнде кёкюрегинден кетермеген суратны жерге тюшюрдю.

Мутай, аны тюшгенин билмеди. Профессор Захаров да кёрмеди суратны жерге бауурланып тургъанын. Ол аны аягъы бла малтаргъа аздан къалды. Профессорну биргесине келген акъ халатлы тишпыру суратны эслеп, энишге ийилди да, аны алып тумбочка юсюне салды.

Захаров саусузгъа къарап бошагъандан сора, кёзлюклерин къолуна алып, сагъышлы тынгылады. Ол бир кесекден ёрге туруп, кетип башлагъанлай, суратны эследи да, узалып аны къолуна алды. Профессоргъа эсинде болмагъан сезим келди. Мутайгъа бла суратха кезну къарады. Ол бир такъыйкъагъа бети жюз тюрю бола, кёзлюк-

лерин кёзлерине жууукъ келтирди да, суратха жангыдан ышанлап кырады. Сора биягъы кёзлюклерин кьолуна ала, кыатында сюелген врач тиширыугъа кыраап:

— Бу Миша, бу а мен. Ангылаймыса? Бу мен, бу а Миша. Тамата лейтенант! — деп кычырды. Палатадагъыла сагъайып, анга эс бурдула. — Кыайдан тапдынг, бу суратны?

— Бу саусузну суратыды, — деди тиширыу профессорну сорууна жууап эте.

— Бу Миша, бу а мен, — деди Захаров дагъыда. — Миша госпитальдан чыкыгъан кюн алдыргъан эдик бу суратны. Ол кетген эди кызауатха. Мен а кыалгъан эдим госпитальда. Уруш бошалгъандан сора мени Минги тау тийресине элтирге айтычу эди. — Профессор эннше олтурду да, Мутайны башын сылай:

— Миша сени киминг болады? — деп сорду.

— Миша угъай, — Масхуд.

— Биз Миша деучю эдик.

— Атам эди.

— Бусагъатда Миша кыайдады?

— Урушдан кыайтмагъанды. — Мутай, эки кьолун да желкесине салып, терен ахтынды.

— Ой, ол кыалай халал жюрекли жаш эди, — деди профессор. — Уллу батырлыгъы, жигитлиги болгъан жаш эди атанг. Хар заманда да Туугъан журту, хар тенги ючюн да жанын берирге хазыр болуучу эди. Ауур жаралы болуп, ол мени кьолумда юч айдан артыкъ заманны тургъанед.

Захаров, ол сёзлени айта келип, терен сагъышха кетди. Аны кенг акъ мангылайы бирде жыйырыла, бирде сыйдам бола турду. Чиммакъ кыалын чачын артха тарады да, сора башын энише жиберип, жингириклери тобукларына тирелли тургъан кьолларына жюклей, кыатында тургъан адамланы барлыкъларын, жокълукъларын да унутуп, озгъан кюнлени эсине тюшюрдю. Аны кыулакъларына

лары, башы да окъ, топ тауушдан толдула. Таудан къар юзюлгенча, бушто болун оюлгъан кѣп къатлы юйле, уруш оту кюйдюрген будай сабанла, кычырыкълары топ тауушланы хорларгъа жетдирген тиширыу, сабий кычырыкъла, къанлары бара госпиталыгъа келтирилген совет солдатла — кѣз аллына келли тохтадыла.

Масхутну къаны асыры кѣп кетгенден, къарыусуз болун, солууу кючден чыгъа эди. Алай, ол заманда да, аны уллу къара кѣзлери къалын къара къашларыны тюбюнден атыллыкъ шкокча, жигит къарай эдиле. Ол кѣзлени жигитликлерин, тѣзюмлююклерин Захаров бююн да нунтмайды.

Ол иш мындан жыйырма бла беш жыл алгъа болгъан эди. Алай, хар зат да Захаровну кѣз аллына келди. Аны сагъышлары бир кесек заманнга палатаны ичинден алып кетдиле да, жаханым отну ичине атдыла...

Танк алгъа барады. Тенгиз толкъуну чайкъагъан къайыкъча, бирде чунгургъа тюше, бирде тюз ѳзеннге бауурун сала — уруш оту къаралтхан жашыл кырдыкны кююн малтай, сабаннга тырнаууч этген тракторча, ызында букъу къоя.

Алай, ол букъу угъай, къап-къара тютюн эди. Адамлагъа, гюллеге да ѳлюм келтирген тютюн. Жер юсюнде къуртну-къумурсханы да урходук этин, кѣкге сууургъан тютюн. Жарыкъ жай эртденни къарангы кече этген къара тютюн.

Танкны Масхут жюрютеди. Ол акъ тишлерин къаты кысып, душманнга от ачаргъа хазырланып барады. Аны машинасы къулдеге тюшдю да, жуху бла зылды къобара, дагъыда чартлап, ѳрге чыкъды. Ол Масхутха бой салмай, бир жанына секирип, агъач кыйырында акъ чагъып тургъан эрик терекни малтады.

Терек, ауур жаралы болгъан адамча, жерге бауурланды. Аны алай кѣргенде, Масхутну жюреги чанчды. Тюшюп, терекни белин тюзетирге, андан кечгинлик ти-

лерге умут этди. Болса да, бусагъатда алай эте турургъа заманы жокъ эди жашны. Ол танкны жол жанына хыны буруп, немецли фашистле таба окъча тебиреди.

— Орус солдат кесин пленнге берирге келеди,— деп кюлдюле фашистле. — Большевикледен къачып келеди ким эсе да. «Рус, ком!» «Рус, ком!» — деп хыликгя этип къычырдыла.

Алай, Масхутда ала суннган акъыл жокъ эди. Ол ала-ны ууатыргъа барады. Аланы эслерин кесине буруп, нёгерлерине душманнга башха жанындан чабыууллукъ этерге онг берир ючюн барады. Масхут Туугъан журту ючюн, жангыз жашы Мутайны келлик жарыкъ жашауу ючюн ёлюрге барады. От ичине кирип барады. Къоркъмайды ол ёлюмден.

...Масхут душманнга жууукълашды. Фашистлени къууанчларын, кюлген тауушларын таулу жашны танкны быргысындан чыкъгъан от тунчукъдурду. Чаукалача, ачы къычырыкъ эте, чач-тюк болдула ала. Ол кезиуде совет солдатла душманнга экинчи жанындан от ачдыла.

Масхут борчун толтурду. Алай, аны танкы жанды. Ауур жаралы Масхут кесин отдан тышына атды. Жана тургъан кийимлерини отун ёчюлтюрге кюреше, баууру бла сюркеле, къаны бара тургъан санларын къыйналып сюйрей, машинасындан узагъыракъ кетерге кюреше, башын къоллары бла жаба, бетин жерге тиреди... Аны дунясын къарангылыкъ бийледи.

Масхутну алайдан тенглери бауурларына къысып алып кетдиле.

Врач Захаров анга къолундан келген болушлукъну этди. Жаш а жатады ауур ынчхап, туугъан элини адамларын, бийик тауларын да кёз аллына келтирирге кюреше, аладан кесине болушлукъ излегенча. Ахыр сагъаты жетип, ала бла саламлашыргъа термилгенча.

Жарыкъ арбазы сабийледен толу школу, малладан толу жайлыкъла, тенглери бла тизгин тохтап, бичен ча-

лыучу — оюндан, кюлкюден, гюл ийисден толу чаллыкь-ла да кёз аллына келип тохтадыла аны. Къагъанакъ сабий бла юй мюйюшде атылып къалгъан Ажамны башын сылап, андан кечгинлик тилерге термилди Масхут, Ажамны баш несиз къалгъанында бир уллу терслиги болгъанча.

...Захаров Масхутну жараларын байлады да, аны юсюн жууургъан бла тап жаба, ёрге сюелип, кёзюне ышарып къарады да:

— Жигитсе сен. Кавказ тауларыча, ёхтем жюрекли,— деди. — Жолдаш тамата лейтенант, къоркъма, сау болдукъса. Бизге ёлурге эртдеди. Алыкъа душман бла кёп «сёлеширге» тюшерикди.

Масхут, аузундан сёз чыгъаралмады. Кёзлерин ул-луракъ ачаргъа кюрешип, врачны кёзюне къарады да, башын аз кымылдатып, анга ыразылыгъын билдирди.

* * *

Элде Мутайны сау болуп къайтырын сюйгенле — анга ахшылыкъны тилегенле кёп эдиле. Биз Одессагъа келген ыйыкъны нчинде Магомет телефон бла эки кере да сёлешип хапар алды.

— Мутайгъа айтыгъыз, биз аны тёзюмсюз сакълагъаныбызны,— деген эди Магомет.— Быйыл да аны звеносу нартиухден, картофдан да бай тирлик жыя тургъанын билдиригиз. Мутайны комбайнын Бахау жюрютеди. Машинагъа бек сакъ къарайды. Комбайнны кишиге да бермезге умут этген эдик. Алай, Бахау: «Мутайны машинасы ишлерге керекди. Аны «жюрегин» тот басдырыргъа жарарыкъ туююлду. Сабанлада Мутайны комбайныны тауушу аны кесипи ауазыча эшитиледи бизге»,— деп тохтагъандан сора, Бахаугъа бой салыргъа тюшгенди. Мутай, дунягъа жангыдан тууарына ийнанабыз.

Лейляны уа кечеси, кюню да тышына сагъайыпды. Ол бююн мен андан алгъан письмода да ангылашынады.

«Къарындашым, Нажмудин, — деген сёзле бла башлана эди Лейляны письмосу. — Сиз кетгенли элни орамларында адам жүрюмеген, юйлени ожакъларындан тютион чыкъмагъан сунама. Кюн да, Ай да дуньяны алгъындан эсе мугхуз жарытханча кёрюнедиле манга.

Элде къобуз, жыр таууш да чыкъмайды сиз кетгенли. Билмейме, кесим алай болгъандан туююл эсе, кёгетлерни сыртларына жүкленип тургъан терекле, мирзеуден толу нартюх бахчала, сабий садны арбазын къызартхан гюлле да алгъындан эсе мудах сунама. Ала кюнню не заманында да бир уллу къайгысы болгъан адамча, башларын энишге тутханлай турадыла.

Андан сора элни юсюнден не жазайым? Иги ханарны сизден сакълайбыз...

Унутуп къоя эдим, Нажмудин. Чачий шуёхугъуз Магомет бла туююшю ахырлыкъ этгенди. Кертиди, мен кёрмегенме аланы туююшгенлерин. Хапарларын эшитгенме.

— Нек туююшгендилеми дейсе?

Андан бери эки-юч кюн болады. Ингир ала Магомет бир къауум нёгерлери бла правлен аллында сюелип тургъанлай, Чачий (эсирип эди дейдиле), алайгъа келип, Магомет бла сёз къозгъагъанды:

— Сен мени атамы ишинден нек чыгъаргъанса? — деп соргъанды Чачий, Магометни кёзюне къараргъа да бюсюремей, башын энишге тутханлай.

Магомет тынгылагъанды.

— Мен санга сорама! Атамы ишинден нек чыгъаргъанса?! — деп къычыргъанды Чачий, эринлерини шытыларын жалай.

— Талиини ишинден правлен чыгъаргъанды. Сен а нчин тураса, юйге бар, — дегенди Магомет.

— Сени атангы кыйынын ичмегенме. Аны кьой да, мени сорууума жууап бер!

— Сени атанг Талипини, колхозну баш бухгалтерини кзуллугундан колхозну правлени чыгъарганды, ангыладынгмы? — дегенди Магомет.

— Мен санга ким болгъанымы ангылатайым, — деп Чачий хуржунундан бичакъ чыгъарып, Магометни юсюне чапханды. Аны халкъ Магометни юсюнден кючден айырганды, дейдиле. Магометни ёлтюрюп кьояргъа аздан кьалгъан хапары барды. Да, ол телини акъылы тыйыпмы кьаллыкъ эди.

Экинчи кюн а Чачийни тутуп кетген хапарлары бар эди.

Дагъыда бир хапар: Шамшият да тюремеден кьайтханды. Кьолуна сенек да жарашмай, тюнене элли кьатынла бла дырынга кетип бара эди. Бек эринип атлай эди, насыпсыз...

«Нажмудин, тёзюмсюз сакълайбыз, кьууанып кьайтырыгъызны...»

Мутайгъа Лейляны письмосуну юсюнден айталмадым. Бююн бизни аны кьатына кьоймай эдиле. Профессор Захаров кёп тинтгенден сора, Мутайны кёзлерини операция эгерге таукел болганды. Ол кыйын иш кёп турмай башланлыкъды. Аны Ажамгъа да, манга да айтхандыла. Ажам, кьара ботасын да белине байлап, кьалтырагъан кьоллары бла жаулукъ кьанатын аузуна басып, сын болгъанча, больницаны эшик юсюнде сюеледи. Сюеледи, кьымылдамайды, жеринден тепсе кесин аууп кьаллыкъ сунады.

Бир бирде мени кёзюме кьарап: «Сени сёзюнге тынгылап, эшигиме нек жапдым», — деп, кеси кесине шыбырдайды.

Эшикге чыгып да бир кетеди Ажам. Больницаны арбазында кьызлача субай ёсген кьайын тереклени тюплеринде олтуруп, сагъышларын бир жанына атаргъа кю-

решеди. Кавказ таулагъа жетип да къайтады. Амангъачны ичи бла Уллу сыртха да ёрлейди Ажам, малланы алларына къараргъа. Ныгъышха чыгъып, тенглери бла ушакъ этерге да кюрешеди.

Бир тюрлю сагъыш, ушакъ да аны къайгъысын чачалмайды. Бичакъ тюбюнде жатхан Мутай, аны жүрек къабына кирип, кючден чыкъгъан тылпыуун тыйып къояргъа жетдиреди.

Ажам, къарт къойчу хыжысына, кесни ёсдюрген къаылагъа тыянганча, акъ къайын терекге тыяна, тобукълары къалтырай, ёрге кючден къонду да: «Аллах буюргъандан озмакъ. Ол заманда къар тюбюнде бузлап къалса уа не этерик эдим. Энтда да аллахны жаны аурур жангыз жанына», — деп ахшы къууум эте, больницаны ичине кирди. Захаров болмаса, бизни былайгъа келирге да къоймай эдиле.

Иш кёзюне жетгенли, мени да жүрегимни къоркъуу алгъанды. Ажамгъа ариу айтыргъа кюрешгенликге, андан эсе кесим амалсызма. Мутайгъа хата болса, битеу эл манга налат берлик сунама. Игилик этеме деп Мутайны башына бютюн да уллу палах келтире тура эсем да билмей эдим.

«Угъай, Мутайны сау боллугъуна ийнанмасала, аны кёз гинжисине бичакъ бла узаллыкъ туююлдюле, — деп кесиме кёл этдирирге да кюрешеме.

Профессор Захаров тёрт-беш нёгери бла операция барлыкъ отоугъа кирди. Ол быллай жууаплы ишни башларны аллында да жарыкълыгъын къоймайды. «Къоркъма, жигит, — деди ол огъурлу къоллары бла Мутайны саз бетин сылай, — хар зат да тап боллукъду». — Жашха таукеллик берди.

...Операция башланганлы, сагъатны стрелкасы тегерекге кёп жүрюгенди. Мен сагъатха къараргъа да суймейме, Ажамгъа къараргъа да суймейме. Ол саудан ёлю болуп сюеледи. Аны алай кёрсем, жүрегим жер бла тенг

болады. Дуняда барымы-жогъуму да унутуп къалама. Аны жапсарыр къарыуум да къалмагъанды энди.

Ажам, аузун ачын манга сёз айтмагъаны, бютюн ачыу тиеди. Мен а аманлыкъ этергеми сюе эдим да Мутайгъа. Аны да биле тургъанлай, бусагъатда Ажам манга жан алыучугъа къарагъанча нек къарайды? Алгъын айтыучу арну сёзлеринден бир жангызын айтмайды манга.

Алай, бош, сълхырла жаншай турама ансы, анга нек айын этерге керекме? Мутайгъа жетген къыйынлыкъгъа да юрениш, жылы юйюнде, кеси арбазында тургъан Ажамгъа бу къыйынлыкъны мен бергенме. Эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп, узакъ жолгъа мен чыгъаргъанма аны...

Анча сагъатны бичакъ тюбюнде тургъан Мутай, энди адам боллукъду деп эсиме да келмейди. Сестра эшикге чыгъыш, Ажамны къучакълап жилиса, не этерикме? Угъай, Мутай сау боллукъду. Ол кёзлерин ачып: «Нажмудин, мен кёрмегенли, къарт болуп тураса», — деп бойнумдан тутуп къучакъларыкъды.

Ол заманда асыры къууаннгандан, таш, агъач да жилляр бизге къаран. «Анам, сени кёреме», — десе Мутай, къанатлыла, таула, тюзле да баш урурла алагъа.

Операция баргъан отоуда чыракъ ючюлдю. Аман халпарны эшитмейим деп, бир жанына кетип, узакъдан жашыртын къаран турдум. Захаров эшикге чыкыгъандан сора, жеринден тебалмай, къабыргъагъа тыянды.

— Оу, кюном къуругъан! Жангыз чирчигими нек къандынг?! Нек сойдунг? — деп Ажам профессорну къатына барып, чачын, башын жырты, жилиды.

Эл кёз аллыма келиш тохтады. Ажамны арбазы къарабёрк кишиледен бла къаражаулукъ тиширыуладан толду. Элни жилиауун эшитсенг, ол кеси ёмюрюнде бушуу сынамагъан сунараса.

Кёзлерими уллуракъ ачаргъа кюрешип, Ажамлары таба къарадым. Профессор Захаров къолун Ажамны бой-

пуна салып, жүрексингенни тыялмай турган ананы башыи кесини кёкюрегине кысыды. Ажам, андан кутулун, кесин Мутай болган отоуга атды. Алай, сестрала аны тышына чыгардыла.

Захаров бир кесек эс жыйгандан сора, Ажамны билегинден тутуп, онг кюлу бла аны кезлерини жиямукъларын сюрте:

— Эгечим, нек жияйса? Кюуанырга керексе, — деди. — Жашынг кюн жарыгын кёрлюкдю!..

Мен да Лейляны тилегин толтура, элге телеграмма берирге ашыкдым.

**Хасан Исманлович
Шаваев**

ГЛАЗА ЗЕМЛИ

Повесть

на балкарском языке

Редактор

С. М. Моттаева

Художник

В. И. Бекетов

Художественный редактор

И. Г. Абрамов

Технический редактор

Н. М. Рахаева

Корректор

Ф. Л. Тептеева

Сдано в набор 21/VII 1976 г. Подписано к печати 21/X 1976 г.
Формат $70 \times 108^{1/32}$. Бумага типографская № 1. Физ. п. л. 7,25. Усл.
п. л. 10,15. Уч.-изд. л. 10,17. Тираж 1000 экз. Заказ № 8149. Ч02022.
Цена в переплете № 4 43 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33